

Ф. БУРЛАКА

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hufom.com

Ф. БУРЛАКА

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

ПОВІСТЬ

Перероблене і доповнене видання

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КІЇВ-1959

Повість «Остап Вересай» — це художня розповідь про страдницьке життя і подвижницьку творчу діяльність славнозвісного українського народного митця — сучасника Тараса Шевченка — кобзаря Вересая. Бідний, незрячий, гноблений панами, кріпак Вересай завдяки своєму таланту домогся такої кобзарської майстерності, якої Україна не знала ні до нього, ні після нього. Навіть у царському палаці в Петербурзі побував він завдяки своєму мистецтву. Але й тут він пам'ятає про народ — прийшов зі скаргою на тяжку долю селянства, наївно думаючи, що цар допоможе людям.. Це книжка про селян, поміщиків і царя. Автор малює яскраві картини життя і побуту всіх класів українського суспільства середини XIX століття, показує боротьбу прогресивних сил проти царсько-поміщицької реакції.

ЧАСТИНА I

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Ну, що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує...

Старий уже був Грицько Вересай, і виходив на люди тільки теплої пори, та й то в базарний день, щоб заробити дешицю на прохарчування та копійчину собі на труну, бо пора було вже помирати. Брав він тоді з собою таку ж древню, як і сам, кобзу і йшов на церковний майдан, де в Калюжинцях по четвергах двічі на місяць збирався ярмарок, а по понеділках, також

двічі на місяць, базар або торг. Колись з цією кобзою Грицько Вересай, як був молодший, ходив і далі — в Прилуки, Ромни і навіть у саму Полтаву. В ту пору він був зрячим. Тепер же очі Грицька Вересая заволокло більмами, і він так далеко забиратися сам не наважувався, а поводитар його, внук Остапко, був надто ще малий, щоб водити діда далі Калюжинець.

Грицько Вересай, сидючи під церковною огорою, грав на кобзі і підспівував деренчливим, наче розбитий баняк, голосом, а Остапко стояв біля нього і вслухався в слова дум та пісень про давню давнину і зовсім недавнє минуле — про Богдана і Перебийноса, про Палія і Мазепу, про каналські роботи і прилуцького полковника Галагана, про гайдамаччину, про рекрутчину, про руйнування Січі і про закріпачення вольних козацьких людей царицею Катериною. Зовсім малий ще був Остапко, а мусив жебрати разом з дідом, бо батьківського кріпацького хліба вистачало тільки до різдва. У м'ясниці було ще сяк-так, бо раз у раз гулялися весілля, на які запрошували Микиту Вересая, Остапкового батька, що грав на скрипці. А як наставав великий піст, то вся сім'я Вересаїв так підтягувала животи, що к великодню ледве ноги волокла. Тоді, з теплом, виповзав з хати дід Грицько і, тримаючись за внука Остапка, чвалав на базар.

Трапилась якось холодна весна. Пішов Остапко з дідом босий. Застудився і захворів на незнану ще тоді хворобу, яку потім лікарі назвали кором. Тяжка була хвороба для виснаженого голоднечею хлопчика, та він зборов її. От тільки, як устав перший раз з тапчана, щоб пройтись по хаті, то й почав мацати руками навколо. Мати думала, що хлопчик кволий і боїться впасти. Та він і зміцнів, а все мацав, коли злазив з тапчана. Мати дивилась і дивувалася: дитина ходить, мовби сліпе кошеня, і мовчить. Згодом почав Остапко говорити, тільки так, наче це було вперше, бо всі слова позабував. Думали батьки, що й бачити знову стане. Та ні — зір дитині не повернувся, і став Остапко сліпим.

Не ходив більше Остапко з дідом у ярмарок, а сидів більше в дворіщі біля хати, рідко показуючись на

вулиці, де гралася куткова дітеора. А коли іноді голо-
си ровесників винаджували його з двору, то йшов по-
мащки, простягнувши вперед руки, і який-небудь ши-
байголова, забачивши його, підстроював йому щось
таке, щоб він упав. Тоді назад повертався на чотирьох,
шибайголова казав: «Поплазував уже Лабза в свою
нору». Так і охрестили малого Остапка Вересая —
Лабзою.

Дід Грицько ходив у базар, намацуючи дорогу ко-
стуром. І дуже сумно було Остапкові самому сидіти
дома. Зате коли дід повертався «з роботи», Остапко
раював. Він приносив йому з смачною начинкою пи-
ріжка або яблуко, подаровані сердобольними молоди-
цями. Голодне хлоп'я накидалося на ці смачні наїдки,
а дід вішав кобзу на кілочок біля мисника, випотро-
шував усю здобич з торби і, сівши на лаві, починав
розказувати, що чув на базарі або ж яку-небудь ста-
ровинну бувальщину.

Розказав якось дід Грицько Остапкові про пан-
щину:

— Почалася вона при гетьмані Мазепі,— казав
Грицько Вересай.— Мазепа вольних людей, покоза-
чених у Хмельниччину, зробив підлеглими новому ко-
зацькому панству — старшині: увів одробітки на со-
тенний уряд, на полковий уряд, на гетьманську кан-
целярію; запровадив власність генеральної старшини,
полковників, сотників і осавулів не тільки на землі,
а й на людей, що ті землі посідали. Бояри, воєводи го-
рою стояли за Мазепу. А народ бунтував, тікав на
Фастівщину — до славетного полковника Семена Па-
лія, де людям жилося вільотно. Народ хотів наста-
новити Семена Палія совершенним гетьманом, а Мазе-
пу скинути. Тоді Мазепа обманом захопив Палія і за-
проторив на Сибір. А цар не перечив, бо вірив Мазепі,
та й підтримував його. Тільки аж коли Мазепа пере-
дався Карлові шведському, тоді цар Петро зрозумів,
що його було ошукано. Палія з Сибіру повернули, і
він вів козаків на супостатів. Та гетьманства йому не
дав цар, а настановив гетьманом угодного старшин-
ському панству полковника Скоропадського. І почало
старшинське панство прикручувати бідний народ. Та

ось царицине Катеринине військо разом з запорожцями повалило Крим, загнало аж за Кавказькі гори та за Дунай Туреччину — і запорожці царям стали не потрібні. Запорозька Січ зосталася притулком для люду, який тікав від кріпаччини. Тоді-то царицине військо ущент погромило Січ, січовиків розігнало. Одні пішли в Туреччину за Дунай, а другі до домівок. Так ось прийшов я до Калюжинець, бо тут моя наречена, твоя покійна баба, жила. Обіщала нам цариця — хто дома зостанеться — вільне життя, а велике панство — Галагани, Кочубеї, Скоропадські — через десять год добилися указу, щоб у козацькому стані залишати тільки родини тих запорожців, які після скасування Січі пішли до царициного війська, а що я та багато ще таких зосталися хліборобами, то й прописали нас у кріпость — кого до Гудовичів, кого до Терещенків, кого до Тарновських, кого до Скоропадських, кого до Родзянків, кого до Апостолів, кого до Кочубеїв, кого до Галаганів, а нас до Милорадовичів калюжинецьких. Отак потрапили ми в неволю. Та ніколи не вмере в народі мрія про вільне життя, і чим тісніше затягує панство ярмо на нашій шиї, тим більше рватимемось ми з нього...

Так закінчив свою розповідь дід Грицько. Мовчазний сидів сліпий Остапко, і думи роїлися в його дитячій голові про битви за волю. І він сказав:

— Як я ще, діду, не був сліпий, то бачив огники в очах людей, коли вони слухали думу про Хмельницького або пісню про зруйнування Січі. Чого це так?

— Того, дитино, що такі думи та пісні будять душі людей і не дають їм заснути сном невольницьким.

— Я хочу навчитися співати таких дум та пісень, діду, і на кобзі грати, — проказав задумливо хлопець.

— Я навчу тебе, Остапку, як трохи підростеш, — сказав дід.

Одного разу дід Грицько прийшов з ярмарку і приніс страшну вість: «Зловредний хранцуз Бонапартій напав на білого царя».

— Стражники їздили на конях, — розказував Грицько Вересай, — і оглашали, щоб люди писалися в ополчення на захисту матушки Росії. І в народі пішла

чутка, що як хрэнцуза поб'ють, то цар дарує народові волю і землю...

У неділю про напад Наполеона Бонапарта «со двунадесят язик агарянів» оповістили священнослужителі по всіх церквах, і хоча жодного слова про землю і волю сказано не було, але народ увірував, що незабаром вийде царський маніфест.

Маніфест дійсно вийшов. В ньому про землю і волю нічого не говорилося, але віра народна не похитнулася. Писалися люди в ополчення на Прилуччині (записався і Микита Вересай), і для них уже наставала воля: вони не робили панщини, одержували харч і обмундирування,— тільки й усієї роботи, що ходили на муштру і вчилися крокувати в ногу. Зброї казенної не було, тому розкопувалися старі козацькі самопали, запорозькі пістолі і шаблі, вистругувалися списи.

Ополченський рух охопив усю Полтавщину. Утворили полк, розбили на сотні (за старим козацьким звичаєм). Полк невдовзі вирушив на рятунок Москви, але ополченський рух не припинився. Почав формуватися другий полк. Проте серед панства Полтавської губернії патріотичне піднесення уже спало, паніка перших місяців розвіялася. Прийшли накази з столиці до губерній, а з губерній до поміщиків, щоб давали для армії «продовольство», а хліб стояв на ланах у копах, немолочений. Поміщики до губернатора: нікому, мовляв, молотити. Губернатор до генерал-губернатора. Генерал-губернатор до військового міністра. Канцелярія писала, тимчасом набір ополченців припинили. Другий полк не розпускали поки що, але муштрувати перестали, а, розбивши на сотні, послали ополченців молотити хліб до найбільших магнатів краю — Галагана, Кочубея, Скоропадського і Родзянка. Згодом прибув наказ міністра про припинення набору ополченців в «южных губерниях». Тоді пішла в народі чутка, що землю і волю одержить тільки той, хто захищав «отечество» своїми грудьми.

Радів дід Грицько: «Ми ж таки захишаємо, значить будемо на волі!». Радів і сліпий Остапко. Йому було вже дев'ять років, і він усе добре розумів. Не раділа тільки Остапкова мати. Молодиця зосталася сама,

паншину одробляла за себе і за чоловіка, який воював, оброк мусила платити і сім'ю годувати. Мовчазно несла цей тягар Вересаїха, мовчки втирала сльози, того не бачили обидва сліпці — ні старий, ні малий.

Грицько Вересай помер нагло. Щоб допомогти невістці, він вийшов з своєю кобзою на жебрання у великий мороз і задубів. Принесли його люди разом з кобзою і поклали в хаті на лаві, холодного, мовчазного, та й пішли собі. Мати робила у панському дворі. Зостався Остапко з дідом сам. Страшно йому було з мерцем, хоч він і не бачив його зледенілого лиця. Холодом віяло від діда Грицька по хаті, і моторош заходила в душу хлопця.

Проте якби Остапко був зрячим, то його, коли труп трохи відтав, вразило б лице дідове: воно було лагідне, спокійне. Дід Грицько помер щасливий: він відійшов у небуття з вірою, що його нащадки житимуть після війни на волі, бо «Микита ж захищає отечество».

Поховали діда Грицька просто в його ж лахмітті. Не обмивали за звичаєм, бо чистої сорочки на зміну не знайшлося, не клали в труну, бо старий — хоч і думав про копійчину на смерть, та ніяк не міг її задержати, не читали псалтиря над тілом, бо нічим було заплатити дякові, не правили панахиду, бо без труни піп не захотів ховати, а просто добрі сусіди однесли померлого на цвинтар, поклали в неглибокий, з трудом вирубаний рівчачок, засипали мерзлою землею та снігом, встромили в горбок зв'язаний мотузиною з двох ломак хрест і, на прощання, один з сусідів сказав: «Со святими упокой, господи, душу раба твого Григорія», а другий додав: «І посади його одесную тебе, у царстві твоєму». І пішли цілком упевнені, що дід Грицько, похований без відправи, буде все-таки серед праведників, у царстві небесному, і їстиме там райські яблука, бо дуже багато вистраждав і наголодувався у царстві земному. Ніхто не пролив сльози по дідові Грицькові, хоч би для годиться, бо дід на світі нажився, помер легкою смертю — замерз, позбувся земного клопоту, щоденної турботи про хліб насущний, мук голоду і холоду і панського нагая.

Не плакав навіть Остапко, хоч діда йому було і

жалко, бо ніхто тепер не розкаже йому ні казки, ні бувальщини, не заспіває думи, не принесе гостинця «від шедрот людських».

Тільки коли мати взяла дідову кобзу, нікому тепер не потрібну, і кинула на горище, Остапко, почувши, як жалібно дзенькнули струни, ридма заривав.

— Чого ти, синочку? — спитала мати. — Діда жаль? Не плач — дід тепер щасливий...

— Дід обіщали навчити мене грати, та й не навчили,— відказав син і знов зайшовся плачем.

— Заспокойся, дитино, вернеться живий з війни тато, то навчить тебе грати на скрипці,— потішила його мати, пригортаючи до себе.— Молись, щоб татка не вбили та не покалічили, дитино.

— Я не хочу, мамо, на скрипці... я хочу на кобзі,— сказав, розмазуючи сльози по лицю, Остапко.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Восторг их был истинно упоителен, когда, встречая победителей, кричали они «ура» и в воздух чепчики бросали.

Полтавський ополченський полк повертався додому. Вигляд його був не шикарний. Мундири залатані і різнобарвні. Обличчя зарослі і у багатьох з шабельними шрамами. Чимало було одноруких. У хвості на милицях шкандибали одноногі, а серед них і Микита Вересай. Але настрої у всіх був піднесений і бадьорий. Захисників скрізь зустрічали хресними ходами, жінки підносили їм своїх малят для поцілунку, а полтавське громадянство влаштувало триденне частування. Серед майдану поставили столи, збиті з дощок, нанесли наїдків усяких, горілки, меду, пива — і захисники батьківщини од'їлися й напилися за всю кампанію.

Ополченців привітав і подякував за вірну службу і доблесть воїнську губернатор, і він же запевнив, що всемілостивіший госу́дар «не оставить» їх своєю ласкою. Після цього ополченців розпустили по домівках.

і розійшлися вони з надією, що царська ласка — це буде земля і воля. Про це цілком упевнено говорилося під час війни. Сам Микита Вересай чув від полкового командира, що цар нібито сказав: «Такий народ достойний свободи!» Сумнівів не було.

Микита Вересай та інші ополченці не були несподіваними гостями в Калюжинцях. Чутки про повернення ополченців випередили їх. В Калюжинцях їх чекали. Милорадовичі вислали для зустрічі за царину свого управителя з війтом. Прибулих почастиували чаркою горілки і запросили до панського палацу на обід. І хоча кожен хотів би якнайшвидше обійняти своїх рідних, від такої панської ласки одмовитись не можна було. При вході в палац брати Милорадовичі обіймали кожного ополченця і по-простому чоломкалися з ними. В просторій залі їх чекали вже столи з наїдками і напоями та церковний причт. Відправили «благодарственный госпуду богу» молебень з многоліттям, після чого панотець сказав напутне слово.

— Дорогі браття,— почав панотець.— Ви славно захищали свою батьківщину, ви вкрили славою російську зброю і довели, що російський солдат відданий престолу і отечеству, що російський воїн є непобідимим оплотом Росії. Дорогі браття! Ви з славою повернулися до своїх рідних огнищ, але, можливо, дехто з вас одвик від попереднього стану. Я бачу на грудях ваших медалі і хрести. Може, декому з вас здається зазорним попередній стан? То знайте, дорогі браття, що господь бог спас благостію своєю руський народ за його покору, за те, що він не обуряний гординею. Дорогі браття! Будьте покірними вашим господарям, як самому государеві, влада ж бо їх од бога єсть.

Після такого напуття ополченців запросили до панського столу і добре почастиували, а потому відпустили вже по домівках.

Пришкандибав Микита Вересай до хати хмільний, з розбитою душею: волі він не виборов, а потрапив у ще гіршу неволю — як непридатного до всякої іншої роботи, його брати Милорадовичі призначили пастухом панської череди. До того він мав вільних два дні на тиждень, свята ще й неділю, а тепер ні днини, ні

години. Панський пастух мусить бути повсякчас при череді — літо на пасовиську, а в холодну пору року в оборі.

Раніше Микита Вересай грав на весіллях і не тільки заробляв дещо тим, а й мав якусь утіху, серед людей бувши, а тепер його товариством стали панські корови. Сиротливо висіла його скрипка з смичком на стіні, пилом вкрита, і, хоча майстер був живий, випала їй доля не краща, як кобзі, що на горищі стала осідком павуків. Лучилася їй, одначе, нагода себе проявити перед високою публікою.

Віддавали заміж сестру братів Милорадовичів. Готувалися до пишного весілля. І тут саме помер скрипаль панського симфонічного оркестру. Кинулися сюди-туди: нема скрипаля ким замінити. Управитель нагадав, що пастух Микита Вересай грав колись на скрипці. Покликав старший Милорадович, Дмитро, Микиту, розпитав його, звелів принести скрипку покійного музики і сказав що-небудь заграти. Микита заграв захватної польки. Забрали Микиту від корів, причепурили, ввели в оркестр і почали привчати до гуртової гри та розуміння капельмейстерової палички. Пастух виявився тямущим і швидко звик до всіх помахів капельмейстера, швидко засвоїв весільну програму, хоч і не знав нот; слух у нього був напрочуд. Або, як пишуть тепер, «абсолютний», і раз прослухавши мелодію, він її миттю сприймав і грав без помилки.

Оркестр було укомплектовано. Але цьому весіллю все щось заважало. В самий переддень привезли скульптурну групу, що мала стояти в парку посеред басейну, оточеного фонтанами. Це була скульптура «Лаокоон з синами і змії». Коли встановлювали важку скульптурну групу, її упустили, і найменший Лаокоонів син розбився на кілька шматків. Пробували його склеїти, та нічого не вийшло. Лютували брати Милорадовичі: статуї не прибули, пощастило привезти тільки скульптурну групу, та й ту зіпсували — отже, парк буде зовсім без прикрас. Сором перед усім панством. Управитель і тут знайшов вихід. Він порадив взяти якого-небудь хлопця, вимазати його вапном і

поставити на п'єдестал замість Лаокоонового сина. Брати Милорадовичі з подиву в першу хвилину оніміли.

— То це ж геніальна ідея! — промовив згодом менший, Іван.

— Так ми можемо всі статуї замінити парубками й дівчатами,— додав старший, Дмитро.

— А що як хлопець перелякається зміїв та закричить? — подав гадку дворецький.

— Та змії ж несправжні,— сказав менший Милорадович.

— Змії то несправжні, але мужицькі діти дурні, то я думаю, що хлопцеві треба зав'язати очі,— сказав старший Милорадович.

— Але у Лаокоонового сина не повинно бути пов'язки на очах,— заперечив менший.

— Навіщо зав'язувати хлопцеві очі, коли можна взяти сліпого,— сказав, подумавши, управитель.

Обидва Милорадовичі заплескали в долоні від захоплення.

— І я вже придумав, якого хлопця взяти,— додав капельмейстер,— у мого нового скрипаля Микити Вересає сліпий син.

Все імените панство з губернії з'їхалося на весілля до Милорадовичів. Прибули високопоставлені гості з обох столиць: графи, князі, сенатори. Поки відбувалося вінчання та поки панство гуляло в палаці, десятеро дівчат з найпрекраснішими формами та десятеро найстрункіших парубків, обмазаних вапном, поставлених на п'єдестали в центральній алеї парку, встигли обсохнути. Потім їх побілили ще крейдою — і статуї вийшли чудові. Таку саму операцію проробили з Остапком Вересаєм і «опреділили» його за найменшого Лаокоонового сина.

Увечері заграв різнобарвними огнями ілюмінований парк. Заблискотіли іскрами бризки фонтанів круг басейну. Гості вийшли просвіжитися. Проходячи центральною алеєю, вони оглядали статуї і дивувалися чудесній роботі майстра.

— Я бувала в найзнаменитіших музеях Європи,— сказала одна пані старшому Милорадовичу, ідучи з

ним під руку,— а таких чудових статуй ніде не бачила.

— І не побачите, моя шановна пані,— відповів господар.

— У мене таке почуття,— сказала друга, ідучи з меншим Милорадовичем,— що ці статуї немов живі, і мені навіть здалося, що одна з цих богинь кліпнула очима.

— Ваше почуття не обманює вас, моя шановна пані,— відповів другий господар.

— Тобто як? — не зрозуміла пані.

— Цей секрет я вам відкрию завтра.

— Відкрийте сьогодні,— стала просити заінтригована пані.

— Не можу,— відповів менший Милорадович.

— Ах, який ви недобрий,— сказала пані, зупиняючись перед басейном і розглядаючи Лаокоонову групу.

— Чи не будете ви ласкаві назвати мені ім'я майстра цих неперевершених мистецьких витворів? — спитала тимчасом перша пані старшого Милорадовича.

— Охоче,— відповів той. — Природа.

— Тобто як? Це ж мармур?

— Ні, моя шановна пані, це не мармур, а плоть і кров, тільки покрита вапном та побілена крейдою,— відповів господар.

— Я вас не розумію, пане.

— Коли скінчиться весілля, ви при бажанні зможете побачити, як ці витвори мистецтва зійдуть з п'єдесталів.

— Самі?

— Самі.

— Неймовірно. Чому ж вони не зроблять цього зараз?

— Щоб не бути битими.

— Дивина! Статуї бояться бути битими?.. Хоча я, здається, щось колись читала, що хтось звелів сікти нагайкою море, то статуї все-таки висікти легше...

— Ви маєте рацію, моя шановна пані, і статуям це буде болючіше.

Чималий гурт гостей, стовпившись круг басейну, розглядав Лаокоонову групу.

— У мене таке враження, що найменший син Лаокоонів от-от вирветься з страшних зміїних обіймів,— сказала супутниця меншого Милорадовича.

Він не встиг ще нічого їй відповісти, як виконуючий обов'язки найменшого Лаокоонового сина Остапко Вересай, зомлівши від утоми, звалився в басейн. Всі дами ахнули. В ту ж мить одна з найближчих чоловічих статуй зіскочила з свого п'єдесталу і кинулася в басейн рятувати Лаокоонового сина. Всі інші статуї заворошилися на своїх п'єдесталах і випнулися в напрямі басейну, щоб бачити, що там коїться. Перелякане жіноцтво істерично кричало, декотрі слабкодухі панни зомліли.

— Вельмишановні гості,— сказав старший Милорадович,— заспокойтесь. Спектакль статуй скінчився випадково раніше, ніж було положено. Зате ви маєте додаткову розвагу, хоч програмою не передбачену, але не позбавлену оригінальності. Зараз побачите «парад-алле» богів і богинь.

З наказу господаря дівчат і парубків, які статуями стояли на п'єдесталах, вишикували парами і провели перед стовпищем гостей. І те, що здавалося природним для статуй — голизна,— викликало зовсім інші почуття тепер: пані і панни соромливо одверталися, а чоловіки, навпаки, неситими очима обдивлялися форми голих дівчат.

Панство ще довго гуляло і до сліз реготалося з розіграної комедії. Всіх статуй відпустили по домівках, а Остапка, як винуватця цієї веселої розваги, напоїли вином і нагодували всякими смачними стравами.

А батькові Остапковому не повезло. Хоч з Микити Вересая і виявився здібний музика, але та сама пані, що на прогулянці була супутницею старшого Милорадовича, на запитання, чи подобається їй оркестр, відповіла: «Я не можу спокійно бачити дерев'яшку, і це мені псує всю насолоду від їх гри». Дмитро Милорадович поглянув на свій оркестр і все зрозумів: у першому ряді сидів, виставивши наперед дерев'яну ногу, його пастух Микита Вересай, який замінив померлого скрипаля. Тому, коли після весілля капель-

мейстер прийшов просити залишити пастуха в оркестрі, йому відповіли: музика, що грає на першій скрипці, не може бути з дерев'яшкою, бо це неестетично. І послали Микиту Вересая знов до череди.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Нет худа без добра.

Як тільки займався день, виганяв пастух Микита Вересай панську череду на пасовище. Брав з собою і сина, щоб не нудився сам удома. Худоба собі пається, а батько вистругує ложки з деревини, як пощастить украсти її в панському лісі. Коли трапиться, що Вересаїха в базарний день не буде на панщині, то продасть і вторгує дешо на одєжину.

Струже Микита ложку і веде бесіду з сином.

— От ти, Остапе, осліп,— каже батько.— Велике нещастя не бачити світа божого, а ще більше нещастя — бачити його таким, який він є. Коли бог насилає на людину сліпоту, то це він, кажуть, за щось її покарав, за якісь гріхи... Ну, які ж у тебе, малого, могли бути гріхи? То ж не кару на тебе бог наслав, осліпивши, а від неволі тебе врятував. Сліпець — чоловік вольний. А от я теж каліка, а не вольний, бо видющий... Бач, як воно отримується. Воював я за волю, а попав у ще більшу неволю. Тільки усього і завоював, що дерев'яшку... І на весіллі навіть заграти не можу, бо пастух — раб панський сповна... А до скрипки мене тягне, часом так тягне, що несила витерпіти, наче п'яницю до чарки. Так-то, сину. Оце я думаю: ростеш ти, до якого ж тебе діла пристроїти? Вирізувати ложки? Дерево потрібне, а воно ж панське. Ти, сліпий, його не добудеш. Ну, поки я живий, то видобуду окоренок в панському лісі. А як помру? От хіба навчити тебе грати на скрипці? Сліпому грати в самий раз. По весіллях можна непогано заробити, коли маєш волю. Чого мовчиш?

— Я хочу на кобзі,— відказує Остап.

— На кобзі? А чом не на скрипці?

— Покійний дід казали, що кобза будить людей, щоб не послули їхні душі в ярмі.

— Може, воно й правда,— сказав батько, поміркуювавши,— тільки ж кобзар — то жебрак, старцюга, за милостину грає... А скрипаль — справжній музика, якому за його працю гроші платять.

— До скрипки серце у мене не лежить, тату.

— Не лежить серце? От дурний, як же може до скрипки не лежати серце?

— Так, не лежить, та й годі.

— Можна б і на кобзі,— каже зголом батько.— Кобза ж у нас є, та я ж не кобзар. Якби був тебе покійний дід навчив...

— Вони обіцяли, та вмерли...

— А тепер же що? Оддавати в науку до кобзаря, та за науку ж платити треба. Та ще й чи є у тебе голос? Без голосу який же кобзар?

— А от я заспіваю...

І Остап почав на кобзарський лад, так, як співав покійний дід Грицько:

Ой як на Чорному морі,
та на білому камені,
Орел-сизокрилець квилить-проквіляє...

Вразився Микита Вересай синовим співом, проте відмовив:

— І не кажи, і не говори, і не думай — в жебраки тебе не пушу.

Так минав час. Щоб прихилити сина до скрипки, Микита, виганяючи череду на пасовище, велів йому нести інструмент, а потім, пустивши худобу на пашу, сідав на пагорбі і грав що-небудь. Почав згодом привчати і Остапа, але хлопцеві цей інструмент давався трудно.

Одного разу пас, як звичайно, Микита череду, слухав, як терликає потроху Остап на скрипці. Раптом потьмарився день. Не звернув він уваги, що темніти стало не зразу, а може і помічав, як це почалося, та подумав, що хмарина сонце заступила, аж тут бачить: ніч настала. Череди жалібно реве, до купи тиснучись, і наче холодом повіяло з небес. Глянув угору: сонце

міниться. «Світопреставління,— шугнула думка.— Страшний суд». Дивиться на затьмарене сонце Микита, очей не можучи одвести з переляку, і відчуває, що й самому йому світ починає тьмаритися. І чим більше прояснялося сонце, тим темнішим ставав Микита. Коли «світопреставління» кінчилося і небесне світило знов сліпуче засяяло над світом, Микита уже не побачив його: він осліп. І з тієї хвилини став Микита Вересай вільним. Він знов грав по весіллях на своїй скрипці і вирішив, що коли виросте Остап, то буде йому «второю».

А Остап сумував за дідовою кобзою. «Що скрипка? Все польки та козачка на ній грають, а ні думи козацької, ні псальми божественної на ній не заграєш, та й до співу вона не пасує...» А коли в нічній тиші чув Остап, як об струни дідової кобзи на горищі пробують свої зуби миші, йому хотілося плакати.

І немов тримаючи в руках кобзу та перебираючи її струни, Остап починає співати дідову псальму:

Ой, зійшла зоря вечорова,
Над Почаєво-о-ом стала.
Турки з татарами монастир обступали,
Як та чор-рная хмара.

Співає Остап, і сльози капають з його незрячих очей.

Рідко заходили люди до Вересаїв: біднота ж, прийняти нічим. Тільки Федір Труш вряди-годи навідувався, та й то коли був живий дід Грицько, бо вивчився у нього грати на кобзі. Після смерті діда не заглядав, а оце несподівано придибав.

— Почув я,— казав Труш,— що з тобою, Микито, трапилося, та й надумав провідати. І ти, значить, до нашого сліпого гурту пристав...

Труш приніс з собою півкварти горілки. Випивши і закусивши, довго розмовляли господар і гість про життя, про чутки всілякі. Потім Труш спитав:

— А де ж батькова кобза?

— На горищі лежить, коли ще миші не всю згризли,— відповів Микита.

— То вже дарма,— сказав Труш,— он син виростає... Навчився б і мав би заробіток довіку.

— На скрипці в парі зо мною гратиме,— відказав Микита,— в старці не пушу.

— Не кажи так про старців, Микито. Не знаю, скільки ти своїми весіллями заробляєш, а на закуску в тебе, окрім хліба та цибулі, не знайшлося нічого. А от якби ти до мене, старця, прийшов з півквартию, то я поставив би ще й свою до пари та наклав би сала, а може, й яечню жінка спряжила б. Тепер на нас, кобзарів, ціна вгору пішла. Одне, що душа людська од нас пиші пісенної просить і нам пищу од щедрот своїх подає. А друге, що панство кобзою інтересується, і нас скрізь в палацах добре приймають, особливо як понаїжджають з Пентенбурха паничі та панночки. Якась там у них, кажуть, движенія народна йде... Коли кобзар добре грає, та ще голос добрячий має, то й на ноти списують...

— Та й що мені з тих нот?

— А те, що їх потім у книгах дрюкують.

— Ну, та й що, як дрюкують?

— А те, що звісним чоловіком кобзар стає.

→ А для чого нам це?

— А для того, що як зайду я до двору якого-небудь пана, то й передаю через лакея — скажи, мовляв, що прийшов кобзар Федір Труш. Просять мене в горниці. «Федір Труш? — питає пан.— Це той, що про нього писав такий-то і такий-то, там-то і там-то?» Той самий, кажу. Ну, приймуть як годиться, угостять як слід. Пограю їм та поспіваю. Заплатять. Менше срібного карбованця не дадуть. Часом і цілий тиждень продержать, прогодують. А як у подертій одежині, то цілу дадуть. А як босий, то й чоботи шкапові... Потому — освітанія... Велике діло вміти грати, а ще більше голос мати. Хто вміє голосом серце панни тронуть, то вона не знатиме, де посадити і чим віддячити. Потому чувствительність, сентименталізм, як кажуть пани. Онде пан навіть один, поганенький собі панок, хуторець має та семеро душ кріпаків. Крюковський. В великопанське товариство такому і входу нема, і доходи пустяшні. То він вивчив на коб-

заря свого кріпака Івана Кравченка та й їздить з ним по великих панах на бенкети. А щоб славу самому зажити, то хвамилією своєю його назвав. Он що. А ти кажеш — кобза казна-що.

Підпилий Труш, розходившись, гукнув:

— Ану, давай мені, Микито, батькову кобзу, а сам бери скрипку, та й побачимо, хто краще втне. Чи я тебе до сліз доведу, чи ти мене танцювать заставиш?

Микита одмовляв, та не помагалося. Мусив послати Остапка на горище по кобзу. І коли Вересаїха прийшла увечері з роботи в панському дворі, то застала в хаті веремію: чоловік з усіх сил різав на скрипці «бариню», щоб заставити Труша танцювати, а Труш грав на розториганій кобзі і так жалібно виводив «Почаївську псальму», що нелегко було вдержати сльози. Суперники один одного збороти не могли: ні Микита не заплакав, ні Труш не затанцював. Тихо ронив сльози Остап, але теж не від псальми, а від радості за дідову кобзу, яку вже не гризтимуть миші.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Наука — не легка штука.

Кобзу на горище більше не викидали. Висіла вона після того на давньому місці біля мисника, і Остап самотужки вивчився на ній грати «Почаївську псальму».

Слухаючи синову гру і спів — такий жалібний і врочистий, що сльоза проймає, — Микита Вересаї погодився віддати сина в науку до кобзаря, хоч це і розбивало його власні наміри.

В селі Кладьківці, що над річкою Дьомою, жив кобзар Микита з Бережівки, який брав учнів. До нього і віддали Остапа в науку. Уславився кобзар Микита на всю округу невольницькими плачами. Навіть сановиті князі Кочубеї, наїжджаючи з Петербурга літувати в Диканьку, кликали кобзаря Микиту

до себе, і він там перебував, аж покіль йому самому не набридало. Тоді йшов поміж люд ярмарковий, пропивав зароблене у панів і вижебране від щедрот і, завалившись де-небудь у канаву або під тин, спав райським сном. І нещасним мав вважати себе той, хто насмілювався сон його потривожити.

Мав Микита ріст і силу велетня, а приціл гладіатора. Потривожений у сні, він своєю патерицею, не бачачи, поціляв напаснику прямо в голову. І не було ще жодного випадку, щоб кобзар Микита Бережівський не то що не поцілив, а щоб поцілив не в голову. Зате не одно смертовбивство було на його душі. А все сходило, бо меценатствували над ним Кочубеї.

Трапилося якось, що, пропившись, кобзар Микита, не дотягшись до канави, звалився посеред дороги і ту ж мить захріп. Попробував його Остап відтягти хоч трохи вбік, та неvistачило у тринадцятилітнього хлопця сили на такого велетня, що бувало, як іде, то, здається, земля під ним двигтить. По дорозі раз у раз проїжджають підводи, нетичанки, коляси, карети, а Остап не може відійти ні на крок від п'яного свого навчителя. Зачувши тупіт коней, він стає на весь зріст і гукає: «Звертай з дороги!» Шлях широкий, проїхати є де, і прості люди, почувши цей крик, звернуть собі, та й годі, тільки, проїжджаючи мимо, поглянуть з цікавістю на богатиря, збореного хмелем. А от одному панському фурманові така команда не сподобалася, і він з усієї сили оперезав Остапа пугою. Остап відійшов убік, і вже на віддалі гукав своє: «Звертай з дороги!» Великопанському фореяторові, що проїжджав згодом, і це не припало до смаку, і він стьобнув батогом з залізною кулькою на кінці самого Геркулеса.

— Остапе! — заревів, наче вжалений, Микита.— Остапе, де ти?

— Я тут,— обізвався Остап, підходячи з опаскою, бо вдачу вчителеву знав.

І зненацька йому здалося, що тріснула і розкололася надвое його голова. Хлопець звалився, не ойкнувши, а Микита, знаючи силу свого удару, відтяг-

нув його набік і, кинувши як мертвого, пішов похмелитися.

Чи довго лежав як мертвий, Остап не знав, тільки прочувався від патьоків, що повзли йому за шню. Була велика злива. Остап змок і промерз — це й привело його до пам'яті. Голова хлопцева була важка, наче налита оловом. Над лобом він намацав величезну гулю, пухлина від неї склепила очі, наче його покусали бджоли або оси, і зараз би він нічого не побачив навіть, якби був і зрячим.

Остап ледве підвівся, ставши навкарачки, і, через силу пересуваючи ногами, побрѣхався калюжами, сам не знаючи куди. Відійшов уже чимало, як згадав, що при ньому ж була дідова кобза, а тепер немає. Шукати? Як же її знайдеш, коли темний. Почав гукати на людей, але дощ усіх позаганяв під покрівлю, і нікого на дорозі не було. «А може, кобзу забрав Микита?» майнула думка. Але кобзаря він шукати не став, а, доплентавшись до першого села, розпитав дорогу на Калюжинці. До них було якраз не дуже далеко, і на третій день Остап вставився у батьківську хату.

— Чого це ти? — спитала мати.

— Кобзар Микита мало не вбив мене, — відповів Остап і, впавши на тапчан, заридав з жалю до себе.

Коли прийшов батько, почали радитися, що робити. Остап пробув у науці в кобзаря Микити мало не три роки і дечому навчився, добути б ще кілька місяців — і навчитель повинчав би його з кобзою, — тоді він уже сам собі кобзар. Але як же можна вертатися до такого шаленого вчителя: за цим разом не вбив, то вб'є за другим, а до чого ж тоді придасться його наука? Не повернувся Остап до кобзаря Микити, кобзу мати розшукала у людей.

Почав Остап практикуватися далі сам. Два роки пробув дома і став уже підпарубком — скоро і женитися пора прийде, а як же він ожениється, коли, за давнім звичаєм, кобзар не має права вінчатися з дівкою, поки не повинчається з кобзою. Оскверненого шлюбом жоден кобзар не повинчає з кобзою, а невінчаного кобзаря, який хліб у «законних» коб-

зарів одбиватиме, тобто, коли його гра та голос народ розчулюватиме, приб'ють гуртом до нестямності.

Довго міркував над своєю долею Остап: науку треба кінчати, а вчителя хорошого напитать нелегко, та ще такого, щоб не бився. Усе ж таки напивав. Прочув Остап, що в Ромнах проживає кобзар Юхим Сандрашевський, який бере учнів. Узняв свою кобзу й костура і почвалав до Ромен. Кобзар Юхим рідко бував при домі, а більше мандрував по всіх усюдах. Та Остапові повезло, бо потрапив на Іллінський ярмарок, коли до Ромен збираються кобзарі з цілої округи. Здивався в тому ярмарку з Юхимом Сандрашевським, і той узняв його до себе за учня, бо якраз відпустив, повінчавши з кобзою, Андрія Шута аж з-під Сосниці, на Чернігівщині.

Про кращого навчителя не міг і мріяти Остап. Кобзар Юхим грав і співав так, що коли веселе, то все навколо танцювало, а коли жалібно, то ніхто сліз удержати не міг — вони котилися нестримними патьокми з очей. І лагідний був кобзар Юхим, не пиячив і шкідливої кішки навіть зобидити не міг, не то що учня. Обходив з кобзарем Юхимом Остап Вересай весь край Лівобережний—від Богодухова до Кременчука. Переяслав, Лубни, Хорол, Лохвиця та інші міста частенько і всякої пори року бачили у себе кобзаря Юхима з кобзарчуком Остапом. Тільки до Миргорода не заходили, бо там своїх кобзарів багато було, і цех старцівський ревно пильнував, щоб чужинці не одбивали хліба у цеховиків.

Три роки навчався Остап у Юхима Сандрашевського (бо, за звичаєм, попередня наука нічого не важила), і став з нього вправний майстер. Лишалось тільки повінчатися з кобзою, і парубок виходив на свою путь у житті.

Поверталися якось учитель з учнем з своєї подорожі до Ромен, поспішали, щоб не спізнитися на Іллінський ярмарок. Тоді, при численному зборі кобзарському, Юхим і хотів повінчати Остапа з кобзою. Ніч застала їх у полі. Могли б іти, бо сліпцям все одно — що день, що ніч, і на ранок були б уже в Ромнах—

якраз на Іллі. Та Юхим дуже притомився, бо був уже старий. Сіли відпочити, а як треба було вставати, то кобзар Юхим підвівся, ойкнув та й затих. Остап його підводити, а він уже мертвий.

Коли б батько з матір'ю в один день померли і Остап зостався б раптом круглим сиротою, то він би й тоді так не горював, як тепер. Він втратив учителя, який мав його за рідного, і, крім того, йому доводилося починати всю науку наново.

— Господи! Чого я такий нещасливий? — вигукнув у розпачі Остап.

З такого горя Остап аж захворів на пропасницю. З півроку його раз у раз трясла трясця так, що аж пінив. А в перерви, коли не трясло, то никав попідтинню, наче сновида. «Ума тронувся парубок», казали люди і радили Вересаїсі, щоб пильнувала, бо може втопитися або повіситися. Аж коли вигрівся добре літнім сонцем — очуняв. І тоді знов почав напитувати собі учителя. Там же таки в Ромнах, на базарі, зійшовся Остап з таким кобзарчуком, як сам, Самійлом Яшним, з Миргорода. Вчився Самійло у кобзаря Семена Кошового, з села Голінки. Парубки розговорилися.

— А чого ж ти забився аж у Ромни, коли в Миргороді сила-силенна кобзарів та ще й цех старечий? — спитав Остап нового знайомого.

— Є причина.

— А Семен Кошовий путній кобзар?

— Ще й який путній, тільки дуже крутий. Як нап'ється, б'є, а як проспиться та нічим похмелитися, то й зовсім прибити може — такий лихий. Тоді добуваєш йому на похмілля, вип'є, повеселішає, але киякою все-таки злегка потягне.

Згадав Остап свого вчителя Микиту Бережківського, і моторошно йому стало.

— То чом же ти од нього не втечеш? — спитав Остап.

— Щоб час не пропав марно. Мені вже двадцять п'ять літ — нового вчителя шукати пізно. Потерплю до різдва, скінчу науку, повинчає мене Семен Яшний з кобзою, а тоді — прощай.

Замислився Остап. «Чи не сам він винен у своїх нещастях? Отже, Самійло терпить знущання Семена Кошового, а він не стерпів одного удару києм від Микити Бережківського... Правда, то був такий удар, що як душа на небеса не одлетіла — дивуватись можна, та все ж він сплонував...»

Запросив Остап Самійла до корчми, взяв півкварти та закусок. За чаркою Самійло Яшний розговорився.

— Рід наш шевцівський,— розказував Самійло.— З діда-прадіда ми шевці. І батько швець. І я швець. І всі ми здавна в цеху старечому. А в цеху панотцями повсігда кобзарі і медовари Гармаші. З роду в рід, від батька до сина, переходить цей уряд в цеху. А тепер сталося так, що Гармаші перевелися. Нема синів — тільки дочка. З ким дочка побереться, до того і перейде уряд, бо старий Гармаш панотцівства з свого роду випускати не хоче. Так-от, бачиш, Остапе. Кохаємося ми з Ориною, дочкою Гармаша. І сватався я. То старий і каже: «Зроду-віку того не бувало, щоб Гармаші з шевцями родалися. Ми — люди благородні — кобзарі і медовари. І зять у мене буде кобзар та медовар. І внуки хай продовжать славу предків...» Упросив я Гармаша, щоб не оддавав нікому Орисі, та й утік учитися кобзарству сюди, бо батько мій теж чоловік з гонором, тільки з шевцівським. То як же мені не терпіти від Семена Кошового всяких кривд? До-терплю, стану кобзарем, візьму Орисю, Гармаш навчить мене медоварити, а по смерті передасть мені свій уряд. Для цього варт вистраждати.

Своєю розповіддю Самійло зачепив таку струну в серці Остапа, про яку і не догадувався.

— А вона, твоя Орися, теж сліпа? — спитав Вересай.

— Ні, вона видюша.

— То як же вона піде за тебе заміж? Щоб світ собі зав'язати?

— Кажуть, що я гарний, хоч і сліпий. А вона, кажуть, негарна. Та мені те байдуже; сліпець красоти лиця все одно не бачить, а зате бачить красоту душі. Отак ми і покохали одне одного: вона мене, сліпого,—

за красоту лица, а я її, видюшу,— за красоту душі.

Остап обмацав лице Самійла — шоки, підборіддя, вуси, носа, лоба, провів рукою по кучерявому волоссю і сказав:

— Ні, ти таки гарний. Я малим був видющий, то я знаю красоту лица. А от я негарний...

— Ну, так що? Оженишся на сліпій,— сказав Самійло.

— На сліпій? А може, мені до вподоби видюща? Та й не тільки через те. Від двох сліпців діти будуть сліпі, а я хочу, щоб були зрячі, щоб завели хазяйство та щоб на старість, коли кобзарювати буде несила, було де голову прихилити.

— Яке хазяйство, коли кріпаччина?

— Ну, не вічно ж буде кріпаччина. Була ж колись воля, то і знов колись повинна бути. І підпилий Остап заспівав:

Та колись була розкіш-воля,
А тепереньки неволенька.

Вирішив Остап піти в науку до Семена Кошового і востаннє випробувати свою долю. Побоювався, що кобзар не захоче мати зразу двох учнів. Самійло порадив з самого початку підмогоричити його. У Остапа були гроші, що zostалися після смерті Юхима Сандрашевського та продажу дідової кобзи, бо собі він узяв Юхимову. Купив він цілу квартиру горілки та й пішов з Самійлом у Голінку до Семена Кошового. Хвилина була слухна, бо кобзар, проспавшись після пиятики, не мав чим похмелитися і дув розсол з огірків. Могорич зробив своє діло. Кошовий прийняв Остапа за учня, і почалася наука знов. Легко жилося, поки був Самійло Яшний, бо вдвох вони приборкували або підмогоричували вчителя, а як відійшов, то настала справжня каторга. Рідко випадав день, щоб не діставав Остап якщо не кия, то принаймні стусана. Та він терпів. Два роки терпів. Одного разу Кошовий прибив його так, що горлом кров пішла. Покликали знахаря, той подививсь-подививсь та й каже: «Хрипи одбиті». Це була страшна вість: «Раз хрипи (тобто легені.—Ф. Б.) одбиті, він не зможе

співати. То для чого ж тоді йому кобзарська наука?»

Утік Остап, як тільки звівся на ноги, і про кобзарський сан думку облишив. «Як напитаєш лагідного вчителя, то він помре до строку, а як вчитель живучий, то тобі віку вкоротить або понівечить. Хай йому трясця!»

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Не будь вродливим,
а будь щасливим.

Хороше життя, нехороше життя, а народ оспівує його в піснях — коли веселих, коли тужних. І співець в народі завжди бажаний гість. Він тугу навіє, він тугу й розвіє, серце звеселить.

Парубки калюжинські дражили Остапа Вересая зневажливо Лабзою. Але дівчата любили, коли цей самий зневажений Лабза приходив на куток, сідав на колоді і починав грати про Морозенка або про Бондарівну. Його просили заспівати, і коли він співав, то всі втирали крадькома очі.

Там, де гурт дівчат, там будуть і парубки. А як поприходять парубки, зачувши Остапову кобзу, тоді біля Остапа стає порожньо, хіба що залишаться дві-три дівки без пари, до яких сьогодні ніхто не вийшов. Ті вдають з себе веселих, а щоб не виказати свого смутку, навперебій залицяються до Остапа самі: все-таки парубок! І своїм залицанням збуджують вони його душу, тривожать серце.

Пішов Остапові двадцять третій рік. Задумав він женитися. А справа то не легка. В Калюжинцях та в близьких селах путня дівка — не сліпа, не глуха, не німа, не горбата, — хоч би і без хати, за сліпця не піде. А непутню — каліку чи шльондру — він сам не візьме.

Ходить Остап по селах та панських дворах з своєю кобзою (в базар боїться носа поткнути, бо невінчаний), грає, співає, по жертви збирає, а тимчасом жінку

собі напитує. Годується з ласки на чорній кухні, а но-
чує, так само з ласки, в «людській» або, коли тепло,
з двірськими парубками та дівчатами під панськими
ожередами.

Унадився Остап до села Рудівки,— і не щедрість
давальників була тому причиною. Цілий рік щосу-
боти п'ятдесят верст туди та щопонеділка п'ятдесят
верст назад шмагав Остап за своїм щастям. А яких
танців шкварив він для двірні! А яких пісень ніжних
виспівував двірській Явдошці! І не пропав талант
Остапів марно, запаморочилась у Явдошки голова
від частих сліз, коли слухала думу про трьох братів
Азовських. Прийняла сватів Явдошка, ублагала па-
ні, щоб відпустила її з двірні на подружнє життя з
Остапом. І стали вони до вінця в Рудівській цер-
кві.

Вінчання відбувалося чин-чином. Піп перед тим, як
пов'язати молодим руки і обвести круг аналоя, спи-
тав, для годиться, нареченого і наречену — чи обі-
щають вони одне одному бути вірними все життя. Не
встигли вони будь-що сказати, а піп уже проказував:
«І приліпиться муж до жони, а жона до мужа і да
будеть один дух і єдине тіло». Після цього візьме піп
молодих за руки, обведе під «Ісаїя, ликуй» тричі круг
аналоя, і вони вже подружжя на все життя.

Глянула Явдошка на свого судженого збоку і за-
ціпеніла: моторош її охопила при думці, що вона все
життя, долю свою з сліпцем зв'язала. Вирвала вона
свою руку, яку вже пов'язував піп, і, несамовито крик-
нувши, кинулася прожогом з церкви. Ніхто її не за-
тримав. Спочатку всі остовпіли, потім, прийшовши до
пам'яті, сипнули надвір. Посунув з церкви і Остап,
розставивши руки, щоб не зачепитися за різну утвар,
та його зупинив піп.

— А гроші за вінчання?

Не сперечався Остап, хоч вінчання і не відбулося.
Він втратив більше, ніж гроші,— надію на щастя. Від-
дав умовлену плату і пішов.

Дітлахи з глуфом проводжали нещасливця за ца-
рину, а шибайголови ще й кидали йому навздогін
грудками.

Тяжко переживав Остап наругу. Від сорому нікуди не показувався. Та згодом роздумався: «Хоч шлюб з Явдошкою і розладнався, а все ж він був — значить, є щось у мені таке, що може полонити дівчину...»

І знов почав шукати собі подругу життя Остап Вересай. Цілий рік напитував і напивав уже ближче — в сусідньому селі Мануйлівці — дівку Христину. Була вона одноока. Але після першої конфузії Остап уже не так перебаранчав. Засватався, побрав рушники — і до мануйлівського попа умовлятися про вінчання. Піп не був безсребреник, а заправив сім карбованців.

— Сім карбованців за вінчання? — жажнувся Остап. — Так це ж зовсім не поцінно, батюшко!

— Не поцінно? А скільки ж, по-твоєму, поцінно?

— Рудівський батюшка брав з мене руб двадцять.

— То чому ж ти не обвінчався у рудівського батюшки?

— Бо дівка з-під вінця втекла, — признався щиросердо Остап.

— А у мене не втече, обкручу так, що й не зоглядиться.

— Ця і так не втече, бо вона одноока, а то ж дівка яка була!

— Що за дурниці? Хіба з сліпого чи одноокого за вінчання треба брати дешевше?

— У мене на все весілля семи карбованців нема, а тут на саме вінчання, та ще й з одноокою, стільки віддай! Візьміть руб двадцять, батюшко, — просив Вересай.

— Торгуватися? — скипів піп. — Та ти знаєш, що я можу заперт на твій шлюб покласти? Розплоджувати сліпців та всяку каліч — богопротивно! Коли хочеш за сім карбованців, то, так і бути, від свого слова не одступлю, а не хочеш, так забирайся зараз же геть, бо собак з цепу спушу!

Остап не чекав повторення, бо собаки у мануйлівського попа були злющі.

Ідучи додому, Остап міркував:

«Що воно за доля така нещасна мені випала? Не

везе, та й годі... А раз не везе, то й думку про одруження з голови треба викинути...»

Проте думка про дружину не хотіла кидати Вересає. Тільки вирішив він уже не напитувати подруги життя по чужих селах, а знайти її в Калюжинцях, де і піп дешевший. Та після таких двох невдач дівчата сахалися від нього, як від навіженого. Все ж Вересає був не без долі. Якось, повертаючись з своїх мандрів, зупинився він біля двору козака Гниди, зачувши, що скрипнув колодязний журавель. Остапа мучила спрага, і він, сказавши «добривечір», попросив напиться. Хто бере воду, Остап не знав, та зненацька почув у відповідь:

— Звідкіль бог приніс, Остапе?

— А це ж хто питає?

— Ото, невже не впізнав по голосу? Хотина ж.

Остап упізнав Гнидину дочку, яка приходила бувало на їх куток до дівчат. Одного разу він навіть примудрився обмацати її лице. Воно було подзьобане віспою, тобто дівка була «ряба». Напившись води, Остап почав розказувати Хотині, де він побував, як раптом почувся Гнидин голос:

— Хотино! З ким це ти там розп'ятуєш? Чом води не несеш?

— З ким? З парубком,— відказала сердито Хотина.

Гнида підійшов до самого колодязя, щоб подивитись на того парубка, і побачив сліпця.

— Ото парубок! — сказав Гнида. — Ну, цей, мабуть, од тебе не втече. Чого ж не просиш у хату? Проси!

— Та чого це ви причепилися? Я не думала нічого такого. Парубок знайомий попросив води напиться.

— Знайомий? А чий? Як звать? Вересаєв Остап? Ну, чого ж ти стоїш, баньки вилупивши? Чи ждеш, щоб тебе взяли за руку та ввели? Давай!

І Гнида без дальших розмов узяв Остапа за руку, поміг йому перелізти через перелаз і ввів у хату.

— Кобзар? По світу тиняєшся? Чом не женишся? — допитувався Гнида. — Дівка втекла з-під вінця? От історія. А в моєї Хотини парубок утік. Посватався,

побрав рушники, оглашення тричі робили в церкві, а перед самим вінчанням повернув рушники. Роздивився, бач, що ряба... А що йому, з лиця воду пити? Ти не бачиш, то тобі все одно. Сватай Хотину. Ви обоє рябое — ти сліпий, вона дзьобана, у тебе молода з-під вінця втекла, а у неї — молодий утік. Акурат пара. А в посаг дам корову та півризи поля і обробити допоможу.

Все це сталося так несподівано, Гнида сам його за-сватав і, не гаючись, через три дні, в неділю, обвінчав без усякого оглашення. Заплатив попові, щоб без оглашення, сам заплатив і за вінчання. Корову в посаг таки дав, а з полем одурив — замість обіцяної півризи виділив тільки морг.

Через місяць удівець Гнида сам оженився на молодій дівчині, і це була причина — чому так поспішав він видворити негарну і нелюбу дочку.

Хотина народила дочку, і назвали її Мотрею.

Мало не щороку родила Хотина Остапові і синів, і дочок, вони більше кількох місяців не виживали, а Мотронка росла та росла, і як виросла, то стала красунею на все село.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

За мое жито та мене ж і бито...

Хотя я есть отечеству защита,
Да спина-то у мене ізбита...

Одружився один з братів Милорадовичів, менший. Одружився з тією панею, про яку вже згадувалося при одруженні Милорадовичівни. Пані ця в той час була заміжною, а тепер овдовіла. А Милорадовичі обидва були затятими холостяками. Одначе ця пані зуміла обкрутити меншого брата з собою. І, знаючи, який безлад був у господарстві, привезла з собою управителя на прізвище Шток. Цей Шток і заходився наводити в господарстві лад. Узяв Шток ревізькі книги і почав перевіряти. Натрапить на прізвище і

йде перевіряти. Так забрів Шток і до Вересаїв. Увійшов у хату з війтом, розсівся на лаві і почав вичитувати:

— Вересай Григор де?

— Помер,— відповідають.

— Давно?

— В часи нашестя француза.

— А чом не сповістили, що помер?

— Бо він був старий, сліпий і панщини не робив.

— За несповіщення про смерть протягом дванадцяти років, що призвело пана до великих збитків, на голову сім'ї накладається ще один день панщини. Хто голова сім'ї?

— Я,— відповідає Микита Вересай.

— Вересай Микита? А чом ти панщини не робиш?

— Я ж безногий і сліпий, хіба не бачите?

— Знайдеться робота і тобі. Будеш сукати вірвовки за себе і за вмерлого батька. Для цього ні ноги, ні очі не потрібні.

Подивився в ревізьку книгу.

— Вересай Параска? Що ти робиш у пана?

— На короварні три дні на тиждень роблю.

— Робитимеш чотири дні на тиждень.

— Вересай Остап хто?

Остап обізвався.

— Чом не робиш панщини?

— Я сліпий і від панщини вольний.

— Хто це тобі сказав?

— Такий давній звичай.

— Звичай? Дурень! М'ятимеш коноплі чотири дні на тиждень. Для цього теж очі не потрібні.

— А ти хто? — звернувся управитель до Хотини.

— Остапова жінка.

— Чом не ходиш на панщину?

— Я вольна козачка.

— Дурна баба! Раз вийшла заміж за кріпака, то й сама стала кріпачкою. Підеш до корів.

Розказав усе та й пішов до іншого двору.

Всім знайшов роботу винахідливий Шток — і сліпим, і горбатим, і одноногим та одноруким ветеранам 1812-го року. Всіляких калік набралось чоловік з

тридцять. Зібралися вони до панського двору та й почали гомоніти поміж себе.

— Що це за світ такий настав? — казав один.— І калікам, зобидженим богом та людьми, спокою нема.

— Світопреставління починається,— казав другий.— Подейкують, що вже й анцихрист уродився десь на Капказі, тільки ще малий.

— Не на Капказі,— поправив третій, а в Турешині чи в Персидщині, близько гори Араратської, бо так і в священному писанні говориться, що біля тієї гори анцихрист уродиться, де Ноїв ковчег стояв у всемирний потоп.

— Ба ні,— додав четвертий,— не в Турешині і не в Персидщині, а в Угорських горах, бо там багато відьом та чортів, а анцихрист повинен уродитись од відьми й чорта.

— А новий управитель наших панів і є посланець самого анцихриста, бо де ж це видано, щоб сліпців до роботи силували! — зауважив п'ятий.

— А кривих та безруких? — устряв ветеран.— Ми он отечество захищали, землю і волю нам обіщали, а що получилось? Ще гірша неволя.

Тимчасом вийшов управитель і звернувся до калік:

— Я всім сказав, хто що робитиме, чого ж стоїте? Чом до роботи не беретеся?

— І не візьмемось! Не будемо робити! Ми сліпці! А ми отечество захищали! — загомоніли всі разом.— Підемо до панів Милорадовичів. Вони ж наші, руські, православні християни, а не якісь там німецькі штоки.

— Що? Що? Бунт? — закричав управитель.— Нагаїв захотіли? Ану, всипать защитникам отечества гарячих! — наказав він прикажчиком.

Залементували каліки:

— Не дозволимо бити! Підемо до панів!

І десятки милиць та костурів знялися вгору, загрожуючи управителеві карою. Шток ретирувався. Згодом на ганок вийшов старший Милорадович. Шток закінчував по дорозі свої пояснення.

— Я ж про панський інтерес дбаю, а вони бунтуть...

→ Хто заводіяка? *

— Інваліди отечественної...

— Покликати всіх сюди!

Та калік не треба було кликати, вони самі посунули до палацу, як тільки розгледіли пана.

— Візьміть двадцять гайдуків та тієї лози, що в розсолі мокне,— наказав Милорадович.

Каліки підійшли; заговорили спершу інваліди:

— Змилуйтесь, пане! Ви ж самі нам полегшення дали, як побачили, що ми з своїм каліцтвом на роботі мучимося. А цей німчура по чотири дні панщини на нас наклав.

Підтримали сліпці:

— Скільки світ стоїть, сліпого до роботи не силували. Ми ж і так богом покарані...

— Годі! — крикнув Милорадович.— Сліпі панщини не робитимуть, бо то правда, що вони богом покарані, але за те, що бунтували, покараю я. А ветеранам полегшення я дійсно дав, але тепер цього не буде. Ви недостойні нашої ласки. Всипати сліпцям по п'ятнадцять гарячих, а ветеранам по двадцять п'ять.

Милорадович пішов, а гайдуки взялися до діла під орудою управителя. Свист лози, гехкання за кожним ударом гайдуків, крики й зойки катованих переполошили всю двірню. Давно вже не було такої масової езекуції. Шток з насолодою вдихав запах лози, солі, поту і крові, що бризкала з тіла людей.

Езекуція вже кінчалася, як зненацька виникла заковика з Микитою Вересаєм. Він був і сліпець і одноногий ветеран. «Скільки ж йому всипати — п'ятнадцять гарячих, як сліпцеві, чи двадцять п'ять, як інвалідові?» спитали Штока.

— Скільки? От дурні! Не можете полічити, що п'ятнадцять і двадцять п'ять буде сорок?

Микиті Вересаю дали сорок гарячих. До тридцятого удару він ще подавав голос, а там замовк і останніми ударами молотили вже його труп.

Ніколи за життя не зазнав би такої шани Микита Вересай, яка випала йому на похороні. Живим він був людиною нужденною і від усіх залежною. Коли був живий, то раз у раз клянчив то в одного, то в другого, у кого доростали сини та дочки, щоб позичили чого-

небудь, а він, мовляв, «одробить» на весіллі. У всіх в боргу був Микита Вересай. Всі його знали, як алидаря, коли був зрячим, і як жебрака, коли осліп. А хто такого поважатиме? Ні шапки на привітання не скине, ні «здрастуй» першим не скаже, а тільки музикне собі щось під ніс, коли почує від нього «добридень, пане-добродію». А на похорони Микити Вересая зібралось все село.

Повільно посувалася процесія до цвинтаря. Тріпотіли на вітрі корогви, тужно переливався то на високих, то на низьких нотах похоронний спів, аромат ладану лоскотав ніздрі, а дим кадильний сльозив очі сивим дідам, які несли труну. Ридма ридали жінки, хоч їм небіжчик не приходився ніяким родичем, ні сватом, ні кумом, і вони, може, вперше за своє життя побували в його хаті, коли прийшли обмивати тіло. Побачивши посічену на фарш спину, жінки зайшлися плачем і з тієї хвили уже не могли вдержатися. Затихнувши на мить, неначе для того, щоб трохи натекло сліз у джерело, ридали знов так, ніби ховали рідного батька, сина, мужа. Найменше за всіх плакала Вересаїха: вона заздрила чоловікові, що він уже там, «идеже несть ни печали ни въздыхания, но жизнь бесконечная», а їй треба робити чотири дні в тиждень на пана, клопотати і сушити свою голову, щоб наїстися-напитися, зодягтися.

Розходився люд з цвинтаря мовчазний і похмурий, тяжку думу думаючи про те, які часи настали.

РОЗДІЛ СЬОМНИЙ

Вийшли в поле косарі
Раннім-рано на зорі.
Гей, нуте, косарі...

Ледь зарожевів схід, як по кутках пішли глашатаї, кричачи:

— Гей, виходь на косовицю! Ану, виходь на лан!

Прокидаючись від того крику, натруджені люди потягувались і, не вмиваючись, а тільки витерши рушником або просто долонею пітне, заспане лице, ха-

пали нашвидку коси, мантачки, граблі й цурки і поспішали на панщину.

Жито уже зжали, тепер другий день косили пшеницю. На кожного косаря припадало дві в'язальниці, а кожна в'язальниця мусила нав'язати дві копи.

Півтораста косарів і триста в'язальниць стало на лану.

— Починай! — крикнув старший прикажчик.

— Починай! Починай! — закричали прикажчики.

Ударив Остап Вересай по струнах — залунала в росяному повітрі косарська пісня. Черкнув косою перший косар, за ним другий, третій, четвертий — і пішло, пішло, як по маслу.

Косарів підганяли в'язальниці, бо не дай бог, щоб котра розігнула спину, поки не буде наказу мантачить коси, а тих і других підганяв Вересай косарською піснею. Він їхав на лінійці за в'язальницями тасьмою, потім першою ручкою, далі другою ручкою, пересуваючись по стерні усе праворуч, як косили лан. Конем правив старший прикажчик, раз у раз покрикуючи на нього:

— Голосніше! Голосніше!

Опівдні косарям та в'язальницям дали годину на обід і перепочинок. На лан виїхав управитель. Старший прикажчик розказував:

— Сьогодні до обіду з кобзарем упорали на тридцять кіп більше, як учора без кобзаря.

Шток був дуже задоволений.

— Тільки одного кобзаря мало, треба було б двох, — радив старший прикажчик, — коли один утомиться, то гратиме другий, і ще шпаркіше робота піде.

Шток відповів, що другого нема, і наказав, коли Вересай втомлюватиметься, підбадьорювати його чаркою горілки.

Коли полуднували, прибули обидва Милорадовичі. Пани, проїхавши полем, похвалили Штока за винахідливість. Та й було за що. Виходило, що під музику за день можна упорати на 75—80 кіп більше, а обходиться це вдосконалення півкварти горілки на підбадьорювання кобзаря, коли він притомлюється грати.

Привезли Вересая ввечері додому на панській лінійці.

Наморені люди йшли з поля пішки. В гурті поверталися додому і Остапові мати й жінка. Чули вони нарікання на те, що пани з музикою з них на каторжній роботі скоро і дух випруть.

Злостилися на Остапа і мати з жінкою, бо його кобза підганяє і їх так само, як усіх. А підганяла здорово, так що не тільки спину випростати, коли заболить, носа навіть почухати, як засвербить, в'язальниця не могла.

Другого дня вранці Остап відмовився виконати панський наказ. Періщили його так, що мало душу не вибили.

Косили і в'язали того дня без музики, а коли опівдні приїхав на лан управитель, то старший прикажчик доніс, що впорано пшениці на п'ять кіп менше навіть ніж позавчора.

Поки люди обідали, в поле прибули двадцяттеро панських гайдуків з пугами. Це підстьобування було дуже болюче, але не дало такого ефекту, як музика.

Милорадовичі звеліли управителеві вивезти Вересая на лан, як тільки він очуняє.

Остап почувався ще гірше, ніж у день езекуції. Підізвавши дочку, яка доглядала його, мовив:

— Я, мабуть, помру, Мотронко...

Сказав і замовк. Незабаром явився управитель. Остап лежав мовчазний і витягнутий. Мотронка плакала.

— Помер? — спитав управитель.

Мотронка ствердно хитнула головою.

Управитель узяв Мотронку за плечі і хотів поцілувати. Вона злякано шугнула на піч.

Мотронка, забившись в куток, сполоханими очима поглядала на управителя, який підійшов до печі.

Шток став колінами на піл і, збираючись лізти на піч, озирнувся немовби для того, щоб упевнитися, що в хаті нікого нема, хто б йому міг перешкодити, і миттю зіскочив додолу. На тапчані підвівся Вересай і дивився в його бік своїми невидючими оуима, беззвучно ворущачи губами.

В одну мить Шток зіскочив з полу і позалкував до дверей, злякано дивлячись на цього сліпого свідка його хтивих зазіхань.

З неменшим переляком поглядала на батька з печі Мотронка. А Вересай, натужачись, перевернувся з спини на бік.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Пан нас канчуками полохав, а ми його червоним півнем налякаємо.

Скінчилися жнива, почалася молотьба. Шток усе вигадував що-небудь таке, щоб витиснути з людей побільше поту. І дуже узлостилися на нього калюжинецькі люди.

Якось, прокинувшись уранці, старший Милорадович знайшов у себе на нічному столику списаного каракулями папірця.

«Когда гаспада жалають спокійно спать пущай прогонять вправляюшого», прочитав він.

За вранішнім чаєм старший Милорадович показав цього папірця меншому братові та його дружині.

— Треба звільнити Штока,— сказав старший.

Менший несміливо глянув на дружину.

— Пустяки, я женщина і не боюсь, а ви, мужчины, перелякалися мужицьких погроз,— сказала з глузливою ноткою пані.

Чай і пишки від переляку видалися всім несмачними; проте засоромлений дружиною менший Милорадович, осмілівши, сказав:

— Шток цінний управитель, але, щоб спати спокійно, треба виявити заводіак, які підкидають записки, і запроторити їх на Сибір. А кобзаря за непокору посадити в льох.

Узявши з собою двох гайдуків, Шток рушив до Вересайової хати. Остап уже одволодався і сидів на призьбі, вигріваючись останніми теплими променями осіннього сонця. Біля нього перемивала миски та горщики після обіду Мотронка. Угледівши прибулих,

коли вони переступали через перелаз, дівчина прошепотіла:

— Тату, панський управитель з гайдуками...

Зібравши миттю свій посуд, Мотронка, сполохана, шугнула в сіни і замкнула двері на засув. Остап зостався на призьбі. Незабаром непрохані гості були біля нього.

Гайдуки з наказу Штока схопили Вересая попід руки і повели з двору.

Коли все стихло, Мотронка відсунула засув і вийшла у двір. Батька не було. Вона вибігла на вулицю і побачила, як гайдуки вели його, а управитель ішов ззаду і шмагав нагайкою по босих ногах. Дівчина, втираючи рукавом сорочки сльози, пішла назирці до самого панського двору. Вона бачила, як батька ввели у двір і, впхнувши в підмурівок дерев'яного палацу, замкнули залізні двері великим замком. Щоб не наразитися ненароком на управителя, Мотронка вернулася додому.

Увечері прийшли з панського току мати й баба. Мотронка, плачучи, розказала, що сталося. Жінки пожурилися-пожурилися і, втамувавши голод звареною Мотронкою вечерею, полягали спать. Наморені цілоденною працею, вони скоро поснули. Але Мотронці сон не склепив очей. Вона лежала горілиць, дивилася в стелю і думала про тяжку долю батька, матері, баби, закатованого діда Микити і про свою. Вона ще не спізнала на собі, що таке панщина, тільки бачить, як знущаються пани з її рідних та з сусідів. А скоро поженуть і її на панщину. Потім вийде вона заміж — і будуть ганяти її на одну роботу, а чоловіка на другу. А діти, малі, голодні і холодні, нидітимуть самі без догляду. Але живуть же люди й інакше. Хоч би й дід Гнида. Живе паном на всю губу. «От якби вийти заміж за козака, тоді і я була б вольною... А чом би й ні — адже ж я гарненька... Так кажуть люди, та й сам управитель хотів мене поцілувати...» Мотронці здалося, що її справді покохав козак. Вона навіть знає хто. Це Пришвин Степан. Він її зачепив якомсь на вулиці. Від рожевих надій радісно стало на серці Мотронки. Йй здається, що від тієї радості навіть у

хаті посвітлішало. То печі зовсім не видно було в темряві, а тепер всю піч видно і півника на ній, якого вона сама намалювала. Тільки півник був удень зелений, а тепер чогось став червонуватий. «І півник радий, що я віддаюся за козака — аж почервонів», подумала собі Мотронка. Але раптом у хаті стало темно так, як буває, коли велика чорна хмара сонце заступає. А тоді знов стало видно, ну — наче вдень. «Е ні, не так як удень, а червоно-червоно...»

Нагло вдарив дзвін — раз, другий, третій — протяжно, як у великий піст, а тоді густо-густо почав бити. Мотронка кинулася до вікна і крізь шибку побачила величезну червону заграву. Вона вибігла у двір. На вулицю вискакували люди з відрами і бігли гасити пожежу.

— Де ж це горить? — хотіла спитати Мотронка, але всі бігли прожогом і ніхто не зупинявся. Вона дивилася в той бік і не могла вгадати, бо заграва весь краєвид зробила химерним.

— Здорова була, дівко, — почула вона зненацька голос.

Глянь — біля неї Пришвин Степан стоїть з відром.

— Милорадовичам червоного півня пустили, — каже він. — Гарно горить...

— Панам?

— Та кому ж...

— Господи! — сплеснула Мотронка. — А чом же ти не біжиш?

— А чого мені бігти? Милорадовичів хай спасають їхні кріпаки, а я краще з тобою постою. Чом на вулицю не виходиш?

А в цей час коїлося щось незвичайне. Ті люди, що бігли з відрами гасити пожежу, тепер повагом поверталися назад, і Мотронка почула, як сказав один: «Я думав, що з людей хтось горить, а це панський палац». А другий додав: «Милорадовичів нехай бог спасає».

«Палац горить!» ударила в голову думка дівчині.

— Спасайте, люди добрі! — закричала Мотронка. — Там же тато.

— Чий тато? — зупинялися люди.

— Мій тато, їх замкнули вчора в темну...
Люди, хоч і знехотя, поверталися на пожежу.
А Мотронка бігла вперед і кричала:

— Люди добрі, швидше! Тато згорять!

Пришвин Степан постояв трохи, подумав-подумав і теж рушив на пожежу. Він наздогнав Мотронку і побіг поруч неї, кричачи: «Швидше! Швидше, люди добрі».

Пожежу гасила двірня, все виглядаючи підмоги з села. А підмоги не було.

— Сплять? Не бачать? — питав молодший Милорадович старшого.— Послати прикажчиків?

— Не треба. Хай прикажчики самі гасять. Вони тут потрібні. А мужики не прийдуть, згадай попередження,— відповів старший.

— То що, всі проти нас?

— А чому б кому-небудь бути за нас? Яке ми їм добро зробили?

«Але, що це?» Обидва Милорадовичі здивовано дивилися на людей, які бігли з відрами з села на пожежу.

— Ну, от ти й неправий,— зауважив молодший.— І серед кріпаків є наші друзі... Але що вони роблять?

Прибігши в панський двір, калюжинецькі мужики хоч і були з відрами, не стали гасити пожежу, а почали одбивати залізні двері, що вели в підмурівок. На них падали огненні іскри з даху та стін, а люди, не звертаючи на те уваги, все гатили стовпом у двері, і нарешті вони зірвалися з завісів. Люди вбігли в підземелля, наповнене димом, бо вже місцями прогоріла паркетна долівка, і винесли звідти на руках ув'язненого і забутого сліпця, який мало не задихнувся. Тільки після того калюжинецькі люди взялися допомагати двірні гасити пожежу. Та то вже була допомога «для годиться», бо палац догорав.

— Бачиш, чого вони прибігли? — сказав старший Милорадович меншому.

Той відповів не зразу.

— Щоб бути надалі спокійним, Штока таки треба звільнити.

— А я тепер думаю навпаки,— відказав старший.— Треба взяти міцніше в руки віжки. Сьогодні вимагатимуть звільнити Штока, а завтра — зменшити панщинні дні, а там і зовсім на голову сядуть. Треба скасувати будь-які поблажки для всіх, а ворохобників знайти — хоч не тепер, то в четвер.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

— Що, кохаються? Та як вони сміють? — вигукнув князь.

Коли Мотронка сказала матері, що Пришвин Степан хоче засилати до неї старостів, Хотина здивувалася: «Як, уже заміж? А вона думала, що її Мотронка ще дитина». Тимчасом Мотронці у різдвяні м'ясниці минуло шістнадцять років, і Степан не хотів, щоб його хто-небудь випередив.

— Степан казав, що поговорить сьогодні з батьком, а завтра мені скаже,— шепотіла Мотронка.— Татові поки що не казатимемо...

— Та, звісно, татові поки що не скажемо,— відповіла Хотина і дуже засмутилась.

Отецький син, вольний козак, сватається за її дочку — радіти б треба, а Хотину огорнув сум. Сама вона була колись вольною козачкою, а вийшла за кріпака, то покріпачилася. А дочка ж її кріпачка, а вийде за козака, то і сама вольною стане. Та чи дозволять же пани?

Хотина тієї ж ночі, коли всі вже спали, розказала Остапові про доччину справу. Це засмутило і його.

— Просити до пана піду,— сказав Вересай,— але нічого з того не буде.

У суботу ввечері прийшли до Вересаїв старости від Пришвиного Степана, а в неділю по обіді Остап пішов клопотатися про дозвіл на шлюб.

Після пожежі Милорадовичі будували собі новий великий палац. Молодший з дружиною виїхав у Москву, де вони мали будинок, а старший з Штоком поряд-

кували будівництвом. Старший Милорадович тоді жив у сторожці оранжереї. Вислухавши просьбу Вересая, пан звелів прийти з дочкою, щоб подивитись на неї. Вдруге, уже з дочкою, Вересай прийшов надвечір. Оглянувши Мотронку, Милорадович похвалив її:

— Дуже ладна дівчина.

Походивши і з усіх боків обдивившись Вересайову дочку, додав, сівши:

— Якби одягти в панський убір, була б красунею. Такий товар просто не оддають. Ідїть. Я подумаю, а завтра скажу.

Другого дня, коли Вересай прийшов знов, Милорадович розвів довгу розмову про права пана на своїх кріпаків.

— Чи знаєш ти, що пан як володар, за давнім звичаєм, має право першим взяти дівчину, яка йому подобається, перед тим як віддати її заміж?

— Не чув про таке,— сказав Вересай.

— Не чув, то от зараз чуєш. Перш, ніж твоя дочка піде до шлюбу, вона у мене переночує, бо припала мені до вподоби.

— Змилуйтесь, пане,— почав благати Вересай.— У вашій волі дозволити і не дозволити моїй дочці шлюб з Пришвиним парубком, але зробити її покриткою, то ж сором на все життя.

— В моїй волі, кажеш, дозволити чи не дозволити шлюб, а вони питалися у мене дозволу, щоб поохатися?

— То хіба ж про це питають? У батька й матері не питалися.

— Ти що, хочеш двічі ошукати свого володаря: і робітницю у нього забрати і права на втіху позбавити?

— Вам, пане, це буде втіха, а дівчині лихо. Хіба ж її візьме козацький син після того, як нею побавиться пан?

— Коли любить, то візьме, а як ні, то я сам віддам твою дочку заміж. Женихи у мене знайдуться.

— Ні, пане, цього не буде,— сказав рішуче Вересай.— Зганьбити дочку я не дозволю.

— Ще й як буде. Дозволу твого ніхто і не питатиме. Ти така сама моя власність, як коні, корови, свині, гуси і всяка живність, а в них не питають згоди, коли ріжуть або виводять на базар.

— Людину до живності рівняти не можна. Людина — створіння боже.

— І скотина створіння боже.

— Але людину бог створив по образу своєму і подобію...

— Чи ти бач, який грамотій знайшовся! — вигукнув пан.— На шлюб твоєї дочки з козаком згоди не даю, а сьогодні ж призначу їй жениха сам.

Коли Вересай пішов, Милорадович покликав дворового тесляра Оврама Крупку.

— Ти чому не женишся? — спитав.

— Ги-и,— засміявся трохи недолугий Оврам,— нема на кому.

— Я знайшов тобі пару, раз ти сам не можеш.

— Кого?

— Сліпого Вересая дочку знаєш?

— Мотрону? Та вона засватана за Степана.

— Кріпачку може взяти тільки той, кому дозволить пан. Ти це знаєш?

— Та знаю... То, значить, весілля у Степана і Мотронки не буде?

— Завтра увечері тебе з нею піп повинчає, а з церкви ти її приведеш до мене.

— А для чого?

— Як-то для чого? Дурню ти такий! Тебе давно били?

— Не дуже.

— Ну то зараз я звелю дати тобі десять гарячих.

— Не треба, пане, я вже усе втямив.

— Щоб і пари з уст не пустив і, гляди, щоб ні сьогодні, ні завтра горілки й не нюхав. Завтра після вінчання одержиш цілу пляшку старого рому. Марш до роботи.

Надвечір до Вересаїв прийшли п'ятеро гайдуків і забрали Мотронку до двору. Тут її викупали, нарядили і повинчали з Оврамом. Гайдуки були шаферами і поручителями, гайдуки ж вартували біля церкви,

щоб не пустити зайвих людей. Біля огорожі, руки ламаючи, кричала «рятуйте!» Хотина. На снігу, задубівши, лежала Остапова мати, а сам Остап сидів, як істукан, у хаті і бився головою об стіл. Мотронка неначе не при своїй пам'яті була. Не опиралася ні коли її купали й одягали, ні коли вели до церкви, а в самій церкві зомліла, і її під руку підтримував гайдук-шафер, щоб не впала. Коли її повінчали і вивели поід руки з церкви, вона не чула, як мати одчайдушно закричала: «Дитино моя!», бо все ще не могла отямитися. І тільки коли двірські дівчата поклали її на панову постіль, роздягли та почали потішати, що з ними, мовляв, давно так роблять, бо така панська воля, то тиха Мотронка зрозуміла, що мріям про щастя з коханим Степаном — кінець, і заридала. Покоївки залишили її саму, і за хвилину до спальні ввійшов у нічному халаті та ковпаку Дмитро Милорадович.

Вранці нову пару — Оврама та Мотронку — в супроводі двірської музики одвели до Вересайової хати, але молодих не зустрічали ні батько, ні мати, а зустріли молодичі, які споряджали стару Вересайку до похорону. Хотина лежала в гарячці, а Вересай, узявши кобзу та торбу, ще вдосвіта пішов у мандри.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Треба б вмерти. Та надія,
Брате, не вмирає.

Цілий рік блукав по світах Остап — обходив усі місця, в яких бував ще малим, як учився кобзарській справі. Прийшов додому зимувати. При вході в хату почув плач дитини. Мотронка зраділа поверненню батька: буде кому бавитися з дитиною. Ні баби ж, ні матері вже не було. Баба померла в той день, коли батько пішов у мандри, а мати через тиждень. Розпитував Остап, як дочка живе з Оврамом.

— П'є дуже... Часто дома не ночує. Як прийде п'яний, б'є в живіт та по голові, а як тверезий — тільки за коси тягає... — розказувала Мотронка. — Бив, щоб

дитину скинула. Не хотів, щоб дитина була... А тепереньки вже кожну дівку з-під вінця на ніч до пана одводять... Терплять люди і знущання, і наругу. Шток уже так у печінки в'ївся, що недавно мало не на смерть побили. Та й що з того? Одлежався і став ще лютіший. А хто побив, то не знають, бо були в машинах...

А Остап розказував:

— Попоходив я по світу — і малим, і парубійком, і жонатим, і тепер оце — і скажу, що чим далі, то менше правди на світі стає... Кривда гору бере над правдою... Правду пани замкнули в темну кам'яницю, за мур посадовили... Нема кому її на волю випустити, через те і народ у неволі помирає... Я думав, що наші Милорадовичі лихі, що Шток лихий, а в другому місці люди думають, що їхні пани та управителі лихі, а в третьому — що їхні, то й виходить, що пани лихі не через те, що вони лихі люди, а через те, що вони пани...

Коли прийшов зять, Остап уже спав, тобто лежав на тапчані і вдавав, що спить, і прислухався, про що говорять Мотронка з Оврамом. А Оврам казав:

— Приперся дармоїд... Мало свого клопоту, так ще й сліпця годувати... Жебрав же, а чом грошей не оддав?..

Жити Мотронці не стало легше з приходом батька, хоч гроші він дав. Оврам бив її, а коли Остап намагався обороняти дочку, то доставалось і йому.

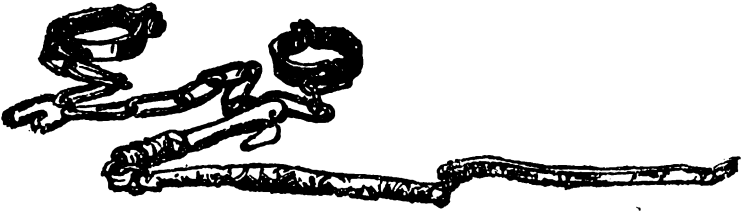
Мотронка якось сказала:

— Одійшли б ви, тату, од гріха подалі. Все одно життя вам тут нема і не буде... А ще може смертовбивство скоїться...

Жаль стало Вересаєві себе, так жаль, наче скривдженій дитині. З рідної хати виганяють. Краще б умерти... Та не бере смерть нікому не потрібного сліпця. Скільки на морозі прив'язаний висидів, а навіть нежитю не схопив.

«Піти в світ назавжди... Нехай собі живуть самі!..»

Вночі, коли всі спали, вийшов Остап тихцем із хати і, нікому нічого не сказавши, ні з ким не попрощавшись, пішов у світ за очі.

ЧАСТИНА II

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Чого тільки нема на тому ярмарку!
Хіба що пташиного молока...

Роковий ярмарок у Ромнах припадав на Іллю-пророка, на 20 липня. Тихе, стародавнє місто, оточене, як півострів, річками Роменцем і Ромною, що вливалися в Сулу, раптом змінювало свій вигляд. Воно ставало гомінким і шумливим, як у давнину, коли було багатим і людним і змагалось з Лубнами пишною резиденцією Корибутів-Вишневецьких. Дедалі Ромни занепадали. Від часів розцвіту zostалися тільки дванадцять церков та знаменитий Іллінський

ярмарок. Це був найбільший ярмарок на все Лівобережжя і тривав він цілих три дні. Роменці пишалися ним, як кияни Контрактовим.

Снував і юрмився народ на вигоні за цариною. Уже з водосвяттям і молебством пройшов єпископ з величезним причтом і благословив торг. Сонце щедро лило своє пекуче проміння на панські сніжнобілі панами і продерті та почорнілі від дощів мужицькі брилі. Ліниво змахували крилами вітряки, коли на шпиль зрідка потягував кволий вітрець з річки Роменця, де купалася дівтора; вітряки змахували крилами з скрипом і застигали німотно до нового подуву. На ярмарок з'їхався і зійшовся люд мало не з усього повіту, бо за жнива, коли на ярмарки люди не ходять, набралось багато всяких потреб: кому нову косу купити на ярину, кому граблі, кому мантачку до коси, кому ціпа на обмолот, чи вила на возовицю, кому глиняну баньку або кленове барильце на воду, кому тарані, дробкової солі, тютюнових папуш, дьогтю, а кому порося на відгодівлю чи й годованого кабана,— хіба мало чого треба припасті для господарства?..

І понавозили в Ромни всякої всячини з усіх усюд. Онде цілий ряд зайняли павловські майстри з долотами, свердлами, рубанками, ножами... Онде валкою довжелезною вишикувались вози опішнянців та миргородців з глиняним, полив'яним і розмальованим візерунками посудом: глеками, кухлями, філіжанками, баньками.. Онде Полтава вивезла свої колісні обіддя, оковані шайбами барила й барильця, ложки, вила. Онде Лохвиця з папушами жовтого, як цитрина, тютюну й цяткованими люльками та ріжками на нюхачку... Онде чумацькі мажі конградців з сіллю, таранею, чехонею, чебаками, привезеними з самого Таганрога... Онде Шостка з мантачками, й ондечки поліщуки з своїми биндюгами, від яких за півсотні верст тягло міцним духом смоли й дьогтю... Посеред вигону, на найвиднішому місці, з своїм крамом—хрестиками, образками, ладаном, часточками мошей, сережками, дукачами, каблучками й перснями—розташувалися печерські ченці... Трохи далі, на торго-

виці, хрюкала, мукала, кудкудакала, герготала всяка живність...

Люд штовхався, прицінюючись, торгуючи, спродуючи. Гамір стояв над майданом такий, що годі було щось почути. Раз у раз з того гамору проривалися вигуки: «Павловські ножі!»; «Опіншлянські горшки!»; «Полтавські барила!»; «Миргородські ложки!»; «Лохвицькі папуші!»; «Таганрозька тараня!»; «Шостенські мантачки!»; «Поліський дьоготь!»; «Печерські моші!»; «Сльози великомучениці Катерини!»; «Часточки мошей великомучениці Варварин!»; «Животворяще древо!»; «Купуйте смолу!»; «Кому дьогтю?»; «Купуйте слези святої Катерини!»; «Кому хрестиків печерських?»; «Кому тельбухів жарених і варених?»; «Та хай тобі тряся з такою ціною!»; «Став могорич!»; «Могорич твій!»; «Ні, твій!»; «Ну, хай буде мій». По тому ляпали лунко долоні...

Бралось до полудня. Це знати було по тому, як широко припікало сонце, і люд, поторгувавши дешицю та й почувуючи пустоту в кишках, розсаджувався під возами, в тіні, розшморгував торби, краяв хліб великими скибками, нарізав тонко сало, одкушував зубами чубок з головки цибулини і починав трапезу. В цей час край вигону спинився, осадивши з розгону коня, товстючий пан у чумарці дорогого англійського сукна і в високій смушевій шапці. Кинувши поводи слугі, що був на другому коні, товстючий пан, що кульгав на одну ногу, вмішався в стовпище і почав прокладати собі дорогу ліктями.

Та базар не панський двір. У базарі, в стовпищі, і мужик може притиснути пана, не боячись заробити гостинця в пику; на торговищі і мужик може, не гнучи шапки, спитати у панського управителя ба й у самого пана: «Почім воли?»,— і коли ціна несходна — зневажливо цвіркнути плювком мало не на виглянцьовані до сліпучого блиску гостроносі і короткохаляві його чобітки. В базарі мужик, коли пан дає мізерну ціну за корову, може глузливо спитати: «А ви часом не з Журавки будете?» І тоді панкові краще, сховавши гонор, мовчки відійти, не заводячись, бо коли він справді з Журавки, то вже начується всяких

образливих клинів; його вже неодмінно спитають, чи не хоче він, щоб корову подарували йому на тисяча двісті восьмидесятий зубок Сорокопана... Бо в Журавці, бачте, було сорок дрібних поміщиків, через те село глузливо прозвали «Сорокопанівкою», склавши легенду, що на всіх них була одна пані і породила вона від своїх сорока чоловіків нащадка, на імення Сорокопан, а має той нащадок буцімто сорок голів з сорокома ротами по тридцять два зуби в кожному, та всі на мужицьку недолю...

Але по всьому було знати, що товстющий пан був не з Журавки, та народ поставився до його прибуття не з більшою пошаною.

— Куди прешся? Чого пхаєшся? — почувлися невдоволені вигуки.

Пан аж упрів, поки пробрався між вози і спинився, важко відсапуючи. Раптом він почув за собою:

— Пане Скоропадський! Яким побитом?

Озираючись, товстющий кривий пан побачив молодого, але огрядного пана, одягнутого так, як і він сам.

— А-а-а, пане Родзянку. Це мені треба спитати вас — яким побитом. Хіба ж з Веселого Подола не далі до Ромен, як з Прилук?

— Я пана Скоропадського вважав у Петербурзі, — сказав Родзянко.

— З тиждень, як приїхав. Жінчині витівки.

— А а-а, то пан Скоропадський теж на яблуко познання добра і зла спокусився. Поздоровляю, поздоровляю! — стиснув Родзянко йому руку.

— Нема в чому поздоровлять.

— То нащо ж було женитися? — розсміявся Родзянко.

— Ну, нащо! Треба ж, щоб єдиний рід гетьманський не погіб. Всі ж інші уже приказали довго жить. Хай буде законний наслідник. Може, коли й здасться. Та не встиг оженитися, як заманулося жінці на нашу Малоросію подивитися. А все ви, поети, винні. Один пише: «Тиха украинская ночь», а другий питає: «Ты знаешь край, где все обильем дышит?» А це послала

на ярмарок по гостинці. А що пана Родзянка з Веселого Подола вигнало? Чи не вивіз часом вірші свої на продаж? — спитав жартома. — Коли не продаси, привозь до мене — жінка купить і в золоту оправу прибере. Подай їй настоящих малоросійських поетів. Розшукай їй самого Тараса Шевченка. Прочитала дещо з «Кобзаря» і сказала. «Познайом з автором. «Та він же, кажу, проти таких, як ми, пише?» — «Ах, как это мило! Обязательно пригласи к нам». Такі витребеньки! А де я його шукатиму, того Шевченка, коли він бродяга?

Співбесідники не помітили, що до їхньої розмови, стоячи зблизька, прислухається чоловік у столичному плаші й українському брилі. Почувши останні слова, чоловік усміхнувся і затерся в натовпі.

— Пропозицію приймаю, хоч я ще не такий убогий, щоб продавати вірші, — сказав з усмішкою Родзянко. — Але поетові потрібні слухачі й цінителі. А Шевченка, щоб догодити молодій пані, від якої залежить продовження гетьманського роду, розшукаємо. Нам допоможе Галаган.

— А де він, де він, наш Соломон мудрий? — сказав Скоропадський.

— Я примітив його італійського капелюха на торговлиці між свиньми, — відповів Родзянко.

Обидва рушили на торговлицю, де походжав Галаган по свинячому ряду з своїм управителем Пфейфером. Ішла розмова про парування білих англійських свиней з місцевими. Управитель доводив, що цього робити не слід, а треба розводити чисту породу, Галаган вважав, що треба вивести метисів, спарувавши білого англійського кнура з чорною місцевою льохою, з того вийде облагороджена порода, може навіть краща за чисту.

— Свині будуть чорні, — сказав управитель.

— Чим ви це доведете? — відказав Галаган.

Під час цієї суперечки до них і нагодилися Скоропадський з Родзянком.

— Чи не думаєте свинячий завод влаштовувати, пане Галагане? — звернувся до нього, замість привітання, останній.

— Та, бачите,— сказав Галаган, вітаючись з ним і Скоропадським,— старий мій управитель, розбагатівши на різних влаштуваннях татусевих та матусиних, покинув нас і купив собі три тисячі душ на вивід до Херсонської губернії. Шутка сказати — у мене тільки сім тисяч душ в усіх моїх родових маєтностях, розкиданих по Гетьманщині, а у мого вчорашнього управителя набралось грошей на три тисячі душ з одного тільки жалування за управління моїми маєтками! Ну, новому моему головному управителеві теж треба дати можливість, одержуючи у мене жалування сто карбованців у місяць, років через десять стати багатшим за мене. Ви не ображайтесь, Вільгельм Карлович,— звернувся він до управителя,— я розумію, що це закон природи. То я по крайності хочу, щоб той свинячий завод, що збирається влаштувати для мого добробуту Вільгельм Карлович, та приніс користь народному господарству, облагородивши місцеву породу свиней. Якої ви думки, пане Скоропадський, коли спарувати англійського білого кнура з нашою чорною льохом — поросята вийдуть чорні чи білі?

— Я в цьому питанні не розбираюся, пане Галаган. Коли вам треба буде спарувати хортів, то я до ваших послуг, а свині — то справа управителя.

— А ви як гадаєте, пане Родзянку?

— Напевно не знаю, бо у мене розводять пав, але ймовірно, що чорна масть легко не подасться. Я б розводив чистопорідних білих.

— Те саме скажу і я, панове,— устряв управитель.— Розводить треба благородну расу.

— А звідкіль узялася благородна? Не з неба ж вона упала,— відказав Галаган.— Закупіть, Вільгельм Карлович, усіх чорних льох — скільки знайдете і за скільки завгодно. Якщо їх потомки не захотять стати білими, тим краще для них. Це доведе, що не все у нас перевертається, перекрашується. Розводитимемо благородну чорну свинську расу.

— Чистий збиток,— зауважив управитель.

— Не турбуйтеся, Вільгельм Карлович, у мене вам знайдеться і на чомусь іншому заробити,— відказав жартома Галаган.— Прошу пробачити, панове, що я

затримав вас нецікавою для вас розмовою,— звернувся він до Родзянка і Скоропадського,— тепер я до ваших послуг.

— Це, бачте, я порадив панові Скоропадському звернутися до вас,— сказав Родзянко,— молода пані Скоропадська хоче зазнайомитися з Шевченком, а пан Скоропадський не знає, як з ним здибатися, то чи не зарадите ви цьому лихові.

— По-перше, поздоровляю молодожона з щасливим прибуттям до тихої сімейної пристані,— сказав Галаган, — по-друге, цьому лихові зарадити легко, бо Шевченка я примітив у базарі. Але хто ж, пане Скоропадський, відрекомендував його вашій вельмишановній пані?

— Не я, можете мені повірити. Скільки не відмовляв її, кажучи, що він проти нас, панів, і таке інше,— тільки більше розпалив.

— Проти панів? Ну, це ви надто легко висловилися, пане Скоропадський. «Сон» не читали? У мене є список. Приїздіть — почитаємо. Там сам цар називається злодієм штемпованим.

— Самого царя злодієм назвати! — жахнувся Скоропадський.— Та його за це в Сибір запроторити!

— Ну, навіщо так далеко? Я б послав його в Європу, щоб вишуканості набрався. Лоску бракує поезії його, але звідки ж він міг і взятися у вчорашнього кріпака, якому куплено волю? А царицю, знаєте, як назвав? Опеньком засушеним.

— Опеньком?! — здивувався Скоропадський.— Гм, гм, може, воно й справді тее... Гм! — Скоропадський розреготався.— Оце так-так! Добре одбрив. Оце так земляк!

Галаган стримував сміх, а Родзянко з опаскою сказав:

— Пане Скоропадський, на нас же дивляться, нас слухають!

— Гм, гм,— схаменувся на мить Скоропадський.— Не можу, панове, їй-богу, не можу...— і розреготався знов.— Опеньок, та ще й засушений! Ха-ха-ха!

— Ходіть,— сказав Родзянко, і вони пішли по базару, наповненому найдивовижнішими звуками, які

тільки можуть бути в природі. А над усіма голосами здіймалися вигуки старців, калік: «Подайте, не минайте» та співи лірників, що гнусаво тягнули «Лазаря».

Та ось бренькнула десь кобза, люди сипнули туди, миттю утворилося густе коло, звідки почувся чудовий Вересаїв тенор:

Виринули соколи із чужої сторони,
І сіли-упали в лісі на превольдобному дереві орсі...
Звили собі гніздо шерлатне,
А знесли собі яйце жемчужне,
І вивели собі дитя бездільне —
Безрідне, ясне соколя...

Проспівавши ці слова, кобзар довго грав мовчки. Стоячи ззаду за людьми, через голови їх на кобзаря хотів глянути відомий уже нам чоловік у столичному плаші й українському брилі, але знов побачив поблизу Скоропадського й Родзянка, на цей раз уже в компанії з Галаганом, і віддалився, не бажаючи з ними зустрітись. Тому він і не чув, що співав після того кобзар. А пани послухали трохи і, продершись крізь натовп, пішли далі. Тоді чоловік вернувся. А кобзар співав речитативом:

То як полетів старий сокіл
на чужу країну живності доставати,
Та живності не достав, а свое
бездільне та безрідне
ясне соколя утерив...

Чоловік розглядив кобзаря. Був то сліпець років за сорок, з русявим скуйовдженим волоссям і кучерявою бородою. Сидів кобзар на підстеленій свитині, поклавши перед собою бриль, куди раз по раз, дзенькаючи, падали мідяки.

Ой же хотя ти, Цареград-город,
Дорогими вешами украшений,
І в тобі срібла і злата много пробчвае,
Ну, чоловікові одрадості ніякої немає...

— вивів руладу кобзар і знов замовк, перебираючи струни.

— А ось де наш пііт,— почув за спиною голос чоловік у плащі,— я ж казав, що він мусить бути таки тут

Це говорив Галаган і тут же представив:

— Знайомтесь, панове. Тарас Шевченко — наш дзвонкострунний кобзар... Пане Тарасе, молода пані Скоропадська бажає лицезріти того, хто бачить такі дивовижні сні і такі влучні прізвиська роздає деяким обожествлюваним особам. Після пані Скоропадської, я сподіваюся, пан Тарас знайде дорогу і до моїх Сокириниць, де його завжди чекає затишок і спокій, привіт і любов.

Родзянко також запросив Шевченка завітати до нього у Веселий Поділ.

Шевченко, вклонившись, подякував за запрошення.

В цей час підійшов до кобзаря молодий вродливий чоловік, одягнений по-панському, і дав йому срібного карбованця, сказавши неголосно: «Візьми, батьку, та добре сховай, щоб Милорадовичі не одібрали...»

Слово «Милорадовичі» зупинило Галагана, і він звернув увагу на того, хто його вимовив, і впізнав Китаєнка — секретаря князя Кочубея.

Тимчасом кобзар уже почав іншої.

Нема в світі правди. правди не зіськати,
Що вже тепер правда стала неправдою жити,
Що вже тепер правда у панів у темниці,
А щира неправда з панями в світлиці!

Зачувши цю пісню, панство зирнулося і, похапцем попрощавшись з Шевченком, посунуло на торговлицю. З глузливою усмішкою проводив їх поглядом Шевченко, дивлячись, як народ усе тісніше обступає кобзаря. А той співав:

Що вже тепер правда стоїть у порога,
А щира неправда з панями кінець стола!
Тепер уже правда у панів під ногами,
А щира неправда сидить між п'янами,
Тепер уже правду ногами топтають,
А щирю неправду медом-вином напувають!
Тепер уже правда у панів у неволі,
А щирая неправда у добрій волі!

Уже тепер правда,— правда помирає,
А щира неправда весь світ пожирає!
Уже тепер правда,— правда вже померла,
А щира неправда увесь світ зажерла.

Падали в кобзарів бриль мідяки, срібні гривеники, золоті і півкарбованці.

Докінчивши пісню «Про правду», кобзар якийсь час сидів мовчки, задуманий. Сумно похиливши голови, стояли люди.

— Е, не все ж і журитися,— мовив Вересай, дрібно вдарив по струнах і заспівав:

Ой мій милий заболів,
Киселичку захотів,
Ой і рано-ранесенько
Киселичку захотів.
А як я то, молода,
Не лінивая була,
Ой як пішла по селу
Добувати киселю.
Не добула киселю,
Та купила овса;
«Щить, милий, не вмирай,
Киселичку дожидай!
Не вмирай, не вмирай,
Ти надьожа моя!
Дожидай, дожидай,
Радість дорога моя!»

Сходила хмурість з людських лиць, і в очах слухачів зашалювалися веселі огники.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

О люди! Люди неборака,
Нашо здалися вам царі!
Нашо здалися вам псарі?
Ви ж такі люди, не собаки.

У вибалку, обіч дороги, до земляної стінки, як грибок до пенька, приліпилася древня халупчина. Плоский її дах, порослий мохом, здавався уступом, що відходив від краю балки. Це була корчма. До неї на третій

день після Іллі з Роменського ярмарку набилося чимало всякого люду—і статечних козаків-гречкосіїв, і чумаків, і кріпаків, і циган, і інших хрещених та нехрещених. Одні попасали коні, засипавши їм оброку в рентухи, другі розташувалися заморити черв'яка, треті ладналися заночувати. Декотрі хильнули вже по кварти і, розіклавшись з своїми припасами на свитках, а то й просто на спориші біля корчми, перекидалися словами, закушуючи чим хто мав. Розмови точилися по гуртках, а говорилося про одне. В ті часи було накинуто ще по одному дню в тиждень відробітків на панщині.

— Не інакше, як кончина мира настає, бо й бусли цього літа не прилітали,— зауважив старезний дід, що пам'ятав ще, мабуть, допанщанні часи.— Ох, гріхи наші тяжкі...

— Бусли — перепитав Корній Задерихвіст, безногий ветеран, у подертому мундирі часів Олександра Першого і з довгими козацькими вусами.— А що таке бусли?

— Чув я колись байку про буслів, та забув,— сказав дід,— може, кобзар пам'ятає.

— Бусли, то милость божа,— сказав Остап.— Ось я вам розкажу притчу.

Зачувши про буслів, до гуртка, де сидів кобзар, поприсувалися й інші. Серед тих, що зацікавилися притчею про буслів, був і Шевченко.

— Бусел був колись чоловіком,— почав Остап,— звали його Бузьком, так само, як котрогось з нас звать Грицьком, а котрогось Стецьком. Не вмів той чоловік, що звався Бузьком, ні до якого діла пристати, а бродив собі по людях, випрошуючи скибку хліба. Здоровенний, а не робить — тільки жебрає. Ну, й голодував, бо хто ж такому подасть? Якось заснув він, голодний, під дубом при дорозі і прокинувся від того, що лиця його черкнулося крило. Подумав Бузько, що то птах, якого бачив на дубі, упав і з радості, що буде чим повечеряти, хапнув його спроння за пір'я. Аж чує голос, що називає його ім'я: «Воспрянь ото сна, раб божий Борис». Бузько схопився, аж бачить — перед ним стоїть янгол крилатий

І держить у руці торбу. Злякався Бузько і зо страху впав ниць. А янгол і каже: «За твоє неробство вседержитель послав тобі покуту — носити оцю торбу. Тільки не смій розв'язувати її, бо наробиш лиха і собі і людям». Сказав і полетів на небо. Узяв Бузько ту торбу та й помандрував у світ. Іде день, іде другий — ані крихти в роті. У кого не попросить — ніхто не дає, бо подивляться люди, що у нього повна торба, подумують собі, що то стільки вже напросив, і кажуть: «Бог дасть». Хотів був уже кинути ту торбу чоловік Бузько, бо з нею стало ще гірше, як було, аж чує, ворухиться щось у нії. І подумав собі чоловік Бузько, що там якась живність, та й каже сам до себе: «Хоч і не велів янгол розв'язувати торбу, але чим годуватися — не надоумив. Тож і приказ його ні до чого. Може, там у торбі поросся, а я ношу його, як дурень, замість засмажити та підкрепитися». І розшморгнув зав'язку. Глянув і перелякався на смерть. Тягнеться вгору гадюча голова, за нею друга, третя. Бузько хотів зашморгнути зав'язку, а гадюки як засичать, він з переляку й випустив торбу в рук, і полізло звідти на землю святую всяке гаддя. Бузько — ходу, а янгол злетів з неба та за руку його хап. «Стій! — каже. — Не сповнив ти божого приказу, випустив гаддя, розповзеться зоно по всьому світу і запанує над людьми, бо ті гади — то чорні душі панські. За ту чорну преступність твою будь би тобі чорним птахом, та що ти хотів знов зашморгнути торбу — половина провинності твоєї знімається, будеш ти білим птахом і вже не Бузьком, бо це людське ім'я, а Буслон, але з чорним гузном, за це люди зватимуть тебе ще Черногузом; а що ти дзьобом своїм клекіт видаватимеш, то зватимешся ще й Лелекою. А місце, де ти гаддя випустив, люди назвуть Гадячим. І велено тобі десять літ жити з людьми, кублитися на їхніх житлах і своїм дзьобом витягувати з болота житейського гаддя, поглинати його й своїх дітей годувати. А на одинадцяте літо прилітатиме всьому птаству бусячому до того дуба, де я тобі з торбою гадячою явився, велено і голови гаддя поглинутого вивергати та лічити, скільки його виловлено. Для цього головам гадячим дано цілими лишатися і

після того, як усе тіло знищене. Як усе гаддя випущене виловиш, тоді буде тобі і всьому людству милость божа. Ти станеш знов чоловіком, і все птаство бусяче в людей обернеться».

Так сказав кобзар і замовк.

Мовчазно згрудився довкола нього народ: і чумаки, і цигани, і ремісники, і кріпаки, і статечні козаки. Мудра притча викликала роздуми. А кобзар сидів собі і теж про щось думав.

— То, значиця, це літо якраз одинадцяте, бо бусли не прилітали,— промовив котрийсь із слухачів.

— А гадяче місце — то велика правда, там і пани найлютіші,— додав другий.

— А ти, старче, не все розказав,— зауважив Шевченко.— Скільки ж того гаддя треба виловити? Притча так кінчатися не може.

— Авжеж, притчі ще не кінець, не хотів я того кінця доходити, та раз нагадали, то вже мушу,— сказав кобзар.— Як велів янгол чоловікові Бузькові,— продовжував він,— щоб птаство бусяче до дуба поглинуте гаддя щитати зліталось, то він і спитав: «А як же я знатиму, скільки ще зостанеться виловлювати чорних панських душ після кожного десятиліття? Я ж не полічив, скільки в торбі було того гаддя...» Ну, янгол і каже: «Було його тоді сонм сонмів, та ще кожного одинадцятого літа, коли бусли його не ловитимуть, розплоджуватиметься одна десята сонму, і в те літо лиха всіякі валитимуться на людей».— «То так я його й до другого пришестья не виловлю», жахнувся Бузько. А янгол тимчасом змахнув крильцями та й полетів собі на небо. Тим-то й чекає люд християнський порятунку від панської неволі аж при другому Христовому пришестьі, і воно страшне тільки для панів, а для нас не страшне.

Довго мовчав люд, роздумуючи над цією безрадісною притчею. Аж сказав ветеран:

— Спасіння нам на цьому світі може бути тільки від царя-батюшки. Ось послушайте, яку я вам казку розкажу, тільки воно й не казка, а справжня бувальщина.

— Ну, ну, розкажуй,— почулися голоси.

— Було це в нашім же таки краю, тільки не тут, а на Поділлі, та й не дуже давно — літ, може, з двадцять тому. Приїхав туди, під місто Тульчин, з Сачкт-Петербурга самого імператорський флігель-ад'ютант граф Бенедь. А був він і ніякий не граф, а з наших людей — служивий. Графом же назвався, бо так велів імператор. Іще велів йому імператор об'явити всім панам, щоб вони з дітьми своїми й управителями виїхали до столиці, до Санкт-Петербурга тобто, а всі землі і добро полишили народові царському. Ну, народ там бойовий — і Устим Кармалюк там недавно перед тим клич кликав. Тільки звели з світу Устима. Але цар-батюшка, уболіваючи за народ свій, що його пани проти волі царської мучать, і послав на зміну Кармалюкові Бенедя, давши йому маніфест з печаттю і графський титул. Та й що ви думаєте, народ у той маніфест не повірив, флігель-ад'ютанта не піддержав, може, тому, що графом він називався. Панство флігель-ад'ютанта схопило та й замучило, але маніфеста у нього не знайшли, бо Бенедь здав його на схорону в якийсь монастир. Якби маніфест той відшукати, то тепер можна було б по маніфесту імператорському всіх панів до столиці видворити, там би цар місце в кріпості для них усіх знайшов, і на всій землі руській zostався б тільки народ вольний, а над ним цар-помазаник божий, який печеться про свій народ.

Шевченко кинув оком по лицях слухачів і мугикнув собі під ніс:

— Печеться — то дійсно...

— Та звісно,— сказав старий дід,— ніхто інший заступитися за нас не може, тільки цар, але до нього так само далеко, як до бога високо.

— Розумно сказано,— вставив Шевченко,— іще говорить народна мудрість: «На бога надійся, а сам розум май». От хочете, я задам вам загадку про царя? — обвівши поглядом люд, він спитав: — У кого є яка-небудь пашня в рептусі — овес, ячмінь? — і простягнув бриля.

Незабаром йому повернули бриля з ячменем. Шевченко простелив свитку і взяв з бриля найбільшу зернину.

— Оце, бачите, цар,— сказав і поклав на свитці.— Потім узяв другу зернину.— А оце, бачите, цариця,— і поклав ззаду.— А оце, бачите, царята,— поклав щось з п'ять зернят за царицею.— А оце — міністри,— і поклав за царятами зернин з двадцять.— А оце — панство,— і оточив сотнею зернин царя з царицею, царятами й міністрами.— Бачите, кумпанія одна.— Тоді висипав весь ячмінь з бриля оддалік і сказав:— А це — народ. Бачите, яка купа? Це кумпанія друга, осібна.— Тоді раптом згріб обома руками все зерно і змішав його до купи.— А тепер знайдіть, де пани, міністри і сам цар? Це — загадка, а ось і одгадка. Нема їх! Усіх поглинув народ. Так воно коли-небудь і буде. Коли? Раніше, ніж Бузько знов стане чоловіком. Коли саме? Тоді, як усі люди стануть буслами і гуртом наваляться на гаддя — панство — та й поглинуть його усе геть. Коли ж? Тоді, як усі люди зрозуміють, що не від царя їм ждати волі, бо цар і панство — то все одна кумпанія, всі одним миром мазані.

Люд мовчав, статечні козаки, боязко озирнувшись, відійшли до своїх возів. Шевченко зібрав ячмінь у бриль і почав поглядом шукати хазяїна, та його не знайшлося. Тоді він висипав у шапку Вересаєві, сказавши:

— От тобі й буде користь з моєї загадки, чоловіче божий.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Перебендя старий, сліпий,—
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.

До світання балка опустіла. Дорогою ішов Остап Вересай, тримаючись за руку Шевченка. Кобзар розказував:

— Від батька-діда я Вересай, звать Остапом, а по вуличному Лабза. Так прозвали хлопці ще малим, як осліп. З тих пір інакше й не звать. В Калюжинцях та в околиці усі Лабзу знають, а Вересай тільки в книзі церковній. А тебе, брате, звать Тарасом?

— Тарасом, а батька покійного Грицьком звали.
А твого батька як звали?

— Микитою.

— Значить, ти Остап Микитович, як я Григорович.

— Ну, Микитовичем то мене ніхто не зве, та й Остапом не звуть, а тільки Лабзою.

— А хочеш, я зватиму тебе братом Остапом, а ти мене братом Тарасом. Ми ж таки брати — ти кобзар, і я кобзар.

— А де ж твоя кобза?

— За халявою.

— Ото дивина! Не чував я про таку кобзу, що її за халяву сховати можна. Ану, покажи.

— Ось дивись.

Вересай простягнув руку і обмацав.

— Книжка...— промовив здивовано.— То ти вчений?

— Та трохи вчений, а ще більше дрюкований.

— А що в тій книзі написано?

— Ось послухай:

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацьке,
А душа говорить:
— Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити,
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.
Сидить козак на тім боці —
Грає синє море.
Думав, доля зустрінеться —
Спіткалося горе.
А журзвлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами...

— Або ще ось таке:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами.
Нашо стали на папері
Сумними рядами...

— Та ти, брате, плачеш?

Дійсно, лице Вересайове було мокре від сліз.

— Як же його не заплачеш, коли так написано! Наче про мене. З душі сльози ринуть... Така кривда у мене на серці, така печаль, що хоч повісся.

— Та бачу, що не з добра ти, брате Остапе, пішов у світа, ще й без поводитаря.

— Ти в наших краях, брате Тарасе, бував? — спитав, утираючи рукавом сорочки лице, Вересай.

— Бував у Качанівці, в Діхтярах, у Лебединці позаторік був.

— У Галаганів? Позаторік?

— У Галаганів, у Тарновських.

— Пригадую. Іздили тоді Милорадовичі до Галаганів послухати мужицького віршописця... То, значить, ти і є той Шевченко, що кріпаком був?

— Той самий.

— І не одцурався простого люду?

— А чого ж я маю цуратися? З мужиків я вийшов. Уся рідня і зараз у кріпаках. Одцуратися їх—то ж стати Іудою. Каїном.

— Та так... Хоч другий зробив би й інакше. Тож недарма Милорадовичі говорили, що як був мужиком той Шевченко — так мужиком і зостався.

— А куди ти прямуєш?

— До Миргорода. Може, в цех старечий приймуть, то буде заштита і притулок якийсь на зиму. Там мені голова знакомий, Самійло Яшний, теж кобзар.

— До Миргорода доставимось разом, бо і я туди, — сказав Шевченко, — а зараз перепочити час — он уже куди сонце підбилося...

Обидва посідали під дубом, що розкинув своє віття над шляхом. Шевченко добув з саквояжа окраєць хліба, шматок сала й цибулину. Розрізавши все пополювині, подав Вересаєві сніданок:

— Підкрепитися не завадить, дорога довга.

— Та у мене є своє,— сказав Вересай.

— Як зголодніємо, то візьмемося за твоє, а поки що з'їмо моє,— відповів Шевченко,— от тільки води нема.

— У мене є в боклажці,— відповів Вересай.

Обоє поснідали і запили водою. Вересай устав, перехрестився, тоді подякував братові Тарасові і, сівши знов, почав перебирати струни кобзи.

— Ти мені грав з своєї кобзи, то я тобі заграю з своєї, тільки що б його?

— Про Морозенка знаєш?

— Трохи знаю,— Вересай став пригадувати,— з начала забув трохи слова, а мотив ось такий,— і, обмацавши ручку, спідняк та верхняк кобзи та протерши пальцем голосник од пилу і перевішивши, чи не одстали приструнник та кобилка, повів по всіх дванадцяти струнах зразу і прислухався до звуку. Тоді торкнув шість бунтів кишкових, перескочив на квадру з мідного дроту і взяв тихе, але високе:

Ге-ей, гей...

...Та й вивели ж Морозенка-а-а...

Прокотився його голос, наче струмок по камінчиках, і злетів у височінь:

...На Са-авур-моги-илу...

Ой, і глянув козак Морозенко-о

На тую Україну-у...

Рвонув струни кобзар, і голос його заривав ридма:

Вся ж ти, на-аша Україно-о,

Ко-опитами зби-ита-а.

Вся ж ти, наша Україно,

Кровію-у поли-ита-а...

Потім довго грав тиху мелодію і знову заспівав:

...Гей, глянув же козак Морозенко,

Знов очі розкривши-и...

Та й промовив увостанне,

Уста розтуливши-и...

І знов рвонув струни:

Вся ж ти, наша Україно,
Кровію-у полита,
Гей, уся ж ти, Україно,
Славою-у повита...

Довго грав з дивовижними переливами — то ніжними, то буряними. Раптом відклав кобзу, стривожений тишею, і зненацька мацнув рукою лице Шевченка.

— Ти, я бачу, плачеш, брате Тарасе? — сказав. — Ну, я заграю тобі веселої.

Щиголь тугу має,
Рано уставає,
По саду літає:
Сам не хоче мешкати,—
Женитись гадає!
Вибрав собі Галку
За рідную матку;
Вона його поряжає,
Кого йому брати:
«Бери, сину, Синицю,
Гороб'єву сестрицю,
Раннюю, ужасною, прекрасною,
Поштивую, опітнюю птицю!»

При виході на Ромодановський шлях Шевченко найняв балагулу, і далі вони вже їхали.

Крізь широкі степи Кочубеївські прослався Ромодановський шлях, обсаджений, наче виведена господарем дбайливим алея, високими, густозеленими дубами, що багато на своєму віку бачили подій.

І полки козацькі на Крим, і курені запорозькі на Чорну раду, і воєводи Петрові та генерали Катеринині на турка шляхом тим ходили. Все те минулося. Тільки дуби й zostалися, німі свідки часів давніх.

Тепер повз них, свідків німих, люд невольний, кріпацький в Новоросію гонять Дике Поле низове орати для скарбу та вельмож. Тепер повз них їздять гінці царські, губернаторські в поштових диліжансах, карети князівські і графські з гербами, з лакеями на зап'ятках, балагули найняті та часом мажі чумацькі, волами круторогими запряжені, тягнуться з азовською

сіллю й таганрозькою рибою. Посмоктуючи люльки, ідуть за мажами, зрідка пособкуючи, непокріпачені пашадки козацькі.

«Доборолась Україна до самого краю. Від вольного життя не зосталося нічого. І кобзарі з кобзами, ці давні вістуні волі, не розносять закликів до повстань від Хмеля, Богуна і Кривоноса, Наливайка, Гуні й Острияниці, а б'ють ноги порепані від ярмарку до ярмарку, милостину жебраючи, на протягнення днів своїх нужденних скибку насущного випрошуючи. Та в кобзарях тих, у струнах їхніх кобз, в очах незрячих заховався огонь вічний, непогасний... Як заспіває сліпець, ударивши по струнах, плач невольницький, думу козацьку, як поведе, мислю перекине людину на каторгу турецьку галерну, на ринок невольницький трапезонтський, в кам'яницю цареградську, як виведе на сине море, байдаками запорізькими розквітле, на Савур-могилу, мрію й одраду лицарську навіть і в смерті, бо з її високоності всю Україну, матір рідну, видно,— то й легше стане на душі стражденній, розжевріє в ній огник надії... Скільки вистраждав народ, яких мук не натерпівся, а не загинув. Тож хіба не вічний він, як вічно живуца його дума, його пісня...»

Так думав Шевченко, ідучи тим Ромодановським шляхом з Вересаєм.

«Поки живуть такі, як оцей кобзар нещасний, то народ має своїх співців, які не дадуть заснути вольній думці. Вони пройдуть з кобзою крізь многі літа і пронесуть слово правди святої про минувшину, про історію землі рідної. А історія — це безсмертя».

— Учня тобі треба взяти, брате Остапе,— сказав Шевченко, перериваючи свої думки.— Не повинно вмерти кобзарство на Україні, а все далі рости...

— Та треба,— відповідає Вересай,— ось як впишуть до старечого цеху в Миргороді та знайду осідок— візьму учня.

І знов ідуть вони Ромодановським шляхом, кожен з своїми думками.

«Зібрати б усіх кобзарів, усю цю живописну Україну, та щоб ударили вони в струни на тисячах кобз, то й весь світ узнав би, що не самі перевертні у нас,

а й люди, що рідний край люблять», думав Шевченко.

— У Миргороді, я чув,— сказав він,— ще й досі є звичай на спаса вінками вінчати молодих кобзарів з кобзою.

— Раніше не тільки в Миргороді вінчали кобзарів,— відповів Вересай.— А я довго того добивався, та так і зостався невінчаним... Може, через те і фортуни у мене нема... Кобзар навчається у одного, а я пройшов науку у багатьох і не граю, як котрийсь із них один, а як вони всі разом грали. У одного навчився тому, у другого другому, та й вийшло щось своє, на всіх схоже і ні на одне не похоже. Так люди кажуть.

— Он воно що. То ж то й не диво, що й мої очі сльозами заросив піснею своєю. А чув я її не раз. і ніколи не плакав,— сказав Шевченко.— Прощу тебе, брате, візьми учня.

— Візьму. Тепер візьму.

Вони їхали далі, а в голові Шевченка все настирливніше роїлися думки про той час, коли повстане народ, висталить обух, сокирою зачне будити хиренну волю.

Балагула зупинився біля корчми попасти коня. Шевченко загадав шинкареві півкварти і усівся з Вересаєм за стіл.

— Розв'язуй тепер свою торбу, брате Остапе! — сказав.

Шинкар моторно подав горілку, та за думами Шевченко того не помітив. Зіперши голову на руки, він тяжко замислився. Перед ним пропливали невеселі картини, що він бачив за три літа мандрів по Україні. Уста його почали шепотіти:

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амінь...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Прийшов спас у гості до нас, а
напасть у гості до ділька пішла.

Спас — найбагатше з народних українських свят. Воно збігається з ще давнішим святом обжинків, коли народ виходить у поле і на зжатій ниві зав'язує вузлом житню та пшеничну гриву, зоставлену, за звичаєм, під час косовиці. Спас припадає на час, коли, як говориться, «повно в оборі і в коморі», коли сади, обтяжені стиглими яблуками, долу клонять свої віти і просять: «Обтрусіть нас». Спас — це свято достатку, і колись, в часи прадавні, було воно святом нестримних веселощів, ігрищ, гульбищ, шлюбів. Християнство, з його проповіддю «воздержання», внесло стриманість і більшу урочистість у народні звичаї освятою плодів і спасівчаним постом. Радісне стародавнє свято обжинків церква зробила урочисто-сумовитим. А через що? Через євангельську легенду. Христос ішов на страту, несучи на собі хрест, на якому його мали розп'яти. Піт юшив з його чола, і кров капала від тернового вінка, заливаючи очі і все лице. До нього підійшла сердобольна жінка й подала йому свою хустку. Христос приклав її до лица, а коли віддав ту хустку жінці, то на ній було його зображення. Так виник «Образ нерукотворного спаса», що породив іконописне мистецтво, яке, в свою чергу, породило мистецтво світського портрета. Отці церкви цю історію і свято назвали чудом преображення. Народ же прийняв назву «спаса» від «Образу нерукотворного спаса». В цій назві багато принади, як і в самому образі, породженому стражданням. Образ веселощів втішає хвилинно, образ справдішнього страждання вабить завжди і повсякчас, він не забувається ніколи. Чому? Тому, що в житті людей, скільки світ стоїть, веселощі хвилинні, а страждання довгочасні, і радість з журбою, з клопотом спарована. «Завжди радіє тільки дурень», «Покажи дурневі пальця — він сміятиметься», говорить народ. «Напасть у хату шасть», «Радість тільки в гості приходять, а лихо і днює і ноче». Все ж народ прагне

радості, і як вона приходить, то шана їй велика. А врожай — то найбільша радість.

У Миргороді на спаса-преображення варять мед, хмільний веселий напій. Молодий мед і молодий хміль еднаються, на втіху людям; недурно ж Миргородщина — батьківщина пасічників всієї Гетьманщини. Гречок на Миргородщині сіють багато, і пасік там сила-силенна.

На храм спаса-преображення в Миргороді урочистою процедурою варіння меду заправляв «панотець міста Миргорода», голова старечого (старцівського) цеху кобзар Самійло Яшний, у якого загостював Остап Вересай. Шевченко довів його до Миргорода і лишив, поїхавши далі, до одного свого приятеля, як він сказав.

Мед варили в церковному обійсті. Був при тому і Вересай, але серце його поїняла туга: дурно ноги бив він до Миргорода. Самійло Яшний, при всьому бажанні, нічим допомогти приятелеві не міг. У той час було скасовано стару уставу цеху, що існувала як пережиток Магдебурзького права. За тією уставою в підмайстри можна було прийняти кого завгодно, аби знайшовся майстер, а через три роки при двох поручителях підмайстер міг стати сам майстром. Для майстра ж, як Вересай, в тому нема потреби. Але так було за старою уставою. Недавнечко ж покликали Самійла Яшного до градоначальника з списками. Перевірено — хто з цеховиків живий, а хто помер, складено новий список, припечатано його й занесено у книги міські і сказано: до цеху нікого більше не приймати. Отже, цех мусив умерти повільною смертю, а в разі порушення наказу, він мав бути розпущений і вмерти до того, як перемруть цеховики. Якби Вересай зібрався з своєю подорожжю місяців на три-чотири раніше, він ще попав би у списки цеху. Тепер було пізно. Вересай, сидячи на східцях паперті, сумно міркував, що йому робити, куди податися. А в обійсті метушилися медовари. В притворі стояли високі липові кадовби, в яких розводилося медяну ситу, і цеберки з забродженим хмелем, освяченим на маковія.

Голова старечого цеху, або, як його титулували, панотець міста Миргорода, Самійло Яшний, був високий, рівний, як тополя, сивоусий і з сивою ж, у кучерях, чуприною. Сліпий зроду, він визначав готовість хмелю на слух. Мову забродженого хмелю Самійло Яшний знав і любив. Підійде, прикладе ухо до покришки над цеберкою і слухає. А хміль бродить стиха, часом булькне, наче рибина хвостом під самою поверхнею в ставку метнула, і знов шамотить тихенько. Кобзар осміхнеться собі в ус і промовить: «Знаю, знаю, на волю тобі хочеться, погуляти манить, та зажди — пушу я тебе в ситу — досхоchu по людях погуляєш». Самійло Яшний дедалі прислухається до хмелю тривожніше. Видющий медовар бачить готовість хмелю по кольору заброди. На слух же вловити, коли треба вливати хміль у ситу, не так-то й легко. Тут своя наука — наука звуків. Та Самійло вгадає, а тривожиться тому, що натура людська тривожна, вдача невпокійна.

В обійсті, коло камінної огради, на цегляному підмурку встановлено було вже велетенського казана, відер на півтораєста. Одні помічники медовара колють дрова, другі розводять огнище, треті носять відрами з кадовбів ситу і наливають її в казан, четверті чистять довжелезні луджені ополоники, якими вони потім розмішуватимуть мед у казані. Всім є робота. І все те робиться тихо, врочисто, бо, як каже панотець, людська мова в такий момент перебиває мову хмелю і він перестає бродити як слід, і тоді не вчуєш, як він скаже: «Я готовий, сип!» Та цього мало. Треба ще розрахувати час саме так, щоб сита закипіла якраз тоді, коли хміль буде готовий. Бо як закипить вона до того, то «пересядеться», стане гуснути, і її доведеться розбавляти водою, тож вона буде уже не тієї концентрації, що треба для смаку. Коли ж хміль виграється до того, як сита закипить, то почне киснути, втратить гіркість, і мед вийде уже не прозорий, як дощами шліфований бурштин-самоцвіт, а каламутний і смак матиме не гіркотносолодкий, а пив'яний. Через те, вслухаючись у мову хмелю, Самійло Яшний уривками навідувався до казана і, наставивши руку на віддалі, регулював огонь: щоб був не малий і не великий. Тому раз

по раз було чуто його наказ: «Підкиньте пару поліняк!» або навпаки: «Пригасить огонь!» І помічники миттю виконували його розпорядження.

Сита варилася вже годин зо три, і Самійло Яшний ставав усе тривожніший. Ось помічник прийшов сказати, що сита закипає. Самійло приклав ухо до покришки над цеберкою і весь перетворився в слух. Ні, хміль ще не сурмить: «Сип!»

— Збавить огонь! — сказав Яшний набік, щоб, мовляв, «хміль не почув». — А як знов закипатиме, гукни.

Помічники повитягали головешки з горна, а Самійло Яшний укляк біля цеберки і вже не віднімав ухо від покришки. Так збігло кілька хвилин. Напруга дійшла найвищого ступеня. Раптом старший помічник гукнув від казана: «Закипає!»

Самійло підняв ухо від цеберки, щоб відсвіжити слух, передихнув і знов приклав. Хміль починав потроху «сурмити».

— Кипить! Кипить! — крикнуло кілька голосів.

Панотець устав, перехрестився на схід сонця, повільно раз, другий, третій — біля нього вже налагодились помічники. Тоді сказав побожно-тихо: «Несіте!»

Помічники вхопили цеберку і повагом, щоб не бовталась, понесли її до казана. Тут зняли з цеберки покришку і зап'яли її наміткою, щоб зело, як литимуть, не впало в казан. Інші медовари звичайно, проціджували хміль у відра, а вже з відер виливали в казан. Але Самійло Яшний мав свою методику. На його думку, хміль виливати двічі не можна, бо від цього обривається його грання. Його метода була трудніша, зате ніхто такого меду на всій Гетьманщині зварити не міг, і щоб покуштувати того меду — на храм до Миргорода приїздили здалека. «Що легко дається — з того і втіха мала, — казав Самійло Яшний про інші способи варити мед, — втіху треба вистраждати». Два помічники, ставши на драбинки з підпорами, нахилили злегка цеберку, тримаючи її руками навису, і хміль закапав у казан. А Самійло Яшний, взявшись у боки, покрикував на інших двох помічників, в руках у яких були величезні ополоники:

— Мішай, мішай! Мішай, мішай! З самого дна мішай!

Всі четверо помічників розчервонілися від натуги й жару, що йшов від огнища, а панотець усе командував:

— Мішай, мішай! Мішай, мішай!

Мішати в казані треба було, аж поки не витече з цеберки весь хміль, і мед, заправлений хмелем, повинен був безупинно кипіти. Інші медовари і з'єднували хміль з ситою не так. Вони просто зразу вливали його в киплячий казан. Сита, зашипівши, переставала кипіти, аж поки не розбурха її огонь знов. Від цього мед, як казав панотець, втрачав на градусах, тобто виходив не такий міцний.

Аж сам панотець заморився, тільки покрикуючи своє: «Мішай, мішай!», поки витече остання крапля хмелю в ситу, а що вже казати про помічників, які тримали цеберку над казаном, та тих, хто мішав мед.

Та ось ця процедура скінчилася. Всі з полегшенням зітхнули і почали витирати піт з лобів. Самійло Яшний усівся на східцях паперті поруч Вересая.

— Мудре питво мед,— мовив він,— в ньому, як у житті,— гіркота спарована з солодощами... А ти все журишся... В кобзарському житті сама гіркота настала... Ех, времена-а-а... Пожди, не те ще буде... Ще в Сибір за кобзу запроторюватимуть. Ждуть бомаги такої з Петербурга. Справник казав.

— Коли казав?

— Та ще в духів день. Може, й пришла вже та бомага. Оххо-хо!.. Оддайте богове — богові, а кесареве — кесареві, сказано в писанії, а тепер получаєця, що все оддать кесареві, а ні богові, ні собі нічого не треба. Оххо-хо... Чи ж прийде коли на них кара господня? Ну, що їм кобза? Кому вона мішає? Так ні, на скрипці грай скільки хоч, а на кобзі — тпрутьки...

Важко задумалися обидва кобзарі. Перегодом Самійло почав знов:

— От на спаса будемо молодим кобзарям вінки надівати, звичай сповняти. А що з того товку, коли до цеху вже їх вписати не маємо права? Була магдебурґія, та скапустилася... А ти все думаєш, брате Остапе?

— Дурень думкою багатіє, так і я,— відказав Вересай.— На цех надії покладав, а воно бач, що скоїлося. Ну, тепереньки й не знаю, що думать... До зятя вертатися — то ні, бо таки посадить «на бика». Та й не рак я, щоб лізти назад: прийміть, мовляв, Христа-ради. А де зимувать?

— Ну, перезимувать можеш і в мене, підмогоричимо поліцмейстра медом, то він і не побачить.

— Нахлібником бути — ні. Це не про мене сказано.

— Бог велить помагати ближнім своїм, а який може бути ближчий ближній, як кобзар кобзареві. Та й те сказать: на віку, як на довгій ниві... Ти ж ще молодий літами, а я похилий... Хто зна, чи не доведеться ще мені у тебе при останній хвилі віддячуватися... Поміркуй.

— Сидить козак на тім боці — грає сице море, думав доля зустрінеться — спіткалося горе; твоя правда, брате Тарас,— проказав сам до себе Вересай.

— Це ж хто?

— Новий кобзар, тільки не такий, як ми. Ми по-ремо, і сама пам'ять про нас щезне, а він житиме вічно, як живуть вічно пророки.

Яшний стенувся: мед же, мабуть, зварився.

— Ану ходімо куштувати мед, брате Остапе,— сказав, прудко підводячись.— Ще переварять, не дай боже.

Старший помічник зачерпнув ополоником меду і подав Яшному. Той спершу втягнув носом аромат.

— Ох, і пахне ж — що твоя варенуха. Понюхай лиш, брате Остапе.

Мед дійсно видавав міцний, лоскочучий ніздрі аромат.

— Можна куштувать,— сказав Яшний.

Мед налили в срібний старовинний дзбан і поставили в холодну воду. Огонь присипали трохи піском, щоб ущух, але не потух. Коли мед у дзбані прохолов, його налили в дзвінкий білий місцевого виробу з глини келешок. Поблагословившись хрестом, панотець сьорбнув меду і цмокнув язиком об піднебіння.

— Здається, такого смачного ще не варив.

Всім присутнім дали покуштувати меду. Вони із задоволенням смоктали його з келешків.

— Так що, здається, готовий, панотче,— сказав старший помічник.

— Ні, трохи рідкуватий. Хай повариться,— відказав Яшний.— Сонце вже закотилося?

— Закотилося,— відповів старший помічник.

— Ну, то як затягне червінь на небі сутінню — засипте огонь піском,— у самий раз буде.

Віддавши цей наказ, Самійло Яшний знов усівся з Вересаєм на східцях паперті і почав розпитувати його про того нового кобзаря. Роботі ще був не кінець. Мед мусив напівохолоннути, тоді його треба налити в бочку і забити чопом. Це вже робилося при місяці. Як налили мед у бочку, один з помічників узяв у руки свіжовиструганого з липи чопа, а старший помічник узяв довбню і приготувався. Панотець почав проказувати медяну молитву:

— Мед — сита, хміль — гіркота, помилуй нас, Христе-спасе. Вигравай же, здоровее питво, на людський вік, на многії літа, во славу Христа. Як преобразив ти, господи, воду в вино у Кані Галілейській і прославив ім'я своє, благословивши весільний пир, так благослови і мед цей во славу твою і на веселість чад твоїх. Амінь!

Як тільки Самійло Яшний промовив «амінь», молодший помічник ткнув чопа у відтулину бочки, а старший забив його одним ударом довбні. Тепер зоставалося закопати бочку в землю чопом униз (щоб газу, розігравшись, не висадили), привалити каменем і зоставити так до самого спаса.

Спасо-преображенська церква була на заріччі, за Хоролом. Будували її запорожці, в Гетьманщину була вона полковою.

Відправа на спаса 1845 року відбулася, як і сотні літ перед тим. А як заспівали «Преобразився еси, господи», священник пішов з хресним ходом круг церкви, де колом вилаштувався народ з кошиками, як на великдень. А в кошиках та на вишитих убрусах пухкі паляниці, житній хліб нового млива, сотовий і одфугований мед у полумисках, груші та яблука. Яблука—

сніжнобілі папірочки, рожевобокі зірнички, повиті легким багрянцем шафрани, червоні та жовті, завбільшки з кавунець, колізовки, зеленкуваті зимівки і ще всякі, що їх повиводили люблячі ходити коло садовини козаки та козачки. Дехто приніс освятити й кавуни та дині. Тут же було викопано з землі бочку з хмільним медом і закочено до каплиці на цвинтарі, де звичайно стояли нари на мерців та чорні похоронні короги. В бочці просвердлили дірку і вставили дерев'яний кран. Наточили меду в дзбани, приготувивши його до освячення. Процесія від церкви пішла по гробках, біля яких також було порозкладено всякої фрукти на поминки небіжчиків, бо й про них не годилося забувати в день спаса. Обійшовши гробки, священник з причтом зайшов до каплиці і, побризкавши кропилом бочку та дзбани з медом, першим прийняв келех з рук Самійла Яшного і благословив напій до вжитку. Тоді весь люд, скільки його було, тут же таки, на гробках, почав справляти пир, поминаючи усопших, частуючи один одного за здоров'я всіх родичів, кумів і сусідів.

Пир той тривав аж до вечірньої служби. А як зазвонили до вечірні, то ніхто не був у спроможності стояти на ногах, бо холодний шумуючий мед розібрав усіх, і відправа відбулася б у порожній церкві, якби не звичай вінчати з кобзою молодих кобзарів.

Обітничани — їх було восьмеро — всю вечірню відправу стояли кавколішках і били поклони, а по закінченні познаменувались до ікон і, тримаючись один за одного, намацуючи дорогу костурами, вийшли на паперть і впали навколішки. Тут їх зустрів «панотець міста Миргорода» — голова старечого цеху Самійло Яшний і, називаючи кожного на ймення, спитав:

— Обіцяєш бути вірним кобзі, як своїй дружині, повік днів твоїх?

Почувши у відповідь: «Обіцяю», він надівав молодому кобзареві на голову терновий вінок, вручав кобзу, цілував вінчаного в голову, а той його, як батька, в руку.

Аж коли всім вісьмом було надіто на голови тернові вінки і кожному дано в руки кобзу, вони встали і, обернувшись до народу, вдарили по струнах. У ве-

чірній тиші урочисто зазвучали хором їхні молоді голоси. Співали вони стародавню пісню про Україну:

Ой горе-е ж тій ча-айці,
Чаєцці-і небо-озі,
Що виве-ела чаєняток
При биті-ій дорозі.

Слухав те народ, протверезівши вже після бенкету, і плакав. По обличчях молодих кобзарів також текли сльози. В гурті стояв Шевченко, а з ним ще один чоловік. Очі у нього були вологі, хоч він слухав кобзарів стримано. Так, радісно почавшись, сльозами закінчилося свято спаса в Миргороді. Вересая на ньому не було; з ним сталася біда.

РОЗДІЛ ІІІ

Лохвиця— місто невелике, але при в'їзді до нього з чотирьох боків стоять на заставах поліцейські з старовинними бердишами...

З Миргорода Вересай ішов на Лохвицю без якихось певних намірів. Ще було тепло, отже можна було піти сюди-туди. І ніколи ще не знав такого почуття Вересай, як зараз. Зустріч з Шевченком, якого він примусив плакати пісню про Морозенка, розбуркала думки.

Поет, який сам пише книжки,— це ж не те, що який-небудь старець бренькає влад чи невлад на кобзі. Явдошка, що була стала з негарним сліпцем до вінця,— теж неабищиця. Але ж то проста двірська дівка, Шевченко ж усяку науку подолав, а його, жебрака, братом називав. Значить, у ньому, Остапові, є якась сила, що з-поміж інших жебраків вирізняє... І учня Тарас радив узяти... Не всі ж кобзарі мають учнів, а тільки найкращі. Тарас же в цьому розбирається он як!

І, так ідучи й розмірковуючи, Остап ні сном ні духом не відав, яке лихо на нього чигає, хоча Самійло

Яшний і попередив його про наказ міністра поліції.

При вході до Лохвиці за спиною сліпця упав шлагбаум, мало не огрівши його по голові, поліцейський, ткнувши його в живіт алебардою, спитав — хто, чого і куди йде. Вересай не знайшовся, що відповісти, та вартовому, власне, і не треба було, бо він мав точний наказ поліцмейстра затримувати всіх калік, кобзарів і лірників і «препровождать в участок». Засюрчав свисток, прибув вартовий з дальшого поста, і Вересая одвели в поліцію. Там у підвалі він уже був не перший. За три дні наловлено було коло півсотні лірників і кобзарів. Піймалися на ярмарку кобзарі Андрій Шут, Андрій Бешко та Олексій Рак — з-під Сосниці, Іван Романенко — з-під Борзни, Павло Братиця — з-під Ніжина, Прокіп Дуб — з-під Макіївки, Антон Козел і Павло Козел — з-під Стародуба, Архип Никоненко — з-під Лубен, Трихон Магадик — з-під Ромен, Федір Олексіїв — з-під Пирятина, Федір Саковенко та Іван Лиходір — з-під Гадяча, Корній Гарбуз — з-під Харкова, Левко Колибаба і Петро Колибаба — з-під Богодухова, Сергій Ригоренко — з Красно-го Кута, Оксень Залавський — з-під Охтирки, Харко Цехмістер — з-під Прилук, та вдвоє більше лірників.

І почали допитувати сліпців одного за другим. Допитаних перевели в інший підвал, де вони повинні були сидіти «впредь до особого распоряжения».

Коли дійшла черга до Вересая, його так само, як попередніх, поліцмейстер спитав:

— Що ти чув про кончину мира і друге пришествя Христа?

— Близький уже кінець мира, — відповів Вересай, — і скоро син чоловічеський прийде судити неправедних.

— А хто ж неправедні?

— Поміщики і всякі інші пани — притіснителі людей.

— А я, по-твоему, притіснитель? — спитав поліцмейстер.

— Притіснитель.

Поліцмейстер уже багатьох допитав, але прямо йому ніхто так не відповів; така сміливість його здивувала.

— Але звідки ви всі взяли цю вигадку про кончину мира?

— В народі живе віра, що повинні кончитися страждання людей простих, незлобивих,— відповів Вересай.

— Ну, і яка ж вигода буде вам з того, простим людям, коли настане кончина мира? Тоді ж усе кончиться і на землю, на всіх людей — праведних і неправедних — зійде смерть?

— Ні, пане, для простих людей тоді лиш почнеться справдішне життя, коли страшний суд вишній осудить панів, і первії, тобто пани, стануть послідніми, а посліднії, тобто прості люди, стануть первими.

Ще більше здивувався поліцмейстер такому, зовсім нерелігійному, поясненню страшного суду.

— Значить, по-твоему, ми всі загинемо, а ви всі будете щасливо жити?

— Авжеж.

— Як же ви будете жити? Ким управлятиметеся?

— Житимемо громадою і управлятимемось громадою.

— То ви замишляєте на царя, помазаника божого?

— Не замишляємо.

— Як же не замишляєте? Раз ви управлятиметеся громадою, то царя не повинно бути?

— Цар батько народу, а пани вороги і царя і людей. До бога, кажуть, високо, а до царя далеко, бо між царем і людьми стоять пани, а як панів не стане, то до царя нам близько стане, і буде єдине стадо і єдин пастир, як написано в святих книгах.

— Ну, поки той час, у який ви вірите, настане, то ви всі ще багато натерпитеся,— сказав поліцмейстер.— А тепер я тобі скажу, що його імператорське величство повеліло усіх, хто розводить теревені про кончину мира, запроторити на Сибір. Там для вас, пророків, і настане кончина мира.

Розпитував ще поліцмейстер про «некогого Тараса Шевченко», чи не чув Вересай, як він проти

царя говорив. Але Вересаї сказав, що не знає і не чув.

Вересая одвели в підвал допитаних. В тому приміщенні просочувалась з ґрунту вода, і в'язні лежали, сиділи і стояли просто в багнюці, розказуючи, про що їх допитували та що вони відповідали.

Тимчасом поліцмейстер, допитавши всіх, писав реляцію вищому начальству:

«Зроблені арешти сліпців-бродяг, згідно з адміністративним розпорядженням про розшук у зв'язку з поширенням безглузких чуток про кончину мира, показали, що оні бродяги-сліпці дійсно такі чутки розносять серед народу, безперешкодно мандруючи по всьому краю. Поелику ці чутки вносять смуту в уми темних людей, а боротися з бродяжництвом водворенням кобзарів та лірників на місце проживання адміністративним порядком не завжди можливо через те що, по-перше, не у всіх є місце проживання, по-друге, на одному місці вони все одно не всидять,— рішуче вважаю, що вислання оних бродяг по етапу в пустельні краї Сибіру єдино ефективний засіб присікти в корені поширення всяких зловмисних чуток.

Всепокірніше додаю, що чутки про кончину мира, хоча і мають своєю основою релігійний міф, але інтерпретують прагнення чорного люду жити вільно і в достатку, що має більше зв'язку з соціалістичною утопією, ніж з апокаліпсисом. Проте священна особа монарха залишається недоторканною в уяві цих «пророків» і при соціалізмі, який має настати після страшного суду, коли перші, мовляв, стануть останніми, а останні першими.

До всього повідомляю, що на довольтво арештованих у мене нема коштів, тому всепокірніше прошу негайно вжити заходів для переведення їх в губернську тюрму, а там далі, куди зволите...»

Час минав, розпорядження з приводу сліпців не було. Поліцмейстер — хотів чи не хотів, мав чи не мав на це кошти — мусив хоч раз на добу юшку їм дати. Люди охляли і почали опухати з голоду. Поліцмейстер не знав, що робити,— хоч розпускай їх на свій страх

і ризк. Несподівано його виручив новоявлений поміщик Клейнворт.

Одного дня сліпців вивели з підвалу, посадовили на підводи і під вартою повезли кудись. Вони думали, що на Сибір, але помилилися.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Молотники — гожі робітники.

На хуторі Попівці, що верстов за тридцять від Миргорода в напрямі на Лохвицю, молотили збіжжя. Це був хутір кочубеївський, але належав уже поміщикові, який вийшов з панських управителів.

То на тому хуторі молотили збіжжя.

На велетенському току, що займав цілий майдан, невпинно гупали ціпи. Молотники, почавши від середини (а не з кінців, як робиться звичайно), повагом посуваються в різні боки, а за ними слідом іде робітник, який не молотить, а тільки перевертає вилами снопи на другий бік. Дійшовши краю, молотники повертаються, наче по команді, і, луплячи ціпами, роблять той самий шлях назад, не гаючи часу на перепочинок. Обмолотивши один захід у два боки, молотники роблять «кругом» і беруться за другий, де вже розстелено снопи, і їм на це також нема потреби гаяти час.

Завзяті молотники в Попівці! Вони навіть не гають часу, щоб поглянути на сонце — чи далеко ще до обіду або до вечора. Пара з них валить, як з упрілих коней, а вони молотять та й молотять — видно, їм це до поспіху. Така працьовитість радувала б око, коли б не походжали тут люди з пугами в руках, покрикуючи: «Молоти, молоти! Молоти, молоти!» Це прикажчики. Вчора ще опріч цих покриків доводилося їм пускати й пуги в хід, поки вимуштрували молотників, а сьогодні цей спосіб заохочування непотрібний. Робота йде шпарко. Як так буде завтра-позавтра і далі, то новому панові хмурити свої прусачі вуса не доведеться і контракт він виконає. А контракт такий: до

пилипівки все обмолочене зерно здати скупщикові, що приїхав з Гамбурга. Скупщик поставив умову: здане до пилипівки зерно — 15 копійок пуд, а здане в пилипівку — тільки 12 копійок пуд.

У скупщика свій розрахунок: йому треба приставити в Гамбург пшеницю до того, як конкуренти привезуть через океан хліб, закуплений зовсім на іншому кінці світу — в Америці, коли він устигне випередити конкурентів, то буде диктатором цін на європейському ринку.

Важно не всю навіть пшеницю привезти (всю не привезеш, бо в цій країні молотять мало не від урожаю до урожаю), а першу велику партію, щоб пустити її в продаж, коли іншої не буде ще, і «зробити погоду» на біржі, тобто підписати контракти на всю поставку інших партій по своїй ціні. От чому він набавив три копійки на пуд. І що ж ви думаєте — всі так і кинулися? Нічого схожого. Цим чумазим малоросійським князям діла нема до Гамбурга з його біржею. Вони звикли продавати свій хліб в кінці пилипового посту, бо їм гроші потрібні на різдвяні гульбища-бенкети. Яке варварство! Яка дикість! Ведмежі звички... Добре ще, що тут уже любі земляки, як-от цей гер Клейнворт, коріння пускають. О, вони все тут змінять, ці Клейнворти, дайте їм тільки вбитися в палки! Ці чумазі малоросійські князі торгують землею, замість торгувати її плодами. Ледарі! Та то й краще. Хай продають. Ми знайдемо їм покупців. Цю велику дикунську країну не можна завоювати солдатами, то ми завоюємо її бюргерами-колоністами, а там вона і ланки протягне.

Так міркував гамбурзький скупщик, під'їжджаючи до Попівки. Зупинивши коня, він скочив з лінейки і поцібав прямо на тік, щоб дізнатися, як іде справа і коли можна забирати хліб.

А на току йшла гаряча робота. Одні молотили, другі згрібали й ожередили соломі, треті віяли лопатами зерно, четверті розстиляли його тонким шаром, щоб пройняло сонце, п'яті згрібали його в купи, шості набирали в мішки, сьомі зав'язували гузирі і ставили на мішках клейма: «Ганс Клейнворт, Русланд». Цю про-

позицію подав він, скупщик: земляки в Гамбурзі, мовляв, будуть раді купити широнімецьку пшеницю з далекої Попівки, що біля Лохвиці...

Скупщик задоволено сновигав по току, пославши прикажчика сказати панові Клейнвурту, що він чекає його тут. Невдовзі на току появилася висока, цибата постать. Земляки міцно поручкалися.

— Зер гут, зер гут, гер Клейнворт, — казав скупщик, — завтра почнемо одгружати?

— Можна й завтра. А як у пана скупщика з транспортом?

— О, данке шен за пораду: я найняв чумаків. Данке шен. Хоча, яке варварство — волячий транспорт! Ну, та нічого: чумаки довезуть до Двіни, там барками до Риги, а в Ризі зафрахтовано кораблі до Гамбурга... А панові Клейнвурту пощастило влаштуватися з робітниками?

— Почастило.

— А я, їдучи сюди, не думав, що у російських поміщиків, які є володарями рабів, криза робочої сили ...

— Робочої сили більше, ніж треба, тільки кріпак ледачий і робить знехотя, з-під кия, він більше огинається і чухається, ніж робить. А у мене кризис, бо князь Кочубей продав мені людей удвое менше, ніж треба на ту землю, що я у нього купив. Для тутешніх господарів земля малу цінність має, бо її надто багато, а ціняться кріпосні душі. Тут багатшим вважають не того, хто має п'ять тисяч десятин землі і триста кріпосних душ, а того, хто має три тисячі десятин землі, але п'ятсот кріпосних душ.

— Рабська країна, гер Клейнворт.

— О, йя, багата і вбога країна!

— То як же пану Клейнвурту пощастило викрутитися з кризису?

— Я найняв біглих за харч, але й їх було мало, щоб усю пшеницю обмолотити в строк, та мене виручив лохвицький поліцмейстер — він дав мені робітників. Я їх покажу панові скупщику. Це оригінальний народ. Такого видива ні на Майні, ні на Одері гер скупщик не побачить.

— О, зер гут, прошу показати. Я про все розказуватиму там у нас, на фатерланд.

— Для цього, правда, доведеться на секунду зупинити роботу он того великого гурту. Але хоч мені й секунда дорога, та я пожертвую нею, щоб гер скупщик дістав утіху.

Обидва підійшли до гурту чоловік у п'ятдесят, що двома колонами молотили хліб.

— Хай зупиняться,— сказав Клейнворт старшому прикажчику.

— Суши ціпи!— гукнув прикажчик, колишній моряк.

Молотники перестали махати ціпами і почали витирати піт з своїх облич.

— Перестань утиратися!— гукнув Клейнворт, яко-го розлютила ця непередбачена згаяна зайва секунда. — Гляньте на них,— звернувся він до скупщика.

— Я нічого особливого в них не бачу,— сказав той розчаровано, — звичайні мужики.

— В очі їм гляньте, в очі ...

Тоді тільки скупщик розшолопав.

— Та вони ж сліпі!..— сказав він не то з острахом, не то з подивом.

Дійсно, це були сліпці.

— І вони молотять?

— Ще й як! Ану, годі чухатися!— крикнув Клейнворт.— Молотіть, молотіть!

Сліпці знов загупали ціпами, посуваючись один за одним. Скупщик, вражений, витріщив на них очі.

— Вони не тільки самі молотять,— казав Клейнворт,— а ще й змусили мене змінити порядок для всіх зрячих молотників розстилати і перевертати снопи, і я мусив приставити до них спеціальних людей, щоб це робили. А гляньте он туди, де молотять зрячі. Вони також не розстилають і не перевертають снопів, а роблять це за них спеціальні люди. Я по роботі сліпих вирахував, що вигідніше поставити для цього спеціального чоловіка на двадцять п'ять молотників, ніж щоб весь гурт півгодини стояв щоразу, поки двоє з них по черзі перевертатимуть снопи. Раціональність

цього способу була підтверджена у першій же день введення, бо через ремствування кріпаків довелося шмагати їх пугою.

— О, гер Клейнворт чудовий організатор,— сказав скупщик,— про цей винахід варто навіть написати в газету. А як вони почувають себе після такої роботи, ці сліпці?

— О, чудово! Вони після такого корисного фізичного тренування грають і співають.

— Ну?!— не повірив скупщик.— Грають і співають? Це цікаво. Я б хотів послухати цей концерт.

— Якщо гер скупщик тут згодиться переночувати, то послухає сьогодні ж. А тимчасом прошу до мене на вечерю.

Поміщик і скупщик пішли до панського будинку. По дорозі Клейнворт розповідав:

— Коли я шукав робітників, то мені спала думка, що в участку, напевне, є які-небудь бродяги, і поїхав до пана поліцмейстра. Кажу йому — так і так, дам панові поліцмейстрові могорича, якщо він дасть мені десятків зо два арештованих бродяг на молотьбу. А він каже: рад би услужити, та бродяг немає, тобто є, але вони на молотьбу не годяться, бо сліпі. Прислав, мовляв, міністр поліції циркуляр, щоб кобзарів і всяких лірників арештовувати і брати під надзор. Ну, зроблено облави на ярмарках, нахватано з півсотні лірників, а що з ними робить далі — не знаю. Водворити на місце жителя не можу, бо для цього треба було б усю поліцію до них для супроводження приставити. От і сидять вони в кутузці та їсти просять, а у мене на утримання таких арештантів асигнувань нема. До роботи якої-небудь, навіть чистити подвір'я тюрми чи мести вулиці, їх теж не приставиш, бо вони ж сліпі. Ну, я й подумав собі: «А що коли приставити їх до ціпа та навчити молотити? Півсотні чоловік — сила! Скільки-то кіп за день обіб'ють!» Сказав йому, щоб віддав їх мені. Він з радістю й передав усю ватагу, навіть могорича не схотів — радий, що клопоту збувся. Ну, а в мене бачиш, що вийшло. Молотять, і добре молотять за самий зупен з пшона, куліш, по-їхньому, називається.

— О, у пана Клейнворта справжня німецька голова! — похвалив скупщик.— З такою головою і серед білих ведмедів не пропадеш ...

Вони вечеряли шинку з маслом та паляницею, запиваючи пивом. А сонце тимчасом зайшло, і дзвін прокалатав кінець роботи на току. Кріпаки порозходилися вечеряти додому, а сліпців привели до фільварку, де серед двору поставили для них казани з кулішем. По вечері гуменний їх спитав, чи хочуть вони сьогодні грати. Сліпці нічого не відповіли, але їм повиносили їхні кобзи. Скупщик і поміщик, усівшись на ганку, приготувалися слухати. Довго мовчки сиділи сліпці, притиснувши до грудей свої кобзи, і якби не ніч, то всі побачили б, що лиця їхні зрошені не тільки потом, а й сльозами.

Пани терпляче ждали. Клейнворт сказав:

— Дивний народ ці кобзарі. Вони так прив'язані до свого інструмента, як до святині. Давно б уже повтікали, хоч тут кругом степ, коли б не кобзи. Я зразу догадався і звелів повідбирати їх. Коли хочуть грати — даю, а пограють — знов відбираю і спілю спокійно: не втечуть.

Сліпці беззвучно плакали самими очима. Зненацька Вересай тихо сказав:

— Господи, та це ж у зятя і «на бику» сидячи мuki б такої не зазнав! — і заридав ридма. Але то була мить. Раптом він струсонув закудланою головою і зойкнув:

Ге-ей, гей!
Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозірець:
Низенько голову склонив,
Та жалібно квидить-проквіляє,
Та на святее небо,
На Чорнее море
Успільно поглядає.

— Гей, гей! — підхопили всі сліпці гуртом невольницький плач, ударивши по струнах.

Вони співали про бурю на Чорному морі, що розбила запорозькі байдарки, як козаки потрапили в

неволю бусурманську, на галеру-каторгу турецьку, а виливали своє каторжне горе нинішнє. На спів той по-сходилася вся двірська челядь, обступила сліпців щільною стіною, і не раз у гурті прохоплювалося чиясь зітхання або схлипування при згадці про своє лихе життя. А гамбурзький скупщик, сидючи з Клейнвортом на ганку і не розуміючи слів, був уражений величчю мелодії і самим видовищем.

Закінчивши цю думу, сліпці довго сиділи мовчазні. Згодом Вересай почав:

Ой то не пили пилили,
Не тумани уставали,—
Як із города Азова із тяжкої неволи
Три братіки втікали:
Два кінних, третій піший-пшениця,
Як би той чужий-чужениця,
Біжить-підбігає...
Під білі ноги пожар підпадає,
Кров сліди заливає!
То він своїх братів доганяє,
Между коні убігає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає,
За стремена хватає:
«Брати ж мої старші, милі,
Як голубоньки сивіі!
Ей, то станьте ви, коні попасіте,
Мене, меншого брата, підождіте;
Або назад завернітесь,
Да на коні возьміте,—
Хоть мало підвезіте;
Нехай я буду знати,
Куди в городи християнські
До отця, до матки в гості прибувати!»

Та не вволили просьби пішого брата кінні брати, і загинув він в степу, виклювали йому очі орли-сизоперці.

Сумовито поникли голови кобзарів-невольників. Та ненадовго! Якийсь шепіт пройшов між ними від краю до краю. Може, то вони змовлялися, щоб інше заграли-заспівати?

Вересай раптом устав, рівний і натхненний, і голосом, що з самої глибини душі виходив, заговорив речитативом слова з іншої думи:

Гей, як козаки тее зачували,
Пута-кайдани з рук та з ніг збивали,
Яничарів у море скидали,
З неволі турецької, каторги бусурменської
барзо тіка-а-али, гей!..

Він рушив на стіну челяді з високо піднятою головою, за ним рушили всі сліпці, і стіна розступилася; кобзарі попрямували в степ, і ніхто їх не зупиняв. Вони були уже за брамою, коли Клейнворт отямився.

— Хватай їх! Хватай їх! — кричав він прикажчикам і челяді, але ніхто не поспішав виконувати його наказ.— Засічу, гади!— кидався він то на одного, то на другого з слуг.

Тоді за всіх відповів старший прикажчик, колишній матрос:

— Нас карать і милувать ти волен, пане, а сліпців не тронь — вони люди божі!..

Клейнворт мало не сказився, та його заспокоїв скупщик:

— Власне кажучи, гер Клейнворт, коли б ви зробили щось подібне в нашій Німеччині, то потомки ваші до двадцятого коліна не змили б з роду вашого ганьби!..

— В Німеччині? Що ви мені кажете про нашу Німеччину, коли я втрачаю три копійки на кожному пуді, не зданому до пилипівки! Ви ж мені їх не подаруйте?

— Трьох копійок я вам не подарую, бо я комерсант, але я подарую вам щось більше: я в своїй книзі, в якій опишу подорож до Малоросії, говорячи про цю історію з сліпими кляйнерусіше скальдами, не назву вашого імені.

А кобзарі все йшли та йшли степом, і в нічній тиші ще довго лунало їхнє: «Ге-ей, гей!..»

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Бували війни й військові свари,
Галагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї,
Було добра того чимало.

На узгір'ї, серед віковичного лісу, здіймався у височінь білий палац з класичними колонами, оперезаний кам'яним муром, наче підковою, з двома готичними баштами на кінцях. На фронтоні палацу, на кам'яній брамі і на чолах башт золотий герб Галаганів—скачучий іноцентавр, що намагається проштрикнути списом свій зміїний хвіст.

Рід магнатів Галаганів пішов від простого козака Івана Галагана з містечка Омельника (під Кременчуком).

Про пращура, крім того, що його звали Іваном та що був він козаком, нічого більше не відомо. Родоначальником прийнято вважати сина його Гната, козацького полковника, про якого розповідав Остапові Вересаєві дід Грицько. Цей Гнат Галаган, що до самої смерті не знав, якто кажуть, «ні аза», бо був неписьменним, мав неабиякі здібності. Дві версії є про початок його кар'єри.

Курінний отаман на Запорозжжі, Гнат Галаган, був знаний Мазепою ще в ті часи, коли й сам він там перебував. І вони, певно, приятелювали, бо, ставши гетьманом, Мазепа витягнув Гната Галагана до свого двору і настановив його полковником так званого компанійського полку. Заведені його попередником Іваном Самойловичем, ці компанійські полки являли гетьманську гвардію, тож до них добиралися люди довірені. Такою людиною у Мазепа був і Гнат Галаган.

Носивши в душі зраду, гетьман Мазепа закликав шведів на Україну і перекинувся з своїми полками до Карла XII. Серед тих, що перейшли з Мазепою, був і компанійський полковник Гнат Галаган. Розгром шведів під Полтавою був би розгромом і Галагана. Йому судилася б доля Орлика і кошового Костя Гордієнка. Та сталося інакше.

Одна версія розповідає, що Мазепа, передчуваючи, видно, недобре, хотів уторувати собі на всякий ви-

падок стежку для повернення до Петра, і «дипломатом» у цій тайній справі обрав Галагана. Його, знаного царем особисто, було буцімто послано з пропозицією, що коли Петро подарує гетьманові провину, то він з усім військом покине Карла в час бою. Галаган ніби втаїв від царя свою місію, а просто сам повинився.

Інша версія оповідає, що гетьман послав Галагана на чолі шведського загону для розвідки, а той відступився від нього, полонив шведський загін і передав царю військовий скарб. Петро помилував Галагана, проте сказав: «Гляди, щоб ти не викинув і мені такої самої штуки, як Мазепі». Але перехід Галагана багато важив для Петра як приклад. Він обласкав його, подарував йому шаблю, золоту табакерку з своїм вензелем і ним привезений шведський скарб. В своїх розрахунках цар не помилився. За прикладом Галагана від Мазепи скоро відкололися генеральний хорунжий Сулима і миргородський полковник Данило Апостол, майбутній гетьман. А там пішли й інші великі та малі старшини.

Після Полтавської битви і розгрому шведів Галаган, уже чигиринський полковник, разом з полковником російської армії Яковлевим громить Січ, яка його вигодувала і вивела в старшини. Недобру славу придбав цим Гнат Галаган. Запорожці за розгром Січі розгромили полковницькі маєтності і знищили всі його добра. Та й усе козацтво не злюбило за це Галагана.

Коли цар віддав Правобережжя своєму союзникові польському королю і Галаган позбувся Чигиринського полковництва, він був виставлений, як бажаний Петрові кандидат, у генеральні обозні (знав він, між іншим, добре гарматну справу), та незважаючи на всі старання високого протектора, козацтво Галагана не обрало. Однак такий вірний слуга був потрібен цареві в козацькому війську.

Галагана гетьманським універсалом було призначено на Прилуцький полковницький уряд, який займав колишній другий генеральний суддя Ніс. А щоб звільнити для Галагана Прилуцьке полковництво, цар дав

указ про поновлення для Носа скасованої ним же посади другого генерального судді.

Та тим не кінчилося. Прилуцьке козацтво запротестувало проти порушення права виборності полковника, та ще для такої людини, що громила Запорожжя. Одначе цар грізно цикнув, і прилуччанам довелося скоритися. Проте вони послали депутацію до гетьмана, щоб той своєю владою оберіг їх від жорстокості нового полковника. І Скоропадський склав спеціальну інструкцію (єдиний випадок!) для Галагана, де вказувалося, які права мають козаки і як полковник повинен урядувати. Гнат Галаган, коли йому депутати принесли цю інструкцію, відіслав її гетьманові назад, сказавши, що він читати не вміє. Після всіх цих історій Гнат Галаган просидів на Прилуцькому полковництві цілих тридцять років і передав його у спадщину своєму двадцятичотирилітньому синові Григорію. До відомих в історії діл Гната Галагана належить, між іншим, будівництво української лінії укріплень і фортифікаційних споруд по річці Орелі проти татар і турків. Двадцять тисяч козаків і десять тисяч селян під началом прилуцького полковника Галагана будували цю знамениту лінію.

Гнат Галаган одружився на старості літ. Узяв він за себе молоду вдову київського війта Тадрина Олену, з роду Тупталів, з якого вийшов відомий церковний діяч — митрополит Дмитрій Ростовський. З тих пір Галагани родалися тільки із знаменитими українськими родами. Син Гната Григорій був одружений з єдиною дочкою генерального обозного Михайла Дуніна-Борковського та гетьманівни Параски Данилівни Апостол. Син Григорія Іван одружився на Катерині Дарагановій, небозі гетьмана Кирила Розумовського та таємновінчаного (морганатичного) чоловіка цариці Лизавети Петрівни графа Олексія Розумовського. Син Івана Григорій мав за дружину дочку генерального осавула Івана Милорадовича, який покріпачив Грицька Вересая, Остапового діда, а сини його — згадувані вже брати Дмитро й Іван Милорадовичі — знушались з Остапового батька та з нього самого. Син Павла Галагана та Ярини Милорадовичевої сягнув ще вище.

Дружина його Катерина Василівна була небогою фельдмаршала і московського головнокомандуючого графа Івана Васильовича Гудовича (сина генерального обозного).

Так ми довели нарешті рід цей до того Григорія Галагана, з яким познайомилися на ярмарку в Ромнах. Прикметно, між іншим, для цього роду (починаючи від невідомого омельницького козака Івана), що він був малоплодовитий. Один син (бувало ще не більше двох дочок), і так з покоління в покоління. Винятком за всю історію був дід Григорія Іван. Він породив двох синів Петра і Павла (можливо близнюків), але з цих двох потомство дав тільки один Павло, Петро ж так і помер бездітним. В цьому було головне джерело багатства роду Галаганів, бо ті добра, що придбав Гнат Галаган за свою вірну службу царю Петру, та ті, що діставалися як посаг при одруженнях, не дробилися по нащадках, а залишалися в одних руках.

Григорій Галаган був ще молодим паном. Йому минуло всього двадцять шість літ, і він ще навіть не добрав собі пари. Хоча не можна сказати, що не добрав, бо, сім років тому, готуючись до смерті, у своєму заповіті написав: «Надії Дмитрівні Борковській бажаю, щоб знайшовся чоловік, який так би її кохав, як я». Та Надія Борковська не зайняла міцного місця в серці Галагана, бо він, не вмерши, скоро її забув, а збираючись згодом на поправку здоров'я в Італію, у своєму щоденнику писав про іншу коханку: «Уночі прийде вона продиктувати мені пісню, яку я співатиму, коли буду в розлуці з нею». Її звали Тетяною; була вона Галагановою кріпачкою. А ось і сама пісня:

Ой, воли, воли половії,
Чом ви не орете?
Ой літа мої молодії,
Чом ви марно йдете?
Коли б нам погоничі,
Може б, ми й орали.
Ой коли б літам та весело було,
Може б, і не марнувались...

І він співав цю пісню в Венеції і Генуї, в Мілані і Римі... Там вона нагадувала йому Україну, де покинув він дівчину з карими очима, з чорними бровами.

З Тетяною ми познайомимося сьогодні ж таки. Але то буде увечері, а зараз ще тільки засірив осінній ранок; подивимося ж, що поробляє молодий магнат.

Галаган прокинувся, мабуть, при третіх півнях, хоч заснув пізно, бо, лежачи в ліжку, довго писав щось у грубому зошиті, оправленому в зелений сап'ян. Проклинувшись рано, Григорій Галаган, витягнувшись у ліжку, почав листати свій щоденник. Перші його сторінки були сповнені всілякої романтики.

«1838 рік... Щасливі дні юності, навчання в університеті, мрії. Буду заходити в хати селян, буду їх розпитувати, вони будуть мене любити. О щасливий час!..

...Підслухав розмову лакеїв... Не розібрав... Що, коли вони мене не люблять? Це жахливо, коли сім тисяч чоловік мене не люблять... О жорстока доле! Навіщо вложила ти мене в надра дружини багатого поміщика? Навіщо я приречений бути винуватцем нещастя стількох людей? О, краще я бажав би бути бідним, злидарем, розбійником, ніж тим, що я буду! І після цього можу я хіба гордитися, що маю кілька тисяч рабів? Мені здається, що я б тепер загордів, надивши лахміття...

...Який я нещасний страшенно. Якщо я коли-небудь буду паном усіх цих рабів і якщо я узнаю, що вони мене не люблять, то швидше я їх усіх продам. Але ні — тоді я і моє сімейство помре з голоду, бо я сам нічого не знаю і не буду знати, щоб підтримати самого себе своїм трудом. Мені судилося бути скотом і повелівати скотами... Мені все-таки дуже гірко, що я не маю права претендувати на внутрішню «образованість»; мені «образованість» так само прищеплена, як і всім росіянам, а всередині я все-таки насичений огидним азіатизмом...»

Проминув рік, на перегорнутій сторінці — 1839. Тут уже трохи інші пісні.

«...Соромно, але мені страшенно приємно вдавати пана і пана-деспота, важничать перед мужиками. Моє серце б'ється приємно, коли стовпище мужиків мені низько кланяється. Я гордо мимо них проходжу і бла-

госклонно віддаю їм поклони легким киванням голови. Яка щеславність! Але разом з тим як це підлешує безхарактерній душі...»

Ще минув рік, на перегорнутій сторінці — 1840. Погляди викристалізуються:

«...Мені, тобто моєму самолюбству, було скрізь приємно, що на мене дивляться, як на пана. Я бажаю дуже, щоб мене так боялися, як боялися татуся...

...Я покарав людину. Кондитор Михайло напився і розходився. Я попросив мамусю доручити цю справу мені. На кухні зібрали всю двірню. Я наказав випороти Михайла різками. Він просив, плакав. Я був невмолимий. Його розікляли. Він кричав, а різки свистіли. На п'ятнадцятому ударі я не витримав і сказав: «Перестаньте!» Було неприємно, але було й приємно, що на мене стали дивитися, як на страшного чоловіка...»

Очі Галагана зупинилися на останньому записі, зробленому тільки вчора.

«...Мені скаржилися мужики на писаря. Я звелів дати писареві хлосту. Треба нагадувати цим людям для приміру, але невже нема інших засобів?..»

Цим кінчався запис. Галаган перечитав його і простягнув руку до пера, що лежало на нічному столику. Підвівшись на лікті, він вмочив перо в чорнило і дописав:

«...Може, і є, але я досить егоїст, щоб потрудитися пошукати їх,— висікти легше...»

Галаган позіхнув і виповз з-під ковдри. Накинувши на себе халат, він узяв у руку настільний канделябр і підійшов до трюмо. Це був старовинний канделябр, який належав до любимих його особистих речей, про що свідчить хоча б те, що, збираючись кілька років тому помирати з недуги в легенях, він згадав про нього в своєму заповіті, записаному в щоденнику. В тому заповіті, датованому 16 лютим 1838 року, цей канделябр з срібними щипцями він заповідав університетському товаришеві своєму Миколі Аполлоновичу Жемчужникову. Та Галаган не помер, і канделябр з срібними щипцями зостався у нього. Піднісши підсвічник до дзеркала, Галаган оглянув свою сухувату

високу постать, худорляве лице з орлиним носом та з білявим чубком («хохлом») над високим лобом і перевів погляд на портрети покійного батька та матері. Вони тут, в цьому батьковому кабінеті, який він зробив своєю спальнею, висіли давно, він їх бачив щоразу, підходячи до люстра, але ніколи не вдивлявся в них. Мати була ще жива, і з нею він зустрічався день у день, але тепер він вивчав її лице по портрету, наче вперше бачив. Це були шлюбні портрети. На нього дивився з золотої рами молодий красивий мужчина в мундирі, з таким самим орлиним носом і худорлявим, смаглявим, але блідим лицем, з чорними очима й чорними бровами, і над крутим лобом вихорився упертий чуб («хохол») так само, як і у нього, тільки чорний. Біляве волосся у нього від матері. Ось вона, племінниця фельдмаршала графа Гудовича, красуня з високою, збитою зачіскою, з спокійними сірими очима і тонкими, ніжно-дівочими, але владними губами над трохи загостреним підборіддям. Губи у нього також від матері, а очі карі і брови чорні — від батька. Підборіддя у нього також батьківське з крутою нижньою щелепою.

На протилежній стіні дід його в зеленому мундирі прем'єр-майора павловських часів. Він теж чорнобровий, з крутим лобом, над яким залізана перука з косою, той самий горбатий ніс і та сама крута нижня щелепа. Поряд прадід, бунчуковий товариш, а потім надвірний совітник, у напудреній пишній перуці і в французькому каптані часів Катерини II. Над вхідними дверима прапрадід. На ньому козацька одежа, в руці він держить полковницький пернач. Але обличчя безусе, і чуприна зачесана не по-козацькому, а назад, як у духовних.

Галаган, несучи свічку перед собою, почовгав до дверей. Штовхнувши їх ногою, він опинився в кімнаті з високими полицями, заставленими фоліантами. Тут поруч два портрети в увесь ріст: першого полковника прилуцького і його дружини. Він сивий дід з крутим підбритим чубом і селянською борідкою, на ньому червоний теплий жупан. Вона в українському стародавньому кораблику на голові, в червоному кунтуші з

брильянтовим нагрудним хрестом. Це була бібліотека, початок якій заклав перший полковник прилуцький з Галаганів. Хоч був він неграмотний, але любив письменство. Від нього збереглося євангеліє, видрукуване в друкарні князів Острозьких. Євангеліє на сон грядущий читав йому джура Корній Черкес, менший син якого Степан ще й тепер був живий. Але тепер уже було навпаки: потомки Гната Галагана були високоосвічені, а потомки Корнія Черкеса — столітній син, два внуки, шість правнуків і надцять праправнуків — були суціль неграмотними кріпаками.

Григорій Галаган довго вдивлявся в лице прапрапрадіда. Міцно збите лице з тим самим орлиним носом, крутим лобом, грізним поглядом чорних очей. Але і в них проглядала невдоволеність. Та й чи могла бути вдоволеною людина, яка не засинала, не вислухавши євангельської притчі!

Григорій Галаган розгорнув старовинне євангеліє. Натрапив на притчу про три таланти.

— Кращої відповіді я й не міг би знайти на це питання,— промовив він, продовжуючи попередню думку. — Я саме той, хто закопав даний мені талант у землю.

Галаган поставив фоліант на місце і взяв другий, не дивлячись.

«Упертий і терпеливий побачить благополучний кінець початої справи», прочитав він у книзі. Це сказав мудрий учений араб.

— Упертий і терпеливий — це не я. Я ледачий,— промовив він і взяв третій фоліант.

«Зосередженість на одній якій-небудь думці веде або до божевілля, або до героїзму...»

Це вже був Гюго.

Так склався гороскоп на нинішній день. Галаган замислився. З полиць дивилися товсті фоліанти, яких до нього торкалися пальці шести поколінь Галаганів. На стінах висіла їхня зброя: ятагани, дамаськьі і турецькьі шаблі, пістолі, мушкети, луки і залізні перначі, які були не тільки символом полковницької влади, а й знаряддям, що для відстояння тієї влади не з одного ворога чи просто неслухняного вибивало дух.

З стін же на свого потомка дивилися портрети прапрадіда і прапрапрадіда — обидва вусаті, в полковницьких керях, схожі на Хмельницького. Тільки немов розсерджені вони були. «Ні, то вони невдоволені,— рішає Галаган,— з природи, зроду-віку вираз невдоволеності наліплений на лица Галаганів. Я певен, що якби існував портрет відомого тільки на ім'я козака з містечка Омельника — Івана, то й у нього на обличчі був би вираз невдоволеності. Хоча ні — то був, мабуть, простий і здоровий чоловік».

«Та, проте, що ж головне з вичитаного. Зосередженість на одній якій-небудь думці веде або до божевілля, або до героїзму. От що. І дійсно може статися одне або друге й зо мною, і, певне, станеться перше, коли я не визволюся від самого себе».

Він вернувся до кабінету опочивальні і, не кличучи слугу (цієї звички йому не прищепили ні батьки, ні вихователі), одягнувся сам у свій звичайний ранішній убір — лакові жовті чоботи, просторі сірі штани і з сивим смушковим коміром бекешу та сиву ж шапочку з розтрубом над лобом, зійшов на підперту кам'яними арками веранду-терасу, що вела в сад. Перед його очима розкинулась велична панорама осяяної першими сонячними променями осінньої природи. Від самої тераси тягнулася в глиб саду алея берез. Позолочені сонцем їхні верхівки були вкриті ще рум'яним листям, тоді як усі інші дерева зовсім скинули з себе літній убір. Сажнів за тридцять березову алею перетинала липова, що вела ліворуч до галявинки, на якій стояв одинокий велетень дуб.

Галаган спустився в сад і пішов до свого улюбленого дуба, в стовбур якого була вмальована невідомо ким, можливо, якимсь древнім схимником, що спався в самотині, ікона «святої трійці».

Перед цим образом Галаган проказав півголосно «Вірую», але хреста на себе не поклав. Це була його улюблена молитва, якою він завжди починав день. Ні в обід, ні на сон грядущий Галаган не молився, але вранішня молитва перед цим трьохсотлітнім дубом, до якої він звик з дитинства, була йому необхідна. І навіть перебуваючи де-небудь далеко від Сокири-

нець, він читав уранці «Вірую» — і тоді перед його очима, наче живий, спливав цей дуб-велетень, під віттям якого молилися колись його предки і вся сокиринецька сотня козаків, бо церкви в замчищі тоді ще не було.

Помолившись, Галаган пройшов до оранжереї. З неї він день у день починав огляд свого господарства. Тут росли «заморські» плодові дерева: персики, банани, інжир, солодкий мигдаль, цитрини. Літом і зимою цвіли тут квіти. Від оранжереї спустився протоптаною через урвище стежкою до першого ставу, де стояла гуральня. Вона кілька день як почала виробництво і особливо потребувала хазяйського ока. Звідти він пішов на кінний завод, щоб провідати свого любимого жеребця Крокоса, який учора здавався йому невеселим.

Повернувся Галаган до палацу, коли уже всі встали і в «малій гостиній» зібралася вся сім'я; парували самовар. Мати, худорлява, маленька, одягнена в чорне жінка, в'язала моторними руками панчохи, сестра, чорнява, граціозна панна, розучувала на роялі якусь п'єсу, а його колишній вихователь Федір Васильович Чижев, маленький, з бистрими й розумними очима чоловічок, вів тиху бесіду з міс Сауз, високою і строгою англійкою, гувернанткою панни.

Галаган привітав усіх з добрим ранком і поцілував матері руку, спитавши її, як вона спочивала. Покоївка подала йому таз з водою, щоб помити руки, і тоді всі сіли до столу. Сніданок був без вишуканих страв: вершкове масло, варені яйця і холодна утятина. За сніданком Галаган розказав свій гороскоп, і навколо цього, як завжди, зав'язалася розмова.

— У вашому гороскопі, Григорію Павловичу, я бачу пряму вказівку, що ви здійснисте задумане,— сказав Чижев, відомий російський публіцист-ліберал, від якого «набрився» лібералізму і його вихованець.

Галаган усміхнувся самими губами:

— Важка ти, шапко Мономаха ... Пам'ятаєте з учорашнього гороскопу: «Вічно носити тягар — чи не в цьому покликання людини?» Повірте, що я не менше прагну особистої свободи, ніж кріпаки. І для мене не

стільки важить ошасливити волею невольних, скільки стати самому вільним від ганебних обов'язків робовласника. Запевняю вас, що коли це станеться, то справді щасливим буду я, а чи будуть ошасливлені вони, то ще хто зна...

Впродовж усього сніданку Галаган не сказав більше ні слова. Після сніданку він у супроводі Чижова вийшов у двір. Тут його вже чекали люди. Вони всі разом уклонилися в пояс, знявши шапки при його появі.

Справи у людей були різні. Першим звернувся Кирило Семенюк. Він просив позичити тридцять карбованців на воли. Оддати обіцяв через рік. Галаган добув три червоних асигнації і дав Семенюкові. Той низько вклонився і поцілував панові руку.

За Семенюком підійшов Василь Гмиря. Він просив позичити грошей на ремонт хати.

— Подивлюсь хату і, коли треба, допоможу,— сказав Галаган.

Гмиря дякував, кланяючись, але по тому, як він м'яв шапку, відійшовши набік, було знати, що гроші потрібні йому, мабуть, на щось інше.

Тридцять карбованців на воли просив і Сидір Пилипчук. Галаган відповів, що зараз у нього нема, але обіцяв позичити, як через кілька день одержить.

Потому до нього звернувся Терешко Пугач з справою делікатнішою. Він просив дозволу на одруження його єдиної доньки Насті з козацьким сином Ковбаниюком. Галаган сказав, що дозволу на це не дасть, бо втрачати йому робітницю не вигідно, і що всі кріпаки, чого доброго, захотять повіддавати дочок за козацьких, а не за кріпацьких синів. Пугач пояснивав, що його дочка покохала козака.

— З вами теж може таке статися, пане,— промовив він.

Галаган завагався: «На що він натякає?..» Потому мовив:

— Хай прийдуть обоє до мене!

Один за другим підходили кріпаки з різними справами. Галаган вислухував і розв'язував їх; вони кланялись і відходили.

Зостався ще один прохач. Він стояв оддалік з торбою і кобзою за плечима.

— А тобі, старче, чого треба? Ти не тутешній? — спитав Галаган.

— Я з Калюжинець.

— Милорадовичів?

— Еге ж, звать мене Остапом Вересаєм, або Лабзою.

— Ну, і що ж?

— Може, пан будуть такі ласкаві... хоч у собачій халабуді дозволять мені перезимувати...

Галаган здивувався такій просьбі. Він хотів позпитатися, що й як, та в цей час у розчинену кам'яну браму на всім скаку увігнався верхівець.

— Пане! — вигукнув він. — У Лебединці збунтувалися мужики, б'ють прикажчика, може, вже й на смерть забили.

— Зайди в челядницьку, старче, та скажи, щоб дали тобі попоїсти, а увечері нагадай мені про себе, — велів Галаган сліпцеві.

За якусь мить він уже їхав з Чижовим у лінійці, власноручно правлячи конем.

— Раз мужики б'ють прикажчика, — то він, безумовно, того вартий, — говорив Галаган, — бо тут негідник на негідникові сидить... Одначе їх доведеться покарати нещадно, а то у мене всіх прикажчиків переб'ють. Правду казавши, я жодного серед них такого не знаю, який був би вартий мого захисту, але що я робитиму без прикажчиків? І на найкращому коні мусить буги уздечка. Навіть коли вона золота, а удила алмазні, то вони роздирають коневі шелепи. І народ в уздечці ходити повинен, і хтось ту роль уздечки виконувати мусить...

Чижов висловив думку, що освічені прикажчики були б чесніші.

— Сумніваюся, — відказав після нетривалого мовчання Галаган, — адже лебединецький прикажчик має середню освіту...

Під'їжджаючи до Лебединця, вони почули, як голосила мати прикажчика, благаючи людей пожаліти сина.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

...Ой що ж ти думаєш, гадаєш,
Десь ти мене покинути маєш.
Ой не кидай мене, молодой,
Бо не знайдеш такої другої...

Тетяна тихо співала, сидячи на самотній лавці в саду біля кручі, що здіймалася над ставком. День уже згас. Вітер шурмотів опалим листям. Десь на далекому кутку валували собаки. В небі мигнула падаюча зірка і зeszла.

«Моя доля», промайнуло в голові Тетяни.

З-за спини простягнулися руки і затулили їй очі.

— Прийшов, Грицю,— промовила вона, віднімаючи і цілуєчи його руки,— я думала — не прийдеш...

— Чого ж це ти так думала, Тетяно? — спитав Галаган, сідаючи.

Він був пан, вона його безправна рабіня, але вони кохалися, і Галаган рішуче заборонив їй взивати його Григорієм Павловичем.

— Я тобі хотіла розказати, та все вагалася... Боялася, щоб не розлюбив...

Вона взяла його руку і притулила до лона.

— Чуєш! Кидається.

Власне, нічого особливого не сталося. Цього ж слід було раніше чи пізніше сподіватися, проте новина ця вразила Галагана «Вона вагітна, і він батько тій новій душі, що вже кидається під серцем».

— Як почула уперше, думала втопитися,— казала тимчасом Тетяна.—Щоразу, як ти запізнювався прийти сюди, я дивилася з кручі у воду і думала... Стрибнути з розгону—і по всьому... Ну, та ждала... Не думай, що я сподівалася. Сподівання не було. А було жаль з тобою розлучатися... Думала: втопитися ніколи не спізнюся, хай хоч ще день, ще два намілююся тобою... Та всьому приходить край Мусив настати кінець і нашому кохання, і я збагнула, що він настане сьогодні... Перед тим, як ти прийшов, зоря моя мигнула і закотилася... Але я не хочу топиться, хочу жити... Оддай мене заміж, Грицю... Ні, для мене ти вже не Гриць, а Григорій Павлович. Ну, та то буде завтра, а сьо-

годні ти ще мій коханий Гриць, і я не відпущу тебе до самого ранку. Ця ніч ще моя, вона остання...

Цілу ніч провели коханці вкупі. Вони обходили всі алеї, побували в старовинній вежі, сполохавши серед ночі сов і пугачів, і ніяк не могли набутися разом.

Уже дніло, коли вони розсталися. Повернувшись додому, Галаган сказав камердинерові, що до сніданку сьогодні не вийде, і замкнувся в своєму кабінеті-спальні. Там він віддався своїм думам, аж поки не забувся сном.

Прокинувшись перед обідом, Галаган дізнався від камердинера, що його дожидаються викликаний Андріян Фесенко і молода пара: Пугачова Настя з козацьким сином Ковбанюком. Він прийняв спочатку молодят. Обоє впали перед ним навколішки і просили не зав'язувати їм долі. Явилися вони в щасливу хвилину. Галаган дозволив шлюб і подарував молодим «катеринку»* на весільні витрати. Молодята поцілували йому руку.

Потім Галаган запросив до кабінету Фесенка.

— Сідай.— вказав йому на крісло Галаган.— Скільки тобі літ?

— Та ось на Андріяна двадцять сім минуло,— відповів Фесенко.

— Ти, я бачу, мужик справний, тверезий і навіть грамотний, а чому не женишся? Чи, може, дівки ще не наглядів підходящої?

— Дівку то я наглядів, Григорій Павлович, але до дівки тієї приступитися не знаю як...

— А хто така? Може, я зараджу твоєму лихові?

— Покоївка пані вашої маменьки...

— Тетяна?.. — ледве стримуючи себе, спитав Галаган.

— Тетяна ж...

— А ти... ти її любиш, чи як?

— Люблю...

— А вона тебе?..

* Сто карбованців — асигнація з зображенням цариці Катерини II.

— Вона — не знаю, я її не питаю, та що й питати, коли пані маменька не відпустять її з покоїв... От хіба, може, якби ви поклопоталися за мене, Григорію Павловичу...

— Гм, я про це подумаю,— промовив Галаган,— А на іншій женитися не хочеш?

— На іншій не охота. Дуже до серця припала мені Тетяна...

— Подумаємо,— повторив Галаган.

Він відпустив Андріяна Фесенка. Справа з заміжжям Тетяни розв'язувалася легше, ніж сподівався. Коли кликав Андріяна, то саме для того, щоб улаштувати шлюб Тетяни, але тепер йому стало досадно, що у неї буде чоловік, який її кохає, і вона зовсім може забути про «свого Гриця».

До його уха долинуло бренькання кобзи. Галаган згадав про того сліпця, що прийшов учора проситися в собачу халабуду на зимівлю, і вийшов у челядницьку. На ослоні посеред великої кімнати сидів Вересай і, не помічаючи приходу пана, співав і розповідав. Галаган, приклавши палець до уст, дав тим знак двірні не показувати його присутності.

Нема в світі правди, правди не зіськати...—

співав речитативом Вересай.

Двірня слухала, слухав і Галаган. Він пригадав цього кобзаря по роменському ярмарку. Тільки там, коли кобзар заспівав про «Правду», він з іншим панством пішов геть, не дослухавши пісні. Тепер він дослухав її, а вона кінчалася такими словами сиріт-дітей:

Орлице мати! Де ж нам тебе взяти?
Тебе ні купити, ані заслужити,
Увесь світ ізходити, правди не зошити.
Хотя б то ми мали ангельські крила,
То ми б полетіли да тебе увиділи;
Бо вже кінець віку уже приближився,
Хоч рідного брата тепер стережися!
Бо із ними у суді стати,— правди не зіськати,
А тільки сріблом-злотом панів насищати...

Останні слова він повторив двічі і додав на пояснення:

— Як у ярмарку стану співати цю пісеньку, то пани й одійдуть... Дуже не люблять її вони... Тепер більше брехнею живуть... Тепер брехня правдою є у всіх панів... А як ваш пан?

Ніхто йому не відповів на це.

— Ох-хо-хо! — зітхнув Вересай. — Покійного пана Галагана довелося мені раз бачити, ще як не покарав мене господь сліпотою, а чувати доводилося багато. Сув'орий був пан. То якось у Пісках, в їхньому ж таки селі, це десь не тут, голоднеча була... Люд опухлий з одчаю приволікся сюди до Сокиринець по прятунок... Ну, покійний пан звелів браму зачинити перед людьми і не пустив до себе на очі... Так-то... Ну, а молодий пан, кажуть, буває часом і добрий... Чи правда?

Галаганові стало не по собі, і він тихо навшпиньках вийшов, зробивши челяді знак, щоб не казали, що він тут був.

Та Вересай спостеріг уже це дивне довге мовчання челяді і полегшені зітхання, як тихо рипнули двері.

— А чи не було тут кого-небудь часом з панів, коли я балакав? — спитав. — Лихо сліпцеві, не бачиш, хто тебе слухає. Сказав пан, щоб нагадати про себе, та, мабуть, не варт. Треба йти до бідних проситися на зимівлю, а панам — що. їм ні холодно, ні голодно не буває. Спасибі, що нагодували та обігріли люди добрі, а тепер піду...

Вересай почав шукати свої сакви і шапку. Він уже зовсім був на відході, коли прийшли кликати його до Галагана.

— Ото ще хлосту звелить всипати, щоб не розпатякував перед двірнею, — пробубонів собі під ніс Вересай. — Так тобі й треба, дурню старий... Проповідник вишукався...

Камердинер привів Вересая до конторського кабінету Галагана, в якому він приймав своїх службовців. Його посадили на стілець, кручений з лози. Галаган і словом не натякнув про те, що чув його пісню про панів та нешанобливі слова про покійного батька.

— На весіллях грати можеш? — спитав Галаган Вересая.

— А чом же? Можу.

— Я хочу, щоб у моїх людей на весіллях не скрипаль, а кобзар грав, як було колись у часи козаччини. Житимеш у хаті на Горянах, лірницького не платитимеш. Тільки мусиш виховати учня. А поки що візьми на провіант,— Галаган простягнув йому зелену асигнацію.

— Велике вам спасибі, пане,— мовив розчулено Вересай, намагаючись поцілувати Галаганові руку.

Той не дав і сказав:

— Не ти мені повинен дякувати, старче, а я тобі за те, що ти не до іншого пана звернувся в нужді, а до мене... Ти даєш мені можливість хоч якусь частку боргу мого перед богом оплатити... Матимеш якусь потребу — приходь і кажи.

Вересай переночував у челядницькій, а другого дня його одвели в нагірну частину села Сокиринець у призначену йому хату, яку перед тим причепурили двірські дівчата, бо вона стояла пустою. Першим весіллям, на якому грав Вересай, було весілля Тетяни. Вона віддалася за Андріяна Фесенка.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Мій суд, моя й розправа...

Від інших панів Григорій Галаган відрізнявся університетською освітою та «культурою», якої набрався в подорожі по Європі. На той час в Західній Європі уже всюди було скасовано кріпосне право, введено було рівність усіх перед законом. Крім лікування та малювання, Галаган, перебуваючи за кордоном, цікавився ще й карною справою. Він кілька раз побував у суді, коли між собою тягалися люди різних класів, слухав промови захисників і останні слова убивців, намагався збагнути логіку присяжних, які часто ухвалювали зовсім несподівані вирoki.

Повернувшись додому, Галаган провів у себе реформу покарання, за що його панство прозвало «Соломоном Мудрим».

Галаган найняв «стряпчого», який виконував обов'язки слідчого, обвинувача і zarazом голови суду. Захисником дозволялося виступати кожному бажаному. Часто цю роль брав на себе Чижов. Вирок ухвалювали щоразу призначувані Галаганом судді з самих кріпаків, за собою ж він лишав право верховного судді — вершителя долі засуджених, який міг затвердити, пом'якшити і посилити присуд. Ця реформа по суті нічого не змінила, і кари лишалися ті самі, але по формі виходило, що карає не пан Галаган, а людська справедливість. Галаган заслужив славу «доброго пана», бо здебільшого пом'якшував присуд.

Почався «Соломонів суд» над убивцями лебединецького прикажчика.

Галаганове правосуддя обставлялося пишно. У величезному залі, де звичайно відбувалися панські бенкети, а в різдвяні свята показувалося «вертепне лицедійство», внесли старовинне золочене, подібне до трону, крісло першого полковника, увінчане родовим гербом, і поставили його під портретом «благополучно царствующого імператора». Судовий стіл накрили зеленим сукном. За нього сіли Терешко Пугач і Андріян Фесенко (по боках) та стряпчий (посередині). Трохи віддалік крісла, в якому сидів Галаган, став дворецький з «булавою» — довгою палицею із золоченою кулею. Зал заповнили сокириницькі та лебединецькі кріпаки.

Дворецький тричі стукнув палицею об долівку і вигукнув:

— Подати злочинців до суду вельможного пана Галагана!

Згодом почувся бряквіт кайданів. У супроводі гайдуків до залу ввійшли Грицько Паливода, Стецько Варивода і Петро Дерикоза, із зав'язаними руками за спиною. Руки їм розв'язали, а ножні кайдани лишили.

Злочинців поставили перед судовим столом. Дворецький, стукнувши палицею, оголосив:

— Починається слухання справи про вбивство лебединецького старшого прикажчика!

Стряпчий Мокрієвський устав і почав читати обвинувальний акт:

— Слідством встановлено, що старший лебединецький прикажчик Панкрат Беркут, перевищуючи надану йому потомственным дворянином його вельможністю паном Галаганом Григорієм Павловичем владу, чинив знущання над кріпосними, що виявлялося в таких діях:

а) змушування кріпосних до праці у власному його, Панкрата Беркута, господарстві не тільки в будні, а й у свята;

б) самоуправне карання батогами непокірних;

в) силювання як заміжніх, так і незаміжніх кріпачок до співжиття з ним, Панкратом Беркутом.

Згадані незаконні дії Панкрата Беркута викликали бунт лебединецьких кріпосних і самосуд над ним, що скінчився смертовбивством.

В оному смертовбивстві винні кріпосні Грицько Паливода, Стецько Варивода і Петро Дерикоза, які своїми незаконними діями порушили надане російськими государями право поміщикам чинити суд і розправу, карати і милувати винних.

За законами Російської імперії такі злочини караються відсіченням голови або ж, якщо на те буде панська ласка, довічною каторгою.

На захист винуватців виступив Чижов:

— Вбивство, коли воно зловмисне, є найтяжчим злочином,— сказав Чижов,— отже, винуватий у ньому має понести і найтяжчу кару... Але чи є дане вбивство зловмисним? Чи можемо ми вважати, що Паливода, Варивода і Дерикоза свідомо намірилися вбити прикажчика Беркута? Я вважаю, що такого наміру у них не було. Вони хотіли тільки покарати його за знущання, а не вбити. Смертовбивство сталося випадково, бо, роз'явившись, вони надто завзято били його і не зогляділися, як вибили з нього дух. Доказом цього є те, що коли ми нагодилися в Лебе-

динець, Беркут уже був мертвий, а його все ще били. Така велика була злість людей на нього. Правда, люди не мали права й бити, бо право карати належить панові. Люди повинні були звернутися із скаргою на дії прикажчика Беркута до Григорія Павловича, і він був би покараний — в цьому нема сумніву... Не було б такого трагічного кінця, не довелося б зараз стояти перед необхідністю трагічного кінця ще трьох чоловік, бо я не знаю, що гірше — відсічення голови чи довічна каторга?.. Я звертаюся до Григорія Павловича, до його благородної душі, до його чулого серця з проською не скористуватися з свого права на засудження винуватців до відсічення голови або до довічної каторги, а обмежитись покаранням злочинців домашніми засобами.

В залі заплакали жінки винуватців.

— Помилуйте, пане! — заволали вони.

Дворецький стукнув палицею.

— Злочинцям надається останнє слово!

Вони порадилися між собою, і від усіх трьох сказав Грицько Паливода:

— Ми не змовлялися, щоб убити старшого прикажчика. Хотіли тільки провчити його. А не звернулися із скаргою до пана, бо боялися, що нам тут дадуть хлосту, а потім ще й Беркут помститься. Просимо зглянутись на нас і наші сім'ї.

Паливода, Варивода і Дерикоза вклякнули ниць, брязнувши кайданами.

— Суд іде на нараду! — оголосив дворецький.

Галаган пішов до себе в покої. Вирок мав ухвалитися в його відсутність. Чижов лишився в залі. Підсулні, їхні жінки і всі люди з тривогою чекали вироку. Тривожився і Чижов. «Стряпчий Мокрієвський, безумовно, стоятиме на букві закону...— думав він.— Не знаю, як Андріян Фесенко, а Терешко Пугач, напевно, буде з стряпчим... Це мужик черствий, безжалісний...»

Суд радився недовго. Дворецький оголосив, тричі стукнувши палицею:

— Слухайте вирок суду вельможного пана Галагана!

— Іменем його імператорської величності государя імператора всеросійського, царя польського, казанського, астраханського, сибірського, великого князя фінляндського і прочая і прочая, суд його вельможності благородного потомственного дворянина пана Галагана Григорія Павловича, розглянувши в прилюдному присутствії справу про вбивство порядком самосуду лебединецького старшого прикажчика Панкрата Беркута, визнав винними у цьому злочинстві кріпосних Грицька Паливоду, Стецька Вариводу і Петра Дерикозу, за яке належить кара відсіченням голови. Но поєлику вищепоіменовані кріпосні Паливода, Варивода і Дерикоза вчинили смертовбивство не преднамірено, суд определив покарати злочинців довічною каторгою у віддалених районах Сибіру. Засудженим надається право просити вельможного пана Галагана про помилування або пом'якшення кари. Вирок підписали головующий стряпчий титулярний совітник Мокрієвський, засідателі — кріпосні Пугач і Фесенко.

Гайдуки одвели засуджених у підвал. Мокрієвський з вироком пішов у супроводі Чижова в панські покої. Народ, вийшовши із залу, стовпився в дворі перед палацом, чекаючи рішення пана Галагана. Скоро вийшов дворецький і оповістив, що Григорій Павлович по доброті свого серця замінив довічну каторгу биттям киями, по сотні кожному, що буде виконано завтра, в неділю, після церковної відправи.

З усім сімейством стояв Галаган службу божу в церкві і гаряче молився. По закінченні відправи перед ним навколішки стали жінки Паливоди, Вариводи і Дерикози.

— Паночку, змилюйтеся! Зменшіть кару, милостивий пане! — благали вони. — Не видержать чоловіки наші по сто київ...

— Як не видержать, то вже буде божа воля, а зменшити кару не можу... — відказав Галаган.

Засуджених роздягають і розпластують на лавах у челядницькій. Гайдуки одні тримають їх за руки й ноги, другі підходять з киями. Дворецький починає лічити: «Раз!», «Два!», «Три!» Гехкають гайдуки, гу-

пають кні по спинах катованих. Вони стогнуть. Ніхто тих стогонів не чує. Ні пан Галаган — він у цей час з смаком обідає, ведучи філософічні розмови, — ні люди, що стовпилися в дворі, бо двері челядницької зачинені. Не чує тих ударів та стогонів і Вересай. Він іде, бринькаючи на кобзі, і співає пісню про пана Лебеденка.

Ой, поїхав пан Лебеденко
В Польщу за мукою.
Гей, зустрічають його гайдамаки
В темнім лузі над рікою...

Люди розступаються. Вересай проходить співаючи:

Ох, і взяли пана Лебеденка
Та на три штики вгору,
Та вдарили пана Лебеденка
Об сухий пень головою...

— Перестань, — шепоче йому Сенчукова Пріська, вдова, — бо як почує пан, то й тобі дати київ звелить...

— А хто це говорить? — питає Вересай.

— Пріська.

— Яка Пріська? Та, що колись мені гарбуза дала?

— Та сама.

— Чув я — ти овдовіла...

— Та цить ти! Он уже виносять...

Справді, з челядницької винесли Паливоду, Вариводу і Дерикозу. Поклавши їх на землю, почали одливати водою. Грицько Паливода скоро очуняв. Із Стецьком Вариводою возилися довго, поки він подав слабі ознаки життя. А Петро Дерикоза був мертвий.

Коли Галагану доповіли про наслідки виконання його милостивого рішення, він зауважив:

— Життя і смерть в руці всевишнього...

Стецько Варивода помер через два тижні, а Грицько Паливода, поправившись, із Лебединця зник. Куди подівся — ніхто не знав точно, але чутки ходили про те, що в Диканських кочубеївських лісах появилася розбійники і що нібито Паливода з ними.

ЧАСТИНА ІІІ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Як кішечка, підкрадеться,
Виде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазури в печінки...

Як оселився Вересай у Сокиринцях, то нове життя почалося для нього. Хата, правда, панова, але він сам у ній господар, і ніхто йому тут не указ — ні зять, як було в Калюжинцях, ні управитель, ні лірницького з нього не стягують. Тільки учні у нього не держаться. Спершу взяв собі Василя Бублика. І трьох тижнів не держався. Одлупцював його раз Вересай під

п'яну руку, і Бублик утік. Потім був Ярохтей з Березівки. Того сам прогнав, бо нетямущий виявився. Нарешті пощастило йому з учнем. Данило Анголь. Ітямущий, і догідливий, та... убили хлопця парубки на досвітках, бо вродливий надто був і дівчат одбивав. Зостався Остап сам. І засумував: один, як палець. А тут же таки на кутку живе Пріська. Теспер вона вдова, і він удівець. Чим не пара? Що сліпий, а вона видюща? Ну, так і небіжчиця його видющою була... Очі — велика окраса людини, та не єдина.

І пішов Вересай свататись до Пріськи. Вдова з трьома дочками снувала пряжу. Остап увійшов у хату, привітався і, намацавши лаву, сів. Довгенько він сидів мовчки, слухаючи, як порипує, крутячись, снівниця, як шурмотить, перевертаючись у човнику, клубок. Нарешті спитав:

— А чи багато направили, Прісько?

— Повісом з сорок з дочками направила, — відповіла Пріська. — А ви що, Остапе, по ділу чи так, посидіти?

— Може так, а може й по ділу, — сказав таємничо Вересай. — А дочки в хаті?

— В хаті. А чи не прийшли ви, Остапе, котрусь із них сватати? — розсміялася Пріська. — То так не годиться, присилайте старостів, з ними й говоритиму...

— Хм, — мугикнув Вересай. — А ви прийняли б од мене старостів, якби я заслав до котроїсь дочки?

— Сватання для дівки не поруха. Від кого б не прийшли старости, їх годиться пристойно прийняти, ну і пристойно випровадити, коли не тее... коли кунія не для їхнього князя.

Вересай помовчав. Він ждав, може дочки повиходять з хати, та, не діждавшись, сказав:

— Ну, звісно, молодому молоде. А що маєте проти того, Прісько, щоб вийти за мене заміж?

— Я?! Чи ви не здуріли, Остапе, боронь боже? Мені — он дочок заміж віддавати, придане готувати, а ви таке! Та то жарти, звісно.

— Які там у дідька жарти? — розсердився Остап. — Я таки прийшов до вас свататись...

Дівчата пирснули в кулаки. Це ще більше розсердило Вересая. А Пріська здумала покепкувати з нього.

— Мені таки потрібен хазяїн у хаті. Давно саме такого, як ви, чекаю. Он жито й досі необмолочене. Чи не пішли б ви до мене в молотники, Остапе?

— А що ж, можу і в молотники для начала піти,— відповів він серйозно.

— Отгакої! А коли ж ви прийдете молотити, Остапе? — кепкувала Пріська.

— Та хоч і завтра.

— Хоч і завтра? Оце кумедія! А ви ж не розіб'єте собі лоба бичем?

— А мабуть, що не розіб'ю.

— І скільки ж ви намолотите за день? Пару снопів витовчете.

— Чого там пару? Не менше півкопи, як усякий молотник.

Пріська не пойняла віри, але їй було смішно, і вона сказала:

— Глядіть, Остапе, як не змолотите півкопи — не дам їсти.

— При добрій їжі і копу для вас, Прісько, змолочу.

Остап надів шапку і пішов. Ну, й реготалися ж після того Пріська з дочками, за боки бралися: такий молотник! А Вересай собі міркував: «Вона думає, що я нахлібником буду, а як побачить, що молочу не згірш за видюшого, то й вийде за мене заміж. Спасибі тому клятушому панові, що навчив молотити,— бач, як діло обертається...»

Другого дня, ще й на світ не благословилося, як Вересай переступив поріг Прісьчиної хати.

— Прийшли-таки, Остапе. Та воно іще наче й темно...

— Здорові будьте. То для видюшого темно, а для сліпця завжди день,— пожартував він.— А щіп же у вас є?

З того дня і почав Остап молотити у Пріськи. Хоч пан Клейнворт і не вчив його самому перетрушувати околот, та до цього він приспособився уже сам. І піш-

ла селом дивовижна чутка, що з сліпого Вересая добрий молотник. Сходилися люди з кутка, дивилися, а там стали й подейкувати: «Та чи ж сліпець він? Чи не прикидається часом, щоб панщини не робити? Де ж таки видано, де ж таки чувано, щоб сліпий та копу околоту за день трусив, коли й. видюшому добре пупа надривати на такий урок доводиться?»

По людях та чутка дійшла й до Калюжинець. За непокоїлися Милорадовичі: «Молотника добрячого втратили! На свого пана робити не хоче, а якійсь там вдові задурно молотить!» Та Милорадовичам сваритися з Галаганами не з руки. Вони ж родичі. Одначе і своє втрачати — кому охота. Але найперше вивідати треба — чи так же воно, як говорять. І новий управитель, що заступив убитого Штока, послав зятя Вересайового Оврама до Сокиринець подивитися самому. Прийшов Оврам ніби провідати тестя і закинув сліпцеві: чи не вернувся б він додому. Та Вересай і чути про повернення не хотів.

Потрусив увесь околот Вересай і знов почав з сватанням.

— Ну от, бачите, Прісько, не вірили, що я молотник, а де ожеред? Якого ще вам чоловіка треба?

— За околот спасибі, Остапе. Як потрібні вам будуть сніпки, щоб хату вшити, то візьмете скількись, а чоловіка мені ніякого не треба... Не ті вже літа, щоб про заміжжя думати. Гріхи он старі перед богом замолювати треба, а не брати на себе ще нових гріхів...

— Та який же в тому гріх! — дивувався Остап.— Сам бог спарував Адама з Євою. А ви кажете — гріх!

— Бог благословив Адама одною жоною, а Єву одним мужем і зовсім не велів дружитися більше одного разу.

— Ну, а навіщо ж Єва в гречку скакала? Бо їй одного мужа було мало — чи не так, Прісько?

— То це ви мене підбиваєте, щоб і я в гречку скакала? Я думала, що ви про законний шлюб говорите, а ви про гречку?..

— Та ні ж бо, Прісько. То так к слову прийшлося, а я про законний шлюб і гсворю.

— І ви не думаете, що з нас сміятимуться, коли ми круг налож кружитимемося.

— Та що там за сміх?

— Ні, не буде цього ніколи. Викиньте з голови, Остапе, це дурисвітство та й ідіть собі з богом!

Вересаєві після такого гарбуза і світ спротивився. Кинув хату і пішов вештатися по корчмах. Запив Остап, тяжко запив. Прокидався він то в канаві, то в купі гною, яку сп'яну приймав за копицю сіна. І прокидався тільки для того, щоб до корчми — знов напитися. Яку копійку не кинуть йому сердобольці в шапку — до корчми несе. Пропив уже й свитку, і чоботи, і шапку (без усього того літом, правда, можна обійтися), тільки одної кобзи тримався, але, мабуть, і її позбувся б, — хоч не продав би, то вкрали б під час п'яного сну — та одного разу прочумання його виявилось не зовсім звичайним.

У сні вчував Вересай, що йому якось незручно, що він не лежить, а спить, на чомусь сидячи. Хотів лягти, щось не пускає, наче прикипів до того сідала. Не міг розшолопати, що за напасть така. Мацнув рукою — стіна, попробував устати — щось не пускає. Обмацав ноги — на них колодка. Тоді врозумів усе — він «на бику». І заревів: «Овrame! Хай би тебе лиха година побила, що ти мені таку вчинив кривду». А Оврам сміявся: «Ну, тепер поколядуйте, тату, сами, а кобза нехай на горищі проспиться... До спасівки погецаєте «на бику», а там і молотить панові, — з вас же таки молотник єройський».

— Побійся бога, чоловіче, — оступилася за батька Мотря, — хоч не глузуй з нещасного.

— Я тебе поглузую, тільки-но писни мені, — погрозив Оврам. Він на цей раз був тверезий, а то б і розмовляти не став — так підважив би, що чи й видихала б.

Заревів знов Остап, страшно, як звір на коляку напорвшись, заревів. Рикав, поки й голосу одвести не зміг. Не допомогся. Місяць у хліві сидів Вересай «на бику» в бруді, в задусі, годували його свинячою їжею — вареними картопляними лушпайками, в кориті. Мотря приносила часом кусник хліба, однятий

од свого рота, бо Оврам хліб держав під замком і одкраював жінці та синові по скибці на цілий день, а тестеві пайки не випадало.

Остап, здавалося, примирився з своєю долею. Він перестав ревіти і вівся спокійно. Та спокій той був зверхній. В голові ж товклася одна думка — повіситися. Він зважився; треба тільки мотуз якийсь на бантину закинуть... От тільки мотуза нема. Довго думав над тим Вересай, як роздобути мотуза, та й намислив. Він чув, як внук його Сергійко, цілими днями сам удома застаючись, коли батько та мати на панщину уходили, бавився на подвір'ї, ціляючи камінчиками в двері повітки.

— Сергійку, а-гов, Сергійку! — гукнув Вересай онука, коли все було вже обмислено.

Сергійко просунув голову в двері, зчеплені з одвірком ланцюгом.

— Чого, діду?

— Ти от усе камінцями жбурляєшся, хіба нема кращої забавки?

— А яка ж краща, діду?

— Ну, хоч би зробив собі гойдалку.

— Гойдалку? А я не вмюю...

— Знайди там де-небудь мотуза та ходи сюди, я тебе повчу.

Хлопець зрадів новій розвазі. Миттю притягнув шнур від колодязя. Дід підставив внуків плечі, і той зав'язав на бантині обидва кінці шнура. Дід звелів пошукати дошку для сідала, а поки внук шукав, приміряв, як зробити зашморг. Дошку було знайдено, приладжено. Гойдалка готова. Сергійко мав цікаву забавку. Ну, й нагойдався ж він у той день — аж голова запаморочилася, і його занудило. Хлопчик вібрався з хліва на подвір'я. Тоді Вересай почав молитися богу.

— Господи вседержителю, ти бачиш усе з високості. Ти знаєш усі мої гріхи, всеблагий. Відпусти мені вся вольная і невольная пригрішення. Даруй і цей гріх мій останній по милосердію своєму. Розгріши й прийми мою душу...

Вересай молився і не чув, що робиться надворі. А тимчасом уже був вечір, і Мотря, прийшовши з панщини, хотіла витягти з колодязя води, та шнура не було. Вона спитала Сергійка, і той сказав, що вони з дідом у хліві зробили з шнура гойдалжу. Мотря пішла до хліва і нагодилася саме тоді, коли Вересай зашморгнувся і повиснув. Не роздивившись зразу в пільмі, Мотря спитала:

— А де ж шнур, тату?

Батько хрипів, пускаючи з рота піну. Він ще був живий, бо зашморг зробив надто низько, і тільки вагою дряхліючого тіла додушувався. З плачем кинулася до батька Мотря, підняла його і розпустила зашморг. Вересай, наче повний лантух, повиснув у дочки на руках. Вона трясла його, аж поки почула, що оживає.

— Нащо ти мене зняла, Мотре? — прохрипів сліпець.

— Побійтеся бога, тату, гріх же!

— А мучити мене не гріх?

— То ж воля панська, а не наша... Та хай і мене «на бика» посадять, а мучити вже більше не дам.

Одв'язавши з бантини шнура, Мотря гукнула Сергійкові, щоб приніс сокиру, і ущент порубала колодку на батькові.

— Пусти мене в світ, Мотре,— просив Вересай.

— Пушу, хай буде, що буде,— обіцяла дочка,— сама одведу до Сокиринень, як Оврам засне, тільки сидіть поки що нишком. Треба ще Сергійка вговорити, щоб не пробовкнвся.

— Не забудь кобзу принести, дочко.

Мотря замкнула батька на ланцюг і побігла варити чоловікові вечерю. Та він прийшов п'яний, як ніч, ледве ноги приволік, спираючись на ломаку, і, стукнувши жінку, завалився спати. Мотря навіть не крикнула, зуби зіппивши, щоб не роздратувати його. А як заснув, полізла на горище, взяла кобзу і повела батька городами, щоб ніхто не бачив.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Думи мої, літа мої,
Тяжкії три літа.

У клечальну суботу в Сокиринцях, за стародавнім звичаєм, квітчали хати зеленим віттям, устеляли татаринням. Старовинного звичаю держалися і в убогій хаті, і в панському палаці. Мужиків вирядили в ліс по клечання. Галагани ждали гостей і чепурили палац. Челядь трусила килими. Дівок мужицьких, з наказу паніматки, зігнали до двору мити сходи й підлоги. Галаган тільки що вернувся з Прилук, та не сам, а з гостем. Вони висіли з брички, і Галаган, здивований, що ніхто не виходить назустріч, сам штовхнув двері, гречно пропускаючи гостя вперед:

— Прошу, пане Тарасе.

У великих сінях палацу тиснулися до стін дівчата, на них, роззявивши рота, дивився гайдук, а дворецький кричав, смикаючи то одну, то другу за подолки:

— Чого запишалися, наче засватані? Не царівни! Підтикуйтесь!

— Що тут таке? — спитав, насупивши брови, Галаган.

Гайдук кинувся до нього, щоб зняти дорожній плащ.

— Що тут таке? — повторив похмуро Галаган, відсторонивши рукою гайдука. — Хто зігнав сюди дівчат?

— Пані маменька веліли помити підлоги, а ці «панни» соромляться підтикати свої запаски, — пояснив презирливо дворецький.

Галаган глянув на дівчат. Лиця у всіх були розжеврілі від сорому.

— Ми отецькі дочки, пане, а не які-небудь шльондри, щоб підтикуватись, коли ось вони луплять на нас баньки, наче бугаї, — сказала одна.

— Візьміть для миття підлог челядинців, — звелів Галаган дворецькому, — а маменьці я поясню сам.

Дівчата, наче дикі кози, кинулися навтікача, а дворецький не втримався, щоб не пробурчати:

— При покійному вашому папеньці, Григорію Пав-

ловичу, цим дівчатам дали б доброго хлосту по голому тілу, а ви балуєте народ.

— А мені хочеться дати хлосту вам і іменно по голому тілу, щоб навчилися поважати дівочу чесноту,— сказав Галаган, здіймаючись широкими кам'яними сходами нагору.

Він був розлючений і, лишивши гостя у вітальні на попечення слуг, пройшов прямо до матері. Вийшов він звідти скоро і в доброму гуморі.

— Я так і знав, що мамуся тут ні при чому,— сказав Галаган,— вона звеліла помити підлоги, а дворецький сам вигадав це знущання з дівчат.

Одначе від Шевченка не вкрилося невдоволення в його тоні, що йому доводиться давати пояснення.

— Власне кажучи, пане Грицьку, ваш дворецький нічого особливого не вигалав. Він зробив так, як роблять всюди,— зауважив Шевченко.— Можу поручитися головою, що, як дізнається про це панство, то скаже, що ви надто великої ваги надали моїй присутності. Адже я не більше, як викуплений кріпак.

— Я досить поважаю самого себе, щоб свої вчинки не ставити в залежність від будь-чєї присутності.

— Може, й так, але розкажу вам одну історію. Платона Лукашевича знаєте?

— Ну, звичайно. Це ж один з найліберальніших і людяних панів.

— Хай так. Його і рекомендувала мені княжна Варвара як людину освічену, у якої кріпаки мають мало не райське життя. За такою рекомендацією мене взяла охота зазнайомитися з ним ближче. Послав йому листа, прохаючи дозволу завітати до нього. Цю зиму був я в Яготині у Репніних. Якось уночі, в страшний мороз, приходить від пана Лукашевича посланець з писулькою. Пише пан Лукашевич, що дуже радий мене прийняти, і просить сповістити листом, коли саме я приїду, бо він хоче запросити ще декого з сусідів. Говорю я посланцеві: «Підкрпись, обігрійся, відпочинь до ранку, а вранці дам тобі листа і понесеш панові». А він каже, що відповідь повинна бути зараз, бо пан велів до ранку вернутися. «Як же ти можеш до ранку вернутися,— кажу,— коли в такий

мороз пройшов пішки тридцять верстов сюди та ще тридцять тьопати назад? Ти ж по дорозі задубієш». А він: «Як задубію, то перед паном в одвіті не буду, а як не вернуся до ранку, то позбудуся шкура». Довелося відпустити цього кріпака без перепочинку, щоб зосталася на ньому шкура. Ну, я не втерпів і як поїхав до того Лукашевича, то й виказав йому лагідненько. А він мені на те: «Я не викуплений, щоб жаліти мужиків, а родовий дворянин». От тобі і ліберал. Адже ж цар Петро Великий до свого купленого арапа з більшою повагою ставився, як цей нікчемний панок, якому я нічим не зобов'язаний, до мене.

Галаганові була неприємна ця розмова. Щоб її припинити, почав розпитувати, що Шевченко за свої мандри по Україні намалював.

Шевченко розгорнув перед ним альбом. Без особливого інтересу подивився на браму Лизогубів у Седневі, більше зацікавив його Густинський монастир.

— А це що за мадонна? — спитав Галаган, натрапивши на аквареллю намальоване лице, з очима, що, здавалося, допіру плакали і на них ще бриніла сльоза.

— Княжна Варвара.

— От яка вона!.. — промовив замислено Галаган. — Я бачив мадонн в Італії справжнього пензля Рафаеля і Леонардо, одначе, якби ви, друже, присвятили свій талант зображенню краси людської душі, то ви б почали нову епоху Відродження.

— Тоді я став би або дуже нещасним, бо в сучасному суспільстві так мало краси душевної, що поки я знайшов би її, у мене засохли б фарби; або брехуном, що малює те, чого не бачить в дійсності. А ви, пане Грицьку, ще малюєте? Покажіть-но, що ви знайшли круг себе високого.

— Показати? — Галаган завагався, але йому було приємно, що Шевченко говорить з ним, як з митцем. — Добре, покажу.

З вітальні вони перейшли до інтимного кабінету Галагана. В кутку там стояв зап'ятий полотном мольберт. Він одслонив запону. Це був портрет Тетяни у вінку з польових квітів і в стрічках.

— Українська дівчина... А добре, їй-богу, добре,— сказав Шевченко. — Але душі її не видно, тільки зовнішність... А чим вона живе? Що журить її молоду голівку? Що сушить її серце. Цього не видно. Вона щаслива ніби. А це неможливо. Не може бути такого безтурботного виразу в української дівчини. Це ненатурально, навіть і нескривджена, вона мусить сподіватися кривди. Придивіться до наших дітей, до малих дівчаток, і ви побачите, що навіть на великдень, коли всі, так би мовити, щасливі, дівчатко в новій плахті і з крашанкою в руці не цілком спокійне і не безтурботно радісне. В очах його можна прочитати турботу, щоб ніхто не одняв крашанки або не подер плахти — єдиної, святкової. Або ж інший вираз — замисленості, чи вже з'їсти крашанку, про яку цілий піст мріяло, чи ще почекати, бо як з'їсть,— то кінчилося свято, другої ж не буде... А то ж доросла дівчина. У неї вже голова заклопотана — чи свататимуть, чи оддадуть за коханого; чи не впаде вона в око панові, паничеві, управителеві, прикажчикові... А ваша робота — це українська благородна синьйорина. Таких нема. Я б хотів подивитись натуру.

— Подивитись натуру?! — Галаган зашарівся і хотів завісити малюнок, але зненацька в голові його майнула якась думка, і він сказав: — А чого ж, можна подивитися. До речі, ви матимете нагоду побачити, як живуть мої підвладні, та, може, й натуру для себе знайдете...

Говорячи так, Галаган мав своє на думці. Йому хотілося подивитися, як живе Тетяна в заміжжі, але самому навідатися вважав незручним, щоб не пройшла небажана якась поголоска, а тут якраз слухна нагода трапляється і відремонтовані житла кріпаків цьому суворому панському судді показати, і колишню коханку побачити. Головне ж навіть не її, а... сина. Він чув, що Тетяна народила дитину, і знав, що народився син. Його син...

Іти на куток покладали по обіді, а тимчасом для Шевченка було прибрано кімнату, де він міг відпочити. Кімната була на першому поверсі і мала окремий вихід у сад. Тут все було для зручності гостя,

щоб він не мав потреби звертатися до господарів і щоб господарі не відчували його присутності. Шевченко приліг на турецькій софі і заплющив очі. Збоку дивившись, здавалося, що він спить. А тимчасом перед ним, неначе в імлі, пропливало життя. Ось він, малий, пасе громадську череду за селом і тихцем, щоб ніхто не бачив, читає свою улюблену, вкрадену у дяка Богорського книжечку з кунштуками... Він сирота: мати померла, коли йому було тільки дев'ять літ, а батько торік. Йому зрання судилася убога, наймитська доля, як тому Яремі Галайді, але він сирота багатий... У нього є те, що й найбагатші пани не завжди мають: його кохає Оксана... Стрічаються вони то біля ставу вранці-рано, коли люди і вона зганяють худобу до череди, то увечері, за цариною, коли вона виходить займати свою корову Лиску, то в перетиці, то біля криниці, а як підросли — ще й на досвітках, куди дівчата сходяться прости куделю... Злиденні, тяжкі були літа попихача громадського, та які нещастя не скрасить кохання? Щасливі були літа!

Минулися. Прийшов пан і сказав: «Ти мій раб». І з попихача людського він став попихачем панським. Ні, вже не попихачем, а річчю, яку можна програти в карти, продати іншому... Одначе річ виявилася з талантом, з золотими руками. І пан побачив, що з того можна мати більший зиск, ніж з челядинця, який ваксує йому чоботи. І от він учень «кімнатного живописця» у Петербурзі, який не стільки учить, як знушається. Тяжкий час, тяжкі літа. Скрашуються вони мріями про кохання, про Оксану... Але його чекає удар. Оддали Оксану за нелюба, силоміць оддали, і зостався він з розбитим серцем...

І тут, наче на відшкодування всіх нещасть, усміхається йому доля. Його розігрують в лотерею, і він вільна людина. Академія художеств! Люба мистецька робота, а головне — воля. Воля! Він уже не річ, а громадянин. Він снить рідною Україною, бачить її, чарівну, золотополю, зеленолисту, срібноводу, де рідні люди. Он коханці побралися, по садочку гуляють... Старий батько кохається, милується ними та вчить внука маленького чолом оддавати... Він усією душею

линув на цю Україну, щоб серцем відпочити. Але та Україна була тільки в мріях. Ось він уже три літа на Україні, і це найтяжчі три літа. Він вольний? Де ж та воля? Він вільна людина? Ні, він тільки визволений невольник. На кожному кроці, скрізь і всюди дають йому відчуття, що він народженим вольними нерівня. Друзі! Чи є вони у нього?.. Він починає перебирати їх.

Пани з колишньої гетьманської старшини — вони дивляться на нього, — він не сказав би, що згорда — великі пани менш погордливі, ніж підпанки, — а як на диво дивовижне, ну ось так, як дивиться вишукане товариство на негра, одягнутого у фрак і білосніжну манишку. Його прогнати не можна, але їм усе здається, що він може їх зачорнити своїм, не то що дотиком, а диханням.

А народ спить. Не чує волаючого серця. Опутаний путами, запряжений в ярмо, оглух і знидів народ. Звернення до нього — то глас вопіючого в пустині. Пустиня, кругом пустиня на нашій Україні... Тяжкіі три літа. Вони дали прозріння, але яке ж воно тяжке! Тяжко мені, тяжко. Тяжко, як ніколи...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Сонце низенько, вечір близьенько,
Прилинь до мене, моє серденько.

В просторій, чепурній хаті поралася Тетяна з братовою. Прикрашали образи вишитими рушниками, квітчали стелю, стіни, одвірки клечанням. Чисто вимазана червоною глиною і посипана зучора жовтим піском долівка підсохла. Пісок вимели і встелили долівку зеленим татаринням. В хаті пахне свіжістю. Ї колиці, раз по раз погойдуваній, спало дитя, накрите од мух наміткою. Тетяна підходила до нього, піднімала намітку і дивилася, як воно у сні надимало губки, тоненькі — ну, такі, як у нього — панські губки.. І тоді їй спадало на думку: чи знає Андріян, що дитина від Галагана? Він ні найменшим натяком не

показував цього, хоч дитина народилася до строку. Але Андріян любив це дитя, бо любив її... Зненацька надворі загавкав собака. Братова глянула у вікно:

— Пани до нас,— сказала і побігла провести од собаки.

Глянула і Тетяна. Вона пізнала одного з панів, і серце її застукотіло дужче. Давно вона не бачила його, ще з тієї осені... Не знала, що робити, за що взятися, але коли пани вступили в хату, була вже спокійна, тільки трохи бліда, бо краска з лица схлинула.

— Добридень,— привіталися Галаган і Шевченко.

— Здорові й ви будьте,— відповіла і застелила лаву рушником, щоб, сівши, не запорошились. Стала і взялася за вервечку колиски.

— А де ж Андріян? — спитав Галаган.

— Пішов на жито подивитись.

Дитя чхнуло і прокинулося. Тетяна взяла його на руки. Треба було б погодувати, бо плямкало губами, та соромилася.

— Дочка чи син? — спитав Галаган, ніби не знаючи.

— Син.

— Як звуть?

— Як батька...

— Як батька?! — перепитав Галаган

— Егеж, Андріяном,— мовила, глянувши з-під опущених вій.

Галаган піймав той короткий погляд, і згадалася йому остання ніч.

Тетяні теж згадалася та ніч, і вона зашарілась.

Шевченко зиркнув на Тетяну і перевів погляд на Галагана, що не спускав очей з дитини. Він зрозумів те, що крилося в невисловленому. А згадавши про Тетянин портрет, що намалював Галаган, сумно усміхнувся.

Галаган устав і поклав на стіл золотого червінця.

— На зубок дитині,— сказав.

— Не треба, Григорію Павловичу,— сказала Тетяна, спалахнувши.

— Такий звичай,— мовив, усміхнувшись, Галаган.

— І від мене,— Шевченко поклав на стіл срібного карбованця,— хороший звичай треба поважати.

Вони попрощалися, братова пішла провести їх до воріт. Тетяна зосталася сама. Дитина крикнула, і вона дала їй грудь. Сиділа на застеленій лаві, з якої тільки що встали пани, і дивилася на комин з намацьованою павою. От і зустрілися... як чужі. Та хіба ж могло бути інакше?.. Думки перервала братова, вернувшись у хату:

— Ходять по кутку... До Вереміїхи зайшли. А хто той з нашим? — спитала братова.

— Колись був кріпак... Шевченко... Я його в Діхтярах раз бачила у старшого пана...

— А тепер він хто? Пан?

— Ні, пише і малює.

Братова глянула на свою паву на комині і зітхнула:

— Буває ж людям щастя. Був панським, а то й сам паном став. Неначе і не знав панщини. От би такий полюбив... Та ні, вони до панянок.. Чи не жених нашої панни? Та чого ти така, наче в воду опущена, сестрице?

— До Вереміїхи, кажеш, зайшли?

— Еге ж.

«Не умисне до мене», заспокоїлася думкою.

З хати до хати переходив Галаган з Шевченком, розпитував, що кому бракує, чи вистачить хліба до жнив, чи не хворі діти, чи здорова худоба. Сокиринці Галаган любив більше за всі свої маєтності, особливо горянські кутки.

— Мої горяни — справжні потомки козацькі,— говорив він.

— Високо ярмо несуть?

— Ви все своє, пане Тарасе. Я про що говорю? Воля раніше чи пізніше буде, але якими до тієї волі люди прийдуть — то питання. Я про це завжди думаю. От як дати моїм горянам волю — це будуть господарі кріпкі, вони і зараз громадять добро. А от у моїх же Сокиринцях є інші кутки — бочани. Не ті люди. Од двірні ледарством заразилися, що не згріб, то пропив.. Одержать землю, продадуть і проп'ють.

— Темрява і нужда гонять до корчми.

— Ну-да, темрява. Спасибі за нагадування, я таки зроблю це. В кожному своєму селі відкрию школу і всіх дітей пожену до школи. Хай волю зустрінуть зрячими, а не темними. Може, колись і добром згадають пана Галагана...

— Ви так говорите про волю, наче бажаєте, щоб вона була...

— А чому ви думаєте, що не бажаю? Мало мені, гадаєте, клопоту з моїми кріпаками! Я за європейські порядки... Наймана вільна праця оздоровить відносини між панамі й селянами... Я так думаю...

— А що думає цар?

— Ви не знаєте царської сім'ї... Велика княгиня Лизавета Павлівна сама мені говорила, що цар дав би волю мужикам, та боїться, що, вирвавшись з узди поміщицької, вони забудуть і страх божий...

— Ну, звісно, забудуть...

Галаган не зрозумів іронії.

— Але знаєте, між нами кажучи, що може прискорити волю? Війна.

— Війна?

— Не дай боже війни, я не бажаю отечеству нещастя. Але ж, як почати докопуватися, звідки родилася у мужиків надія на волю, то доведеться пригадати нашестя Наполеона. Благословенний * дав клятву перед образом заступниці казанської, що відпустить кріпосних на волю, коли Росія буде спасена. Те слово рознеслося в народі...

— А коли народ Росію спас, Благословенний клятву забув.

— Може, і не забув, та інші порадики знайшлися. Вони залякали царя. Але при новій війні...

— Буде нова клятва, яка також забудеться. Ні, та воля, що дасть цар, не буде справжньою волею. Та воля справдішня, яку народ візьме сам.

— Сам народ волі взяти не може, бо він овеча отара...

* Благословенний — цар Олександр I.

— Отара... Авжеж, авжеж, тільки якби серед тієї отари та знайшовся свій чабан...

— А розкріпачення потрібно не тільки для мужиків, а й для держави... Воно влило б нові сили в життя країни... Відкрило б нові сили і дало б їм хід... Не треба було б кожного отакого Шевченка викупляти на волю, влаштовуючи благодійну лотерею, бо він і так був би вільним... А Шевченко, що народився б вільним, не був би таким лютим і талант свій не тратив би на вдоволення злоби, а віддав би красі...

— Те-те-те... Ото була б ідилія! Та ба! Казав пан — кожух дам, та й слово його тепле. Але що то воно так з кобзою розходилося в будень?

Дійсно, ще як вийшли вони од Вереміїхи, то чули, що десь бренькає кобза, обходили вже півкутка, а воно все бренькає, ще й співає. Галаган з Шевченком пішли на звук. Незабаром вони стали свідками такої картини: під вікном, що виходило на вулицю, стояв сліпець і грав на кобзі, приспівуючи «Гречаники». З вікна висунулась огрядна молодиця в очіпку і кричала: «Щоб тобі, та бодай тобі! Не ходи ти до мене! Сорому не роби!» А сліпець, урвавши гру, казав: «Не жени ти мене, матері твоїй біс. Іди за мене заміж». — «Іди ти к чортовому батькові!» гримнула молодиця і зачинила вікно. Але співець знов заспівав, тільки вже жалібної:

Ой у неділю барзо рано-пораненьку
Та то не в усі дзвони дзвонили.—
Як у крайньому домі отець і мати говорили,
Отець і мати говорили
Та у чужу сторононьку сина випровожали:
«Та іди ж ти, сину, между люди;
Там тобі лучче буде!»

— Серенада на бандурі,— сказав, усміхнувшись, Галаган.— Це Вересай до Пріськи сватається.

— То він тут, цей бідолага? Ну, ходім собі геть, нехай сватається,— мовив Шевченко.

Галаган з Шевченком повернули назад.

А Вересай співав:

Ей то як-то мені, мати, не хотілося
У чужій стороні пробувати:
Будуть мене люди знати,
Будуть мене пришельцем називати!
Та то сестра старша коня веде,
Середульшая зброю несе,
Найменшая брата випроводжає
Та словами промовляє:
«Ой мій братіку милий,
Як голубонько сивий!
Відкіль тебе в гості виглядати...

А брат відповідає, щоб його нізвідки не виглядала,
а щоб посіяла жовтий пісок на білому камені та й по-
ливала той пісок своїми слізьми, і як жовтий пісок за-
цвітатиме синім цвітом та хрещатим барвінком усти-
латиме камінь, тоді він в гості прибуде.

Гірко відказує на те сестра:

Як пришибе тебе, братіку, на чужій сторононьці
Злая година,
Лиха хуртовина,
То одречеться тогді од тебе всяка названа родина...

Сів Вересай під тином і заридав:

— Господи, господи милосердний! Який же то я
нешасний на світ уродився, нікому не потрібний і всім
осоружний...

Ридав гіркими слізьми:

— І що ж мені в світі божому робити? Піти хіба
втопитися...

Устав і гукнув до вікна:

— Піду втоплюся! Гріх на твоїй душі буде,
Прісько...

І рушив плачучи. Прочинилося вікно, Пріська ви-
зирнула, чи ніхто не бачить, і гукнула:

— Та йди в хату, бісів діду!

— Не піду! — затявся Вересай. — Втоплюся!

— А щоб тебе трясця вхопила, навіжений! — крик-
нула Пріська. — Іди в хату!

— Втоплюся!

Кинулася Пріська на вулицю і догнала його.

— Бога ти побійся, шибенику! У сором мене вводиш...

— Виходь, кажу, за мене заміж.

— Хай за тебе відьма виїде!

— Утоплюся.

— Що мені з таким навісним робити? Іди в хату!

— А виїдеш за мене заміж?

— Та виїду, виїду, щоб тебе грім убив!

— Побожись, що виїдеш, інакше втоплюся.

— Хрест на мені святий, щоб тобі печінки одірвало!

— Гляди ж, Прісько, побожилась. Знаєш, що тому буде, хто клятву зламає? У пеклі чорти йому язик пектимуть.

— Ну йди вже, йди, діду пришелепуватий,— говорила плачучи Пріська.— Думаєш, застрахав ти мене. Кобзою своєю причарував, оглашений. Як почую про тую меншую сестрицю, що до брата промовляє, то всю душу так і виверне... Ну, тільки гляди, наїсися ти у мене рогачів, як небіжчик мій... Знай, що висватав— щоб не ремствував...

Пріська допомогла Вересаєві перебраться через перелаз і штовхнула в сіни:

— Ну, молодий, довгожданий, начувайся, бо од мене не втечеш! Ні в один ярмарок не пушу!

— Сама поведеш...

— Діждешся!

— Небіжчиця моя водила, поведеш і ти, бо кобзар без ярмарку не може...

Зачинилися двері, стукнув засув, і настала тиша.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії...

В ридванах, у колясках і в простих нетичанках з'їжджалися гості на зелені свята до Сокирипець. Коло двохсот душ набилося в палац. Увесь двір захряс екіпажами. (То-то було роботи Галагановій челяді!)

Гості, прибуваючи, входили в парадні настіж розчинені двері. В просторих сінях зустрічав їх гайдук у козацькому жупані і кунтуші з вильотами, з вусами, закладеними за вуха, і чубом на підбритій до самого тім'я голові. З сіней прибулі здіймалися широкими кам'яними сходами на другий поверх, де зустрічав їх сам Галаган і прсводив у велику вітальню, прикрашену картинами з циклу загибелі Геркуланума і Помпеї, вивезеними з Італії. У вітальні всіх приймала господиня вдова Катерина Василівна Галаган-Гудович. Після церемонії представлення пані матусі, паннами і панями завсладівали молода Галаганівна з міс Суз, мужчинами — дядько Петро Григорович, вихователь Галагана Чижов і родичі Галагана брати Маркевичі. Їх розводили по кімнатах, де вони могли змінити свій дорожній туалет. Звідти гості виходили в сад, де мало відбутися торжество. Всі уже, здавалося, поз'їжджалися — князі Кочубеї, графи Ламздорфи і Гудовичі, Милорадовичі, Бейдемани, Рігельмани, Білозерські і всякі пани сусіди, імена яких нема потреби тут називати, а Галагани все ще когось чекали. Закурів знов шлях, Галаган вийшов назустріч мало не до воріт — видно, важної персони чекав. У своїй нетичанці, власноручно правлячи парсю, приїхав письменник Панько Куліш і привіз історика Миколу Костомарова. Радо зустрів їх господар, та не вони були предметом його турбот, бо він знов раз у раз дивився, чи не курить шлях, і молебень не починався, хоч уже й піп з причтом, після відправи в сокиринецькій церкві, прийшов.

Та ось нарешті повагом підкотила карета і Галаган сам розчинив її дверцята. Звідти при його допомозі виліз сухенький дідок з орденським хрестом під підборіддям і з голубою стрічкою через груди навскіс. Це був світліший князь фельдмаршал Горчаков, єдиний живий представник з уцілілої від меча Івана Грозного і Бориса Годунова колишньої династії Рюриковичів.

— Я безмежно щасливий бачити вашу світлість у доброму здоров'ї,— сказав Галаган, підтримуючи під лікоть високого гостя.

— З радістю помолюся під вашим древнім дубом о продовженні літ найвсемилостивішого нашого монарха,— відповів сухенький потомок Рюрика, у якого фортуна відібрала шапку Мономаха.— Як здоров'я вашої матусі?

Галаган подякував і провів гостя у вітальню.

Незабаром усі зібралися під трьохсотлітнім дубом з вмальованою в стовбур іконою. Він був укритий пишним зеленим листям, і його корона здавалася вдвоє осяжнішою. Сонце вже завзято пекло, але жоден його промінь не проходив крізь густу листяну шапку, і під нею було навіть занадто свіжо. Коли появився світліший князь, на руку якого спиралася пані Галаганова, всі розступилися, даючи їм прохід. Молебень почався, як тільки вони прибули.

Після молебня гості рушили до вітальні. В звичай Галаганів велося так, що якби на їхнє родове свято завітав і зовсім невідомий чоловік у панському уборі, то і йому знайшли б місце не з краю стола, а між родиною. А простий чоловік був би гостинно нагодований і напоений в челядницькій.

Обід з дванадцяти страв проходив чинно, урочисто. Стиха дзвеніли порцеляна змінюваних приборів і кришталь чарок. Піаніссімо грав на хорах оркестр. Зрідка чувся голос маршалка: «Мед з льохів Януша Радзівілла!» або: «Венгжин з льохів Яна-Казіміра!» І гості смакували напої, закотивши під лоба очі і притискуючи до піднебіння язика, так, щоб вдихнути «букет». Жодного слова зайвого не було сказано за цим великосвітським обідом. Та ось господар глянув на хори, капельмейстер змахнув паличкою — і залунав туш. Світліший князь підвівся перший, за ним господар і всі гості.

— До послуг панства моя більярдна, мої рисаки й кабриолети, мої човни — що кому до вподоби,— сказав Галаган.

Гості без усякої чинності висипали через веранду і сходи на арках у сад, де похропували баскі жеребці з власного господарського заводу, стримувані жокеями, для жіноцтва сумирні кобили з англійськими сідлами. Оддалік стояли кабриолети, а вдалині, за урви-

щем, погойдувалася на воді ціла флотилія парусників. Усі застигли в зачудуванні.

— Та ви, Григорію Павловичу, не пан Галаган, а лорд Галаган,— сказав уражений цією картиною потомок Рюрика.— Дещо подібне я бачив тільки в Англії.

— Вірте мені, ваша світлість,— сказав господар,— що моє багатство, в якому я неповинний, то є неспокій моєї душі, і я завжди, коли молюсь під дубом, питаю у святої трійці, чи може бути чиста совість у людини, яка тримає все це в своїх руках, і мені пригадується: «Легше верблюду пройти крізь ушко в голці, ніж багатому увійти в царство небесне...»

Молодь тимчасом, розійшовшись по своїх кімнатах, миттю спорядилася хто до верхової їзди, хто до катання на парусниках. Поважніші обрали кабріюлети. Парк перетворився у місце найвишуканіших розваг, наповнився дзвінким молодим сміхом, жартами, каламбурами. В ньому почали зав'язуватися романічні знайомства. Граф Комаровський, ставши на одно коліно, підставив долоню Галаганівні, одягненій амазонкою, і вона легкою пташкою скочила в сідло.

— Який вид розваги ви обрали собі, ваша світлість? — спитав Галаган Рюриковича.— Кабріюлет? Парусник?

— В моїх літах найкращий вид післяобіденної розваги це піти на бокову, тільки скажіть, будьте ласкаві, хто отой пан, що сидів зо мною поруч, а тепер дивиться на все це як на щось чуже?

— Це Шевченко. Ви про нього не чули?

— Як же, як же, чув. Викуплений на портрет Жуковського кріпак. Цікава людина?

— Ви хочете познайомитися з ним, ваша світлість?

— Не зараз, бо мене бере сон.

— Тоді дозвольте припоручити вашу світлість моему дядькові, а мені дозвольте допомогти княжні Кочубей сісти в сідло.

— Прошу, прошу, молодому — молоде...

Галаган підійшов до Кочубейвни, що саме вийшла на веранду, одягнена амазонкою.

— Дозвольте бути вашим жокеєм, княжно? — звернувся він до неї.

— О, прошу, Григорію Павловичу, я не сміла сподіватись на таку жертву, адже ви покинули для мене високого гостя...

— Я не такий кавалер, як граф Комаровський, і моя квота долоня не зможе бути підпорою навіть для такої мініатюрної ніжки, як ваша, княжно, тому прошу дозволу запропонувати мое плече.

— О, дякую, Григорію Павловичу, — відповіла Кочубейна.

На кволість свою Галаган послався тому, що не любляв упадання і клонити коліно ні перед якою панною не хотів, та й настрої після вчорашнього побачення з Тетяною був у нього не кавалерський. Але Кочубейна прийняла його пояснення за чисту монету, бо недужість Галагана, який їздив лікуватися в Італію, була їй відома. Незабаром вони рушили верхи дорогою, що вела в глиб парку.

Всі гості розбрелися, обравши собі розвагу кожен на свій смак. Панько Куліш з білявою красунею Білозерською, що потім стала відомою в літературі під ім'ям Ганни Барвінок, обрали собі парусний човен. Навіть такий учений муж, як професор Костомаров, не відмовився від насолоди проїхатися по велетенському парку в кабриолеті з істориком Рігельманом. Тільки старі спочивали після обіду в палаці та, не вдовольнившись вишуканими стравами, пішов дообідувати в своїй нетичанці пан Білозерський. А на опустілій веранді стояв самотній Шевченко. Його не привабили жодні розваги, ні жодна панна. Та й як він міг думати про пани, коли ще зовсім недавно так ображено було його гордість.

Втамувавши сердечний біль по втраченій Оксані, Шевченко шукав широго дівочого серця, яке відгукнулося б на його прагнення любові, подружнього життя. Мандруючи по рідних місцях, він таке серце знайшов. Це була дочка попа Григорія Кошиці, яку Шевченко знав ще в юності. Зустрівшись з дівчиною торік, — познайомившись ближче, — відчув, що вона

може бути йому товаришем у житті. Шевченко посватався. Та піп Кошиця рішуче відмовив.

Дивлячись, як молодь гуртується парами, Шевченко згадав тепер про це своє сватання.

«Ні, не знати мені сімейних радостей,— гірко думав він.— Для поганенького панка Лукашевича я лише викуплений кріпак, а для ледве грамотного попа Кошиці — і того менше... Що з того, що я поет, живописець? Що з того, що я буваю в товаристві магнатів, графів, князів? Для них я чорний негр у білосніжній манишці — не більше. Стискаючи мою руку, вони все ж опасуються, щоб не зачорнити свою, хоч добре знають, що чорна шкіра не маже... Так і доведеться пробурлакувати самотньо свій вік...»

Тимчасем у Галаганів готувались нові розваги для гостей. Між деревами розвішувалися гамаки. Під пахучою липою лаштувався буфет з холодними гристими напоями, портерами, сидрами, солодошами, ягідним морозивом, а для зголоднілих холодні закуски з дичини.

Зазивно заграла музика, скликаючи панство з гулянки. Скоро на гамаках погойдувалися вже з свіжими, розжеєрілими лицами панночки, лакеї розносили морозиво, стріляли корки, шипіли напої, яких наливали своїм симпатіям кавалери.

А на широкій, укритій зеленим килимом споришу галявині перепілчин танок у святкових уборах вели кріпосні дівчата.

А у перепілки ручки болять.

А у перепілки ніжки болять.

А у перепілки голівка болить.

Тут була, тут була перепілонька...

Тут була, тут була мала Віронька...—

співали, побравшись за руки, дівчата.

Де не взялися парубки і почали хватати дівчат. Вересай повів по струнах — і вольний, як бурхливе море, завихорив танок.

Тихий вечір спустився на землю, засвітилися маяки на обох баштах, засіяв огнями, наче велетенський корабель у затишній бухті, палац, звелися в небо різно-

барвні ракети, крізь розчинені вікна полилися звуки котильйона. В першій парі в залляту світлом залу поважно ввійшов світлійший князь з пані Галагановою. Граф Комаровський вів молоду Галаганівну, Галаган — Кочубеївну. Бал почався. Церемоніальний котильйон змінився вальсом, вальс — офіційно забороненню після польського повстання мазуркою. Завзято виробляв па Куліш з Ганною Барвінок. Учену розмову з Рігельманом вів Костомаров. Одинокостояв, прихилившись до колони, Шевченко, і в пам'яті його спливали кріпаки — брати, нещасна сестра, яку Енгельгардт ні за які гроші не захотів випродати з неволі, мільйони дівчат і молодниць, що день і ніч жнуть, прядуть, тчуть на своїх панів...

— Що може почувати колишній кріпак, перебуваючи в такому товаристві? Радість? Гордість? Вдячність до милостивого монарха? — почув він за своєю спиною.

Шевченко обернувся. Перед ним стояв потомок Рюрика.

Шевченко вклонився.

— Почуття колишнього кріпака надто складні, щоб про них говорити в такій обстановці, ваша світлість. Але раз це вам цікаво, то я скажу свої думи. Я думаю, ваша світлість, про те, скільки вже кріпосного люду загинуло, скільки ще загине і скільки загине в цю хвилину від голодної смерті, щоб присутні тут і не тут могли з насолодою веселитися...

Горчаков зміряв його з ніг до голови.

— Гм, я, власне, мусив би знати, що ви думаєте про щось подібне... Та ви, я бачу, не філософ. Усіх все одно не нагодуєш. І в країнах, де нема кріпосного права, одні живуть сито, а другі вмирають від голоду. Так уже створено світ, мій пане.

— Ви вгадали, ваша світлість, я справді не філософ. Але якби я ним був, то сказав би: створене людсьми може бути і змінене ними...

— Але ж дозвольте, шановний пане, світ створений всевишнім!

— Так сказано в священному писанні...

— А ви в це не вірите?

— Але в священному писанні ж сказано, що всевишній створив тільки двоє людей — Адама і Єву, людей вільних. Звідки ж узялися пани і раби? Хіба не ясно, що їх створив не всевишній?

— Гм,— мовив Рюрикович і, пожувавши губами, відійшов.

Шевченко подивився йому вслід і осміхнувся: «Совість імперії...» А бал шумів, як і попереду. До нього підійшов Галаган.

— Про що ви говорили з його світлістю, пане Тарасе?

— А хіба що?

— Його світлість висловився про вас з великою похвалою.

— Це робить честь його світлості: я сказав, що в той час, як його світлість танцював котильйон, кілька сот трударів, певно, померло з голоду.

Галаган недовірливо глянув на Шевченка.

— Ви так сказали?

— Приблизно так.

— Це ж осуд всього нашого товариства!

— Я не суддя. Але настане суд, заговорять і Дніпро і гори. І потече сторіками кров у синє море дітей ваших... І не буде кому помагати... І дим хмарою заступить сонце перед вами, і навіки проклянетесь своїми синами...

Шевченко одійшов у кут зали. Галаган стояв остовпівши. Потім, залишивши гостей, що безжурно веселилися, пройшов униз, в бібліотеку, і взяв у темряві якийсь фоліант. Засвітивши свічку і розгорнувши фоліант, глянув на верхній рядок сторінки. Там були такі рядки: «Слепец! Не видишь, в кую пропасть стремишься. Ты погряз во грехах. Ты обуреваем гордыней власти, многие покоряются тебе, но не миновать никому суда господнего».

Спазми здавили йому горло, він не зміг здержати сліз, схилився на стіл і заривав. Скільки минуло часу? Він того не знав, але від сліз йому полегшало. Йому здалося, що ніби ангел війнував, спускаючись з небес, крилом. Він підняв голову од столу, і його заплакані очі стрінулися з очима Кочубейни.

— Ви плачете? — спитала вона, і губи її якось подитячому розчулено тріпнулися.— Дайте я утру вам сльози.

Галаган відчув на своєму лиці дотик ароматної шовкової хусточки, якою водила ніжна рука. Він вдячно торкнувся губами цієї руки...

Галаган оволодів собою. Вони вернулися до гостей у парі. В залі ще гриміла з хор музика, але вже мало пар вальсувало.

— Я бачу, панове, що гості мої притомилися. То замість танців я дам вам концерт. Ви чули коли-небудь, ваша світлість, українського кобзаря? — звернувся він до Горчакова.

— Не доводилося.

— Єсть у мене кобзар, та такий, що, мабуть, подібного по всій Малоросії не знайдеш.

Галаган звелів покликати Вересая. Йому поставили серед зали кріселко, і всі гості оточили його колом.

Усяких дум і пісень грав і співав Вересай, і кобза його говорила про волю і неволю, про рабство і боротьбу, і хоча тут було саме панство, але й до його душі доходила та мова. А ще глибше проникав голос кобзаря — то сумовитий і тихий, то могутній і владний.

— Багато у вас чудесних скарбів, Григорію Павловичу, але цей скарб найцінніший,— сказав останній Рюрикович.— За скільки б ви продали мені його?

— Продать я його не можу, бо він не мій кріпак, а живе у мене як гість,— відповів Галаган.— Та коли б і був він моїм кріпаком, то навіть вашій світлості, кого поважаю, скажу не криючись, нарівні з царствующим монархом, я не продав би його. І не тільки тому, що мені торгувати людьми огидно, але й тому, що я чекав би після такого вчинку божого гromу на себе. Торгу нещасним сліпцем, якого народ у нас, в Малоросії, вважає чоловіком божим, не стерпіло б і безмежне милосердя вседержителя.

— Ви праведна людина, Григорію Павловичу,— сказав Горчаков,— і хоча багатим у царстві небес-

ному мало місця одведено, оскільки їм трудніше про-
йти туди, як верблюдові через ушко голки, але ви то
напевне сидітимете одесною всевишнього на страш-
ному суді.

— Ні, я горітиму в пеклі, бо моя воля бездіяль-
на, як той талант євангельський, у землю закопа-
ний,— відповів Галаган.

До нього підійшов Куліш і сказав:

— Прошу вашого дозволу, Григорію Павловичу,
пробути днів зо два у вашій господі, щоб послухати
цього кобзаря та й списати дещо.

— Буду вам, пане, зобов'язаний, коли ви прожи-
вете в моїй господі не два дні, а скільки захочете,—
відповів Галаган.

Оплескам і похвалам кобзареві не було впину, а
задоволений господар подарував йому три карбованці
та власноручно підніс келех найкращого вина.

Концерт закінчився пізно вночі, але Вересаєві було
все одно, що день, що ніч. Він ішов додому підпилий
і веселий, коли зненацька на нього хтось накинувся,
звалив і, притиснувши лицем до землі, почав лупити
києм по спині та по чому попало.

— За що б'єш, чоловіче? — прохрипів нещас-
ний.

Напасник не зразу відповів. Тільки, коли вже Ве-
ресай зовсім перестав пручатися і лежав майже не-
рухомо, ледь-ледь здригаючись, почувся голос:

— Не лізь у панські покої, свиня, не одбивай пан-
ську ласку та нагороди у достойніших.

Зрозумів, нарешті, Вересай, хто його напасник,
а той, усипавши сліпцеві ще з десяток київ, пішов
собі геть.

Довго лежав Вересай, не мігши підвестися. До-
дому приволік його Шевченко, аж під ранок набрівши
на нього, гуляючи.

Поклали Остапа на тапчан. Лежав він і хрипів.
«Помирає», мигнуло Прісьці в голові. Жалко стало
їй цього сліпця, що набився їй у чоловіки, і вона за-
голосила:

— Остапе, мій голубе, на кого ж ти мене поки-
даєш?..

Перед полуднем навідався до нього Куліш, щоб записати його думи й пісні, та ні грати, ні співати кобзар не міг.

Остап і сам думав, що смерть уже в його головах стоїть.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

...Продаєм
Або у карти програєм
Людей...

Довго одлежувався Вересай, і ніхто не знав, з чого це трапилася йому така притичина. А він мовчав. Тільки аж коли відчув, що житиме, віддав Прісьці асигнацію, подаровану Галаганом, і сказав:

— Панська неласка — мужикові лихо, та не дай, доле, нам панської ласки... За отсю бомажку я мало богові душу не оддав...

Але скільки не розпитувала Пріська, що і до чого — не признався.

В той час у Галагана була пора частих зборищ людей, яких у донесеннях поліції називали «хлопоманами» та «хохломанами». Були серед них люди різні — і чиновники, і дрібні панки, і вчені, і магнати, як Галаган. Різні прагнення були у цих людей. Якщо одні мріяли про той час, коли царя до ката поведуть, то другі вважали, що цар є помазаник божий; коли одні вважали, що мужика треба так напутити, щоб він сам власною рукою, насталеною сокирою та обухом, узяв собі волю і землю, то другі з острахом думали про можливість такого часу, коли мужик вивреться з-під їхньої влади і чого він накоїть; коли одні проповідували європейський прогрес, то другі вважали, що треба відновити Запорозьку Січ, без якої і Україна не Україна. При таких протилежностях люди сходилися в просторому сокириньському палаці, дискутували, спорили, доводили щось один одному, хоч нічого довести не могли. Від тих марних диспутів Шевченко тікав то в поле, де хвилювалися золоті

ниви і нашіпували йому рими, то на яку-небудь кручу, де розставляв свій мольберт і замальовував краєвид, то між люд, щоб, розпитуючи про його думирії, угадати, чи скоро ж він почне будити «хиренну волю».

Був у цьому широкому колі протилежностей і вужчий гурток, який збирався в ательє Шевченка. Трійця «братчиків» кирило-мефодіївців: Шевченко, Куліш, Костомаров. Бував тут і Галаган. Проте і в цьому пуртку не було згоди. Після кожної суперечки в «трійці» Шевченко часто заходив до Вересая, щоб послухати його думи і пісні.

Одного разу Шевченко застав Вересая в сильній задумі. Він сидів на колодці біля перелазу і не почув навіть сказаного йому на привітання «добридень». Тільки коли Шевченко торкнувся його плеча рукою, подумавши, що він задрімав, Вересай очутився.

— Думаю оце,— сказав, глибоко зітхнувши,— брате Тарасе, для чого людина живе на світі, та й не можу збагнути...

— Цього ще не збагнули і найбільші мудреці — філософи,— відповів, сідаючи поруч, Шевченко.

— Ну, навіщо господь сотворив чоловіка, а не сказав, для чого? Хай би чоловік знав, для чого він живе...— Помовчав і додав: — Господь-то, положим, сказав: «Плодіться, розмножайтесь і населяйте землю», сотворивши Адама і Єву. Так це й усе? Значить, люди живуть на світі для того, щоб плодитися і розмножатися. А для чого ж живуть скоти? Для того також, щоб плодитися і розмножатися... То яка ж різниця між людьми і скотами? Ніякої? Кажуть, що у людини є душа, а в скотини нема. А що таке душа?..— І, знов помовчавши, сказав: — Кажуть, що в скотини замість душі пара...

Шевченко з цікавістю стежив за розгортанням думок Вересая.

— Авжеж, мовляв, як помирає людина, то випускає душу, а як загибає скотина, то випускає пару,— казав далі Вересай.— Ну, душа безсмертна, і вона попадає або в рай, або в пекло. А куди ж попадає скотиняча пара? Та гаразд, це після смерті. А от лю-

дина живе — вона хоче їсти, пити, спати. Скотина живе — теж хоче їсти, пити, спати. Людину б'ють, вона кричить і плаче. Скотину б'ють, вона реве і теж плаче. Я сам бачив, коли був видющий, як з очей коняки текли сльози... Скотину ріжуть і вбивають і людину ріжуть і вбивають. Скотину продають і людину продають.

— Або розігрують в лотерею, як мене,— додав Шевченко.

— Мене не розіграли, а обміняли на дві породисті льохи...— сказав Вересай.

— Як це?

— А ось так. Захотілося Кочубеєві купити мене для своєї кобзарської капели. Послав він управителя до Милорадовича, Дмитра Івановича. Так, мовляв, і так, продай кобзаря Вересая. А Милорадович каже: «Як же я його продам, коли він од мене втік і живе у Галагана?»—«То вже не твій клопіт,— кажуть.— Ти соверши купчу, а все інше — наше діло». Ну, Милорадович не посмів на таке діло піти, щоб не розгнівати нашого Григорія Павловича. Та й родичі ж вони... Ну, все-таки подумав, чом йому не заробити на мені... З таким пропозиціям прийти до Григорія Павловича, щоб купити мене у нього, Милорадович не наважився, бо знає, що Григорій Павлович чоловік божеської любові. То він написав дарствену, тобто, що дарує мене у власність Галагана на віки вічні. А на заміну випросив дві породисті свині, які скоро опоросяться.

— Он чого Милорадович днями приїздив до Галагана,— промовив Шевченко.— То, значить, ти тепер, брате, Галаганів кріпак? Коли так, то ми натиснемо, і він дасть тобі вольну.

— Ні, тепер я вже вольний. Вчора був у мене Григорій Павлович і дав ось цю бомагу.— Вересай витяг з пазухи складений учетверо гербовий синій папір.— Прочитай, брате, як там написано.

Шевченко розгорнув папір і прочитав:

«Дана сия отпускная Евстафию Никитову Вересаю, бывшему крепостному помещика с. Калюжинцы, Прилукского повета, Полтавской губернии, потом-

ственного дворянина г. Милорадовича Дмитрия Ивановича, уступленному мне, потомственному дворянину Галагану Григорию Павловичу, по дарственной в вечное и беспрепятственное владение, в том, что отныне упомянутый крепостной Евстафий Никитов Вересай является от меня, потомственного дворянина Галагана Григория Павловича, и моих будущих наследников вольным крестьянином с. Сокиринцы, Прилукского повета, Полтавской губернии, что собственноручной подписью и фамильной печатью удостоверяю».

Настала довга пауза. Згодом Вересай, зітхнувши, сказав:

— Божеський чоловік Григорій Павлович... Та не радує мене воля, виміняна на двох поросних свиней. На душі гризота... Обида якась — і сам не втямлю... Виміняний на свиняку чоловік — для чого він живе на світі божому?

— От ти кажеш, брате Остапе, що твою душу гризе щось таке, бо ти виміняний на свиняку, — мовив Шевченко. — Оце і є різниця між людською душею і скотинячою парою. Це почуття достоїнства людського, гордість людини. Коли людину б'ють — вона кричить, коли скотину б'ють — вона реве; почуття болю тілесного властиве однаково людині і скотині, так само, як потреба їсти й пити, годувати тіло. А от почуття болю душевного, почуття потреби душевної їжі — цього скотина не знає. Їй все одно, чи купили її, чи продали, чи обміняли на якусь іншу річ. А биті, продавані, куповані, вимінювані, як скотина або річ, люди мають такі самі почуття, як пани, а буває, що й вищі ніж пани. Бо, приміром, отакому панові Милорадовичу, я впевнений, менше потрібно їжі для душі, як скривдженому і нещасному сліпцеві Вересаєві. Менше хоч би тому, що він не клопоче своєї голови питанням, для чого живе на світі чоловік, а просто вдовольняє всіляку свою хіть, та й годі. І мене бере сумнів, що у Милорадовича душа, а не пара...

— Він, як і всякий пан, не клопоче своєї голови думками, бо знає, для чого живе, а я не знаю. Хіба що для того, щоб було кого зобиждати дужчому...

— То так,— сказав Шевченко,— скривдити людину нема нічого легшого. А хто тебе, брате Остапе, скривдив тоді, коли я тебе підібрав на дорозі?

— Тричі мене били так, що не сподівався вижити. Перший раз нізашо, коли ще починав кобзарську науку. Другий раз побили за те, що не хотів грати на косовиці. А третій раз оце тепер, за те, що Григорій Павлович дав мені асигнацію на балю. А не до смерті то били стільки, що й не злічиш.

— Хто ж тепер бив?

— Не люблю я виказувати. А якби сказав Григорію Павловичу, то вже тому регентові не світило б... Та я думаю собі так — що він винуватий, той регент? Думав сам нагороду вислужити — у нього ж сім'я, і теж чоловік невольний... А нагорода дісталася мені з моєю кобзою. Ну, а я чим винуватий? Хіба я лізу до панів чи в когось хліб одбиваю? Мене кличуть в покої, кажуть грай — я граю... Хіба я можу сказати — не хочу? Скільки Григорій Павлович допоминався, хто мене побив,— не сказав... І Прісьці не сказав. Тобі кажу, брате Тарасе, бо знаю, що ти чоловіка не скривдиш... Регентові я простив, як прощався з життям. А раз простив — то край. Вижив, ну що ж? Буду ще мучитись... — і усміхнувся.— От і знаю тепер, для чого чоловік на світі живе... Щоб мучитись. Аж на душі веселіше стало, як додумався... Заграють що-небудь, брате Тарасе? Будеш слухать? — І встав, щоб піти за кобзою.

— Я винесу сам. Слухатимемо вдвох, бо онде і Панько йде,— сказав Шевченко, побачивши Куліша.

Справді, на цей момент нагодився Куліш. Шевченко виніс із хати кобзу і попросив заграє думу «Про трьох братів Азовських».

Тихо співав Вересай про гірку долю трьох братів, жалібно бриніли струни, сльози наверталися на очі слухачів і самого музики.

— Ну, це дуже сумна,— сказав Вересай і перевів на «Вдову».

Пізно увечері поверталися до палацу Шевченко і Куліш. Довго йшли мовчки, заглибившись у свої думи.

— В цьому старцеві є щось таке, чого я не можу збагнути,— порушив мовчання Куліш.

— А я вже збагнув,— сказав Шевченко.— В цьому старцеві душа проста, але такої краси, що я не зміг би ні з ким його порівняти. Врожденне благородство нашого народу втілилось в цьому старцеві. Княжна Варвара, Галаган — теж люди благородні. Але це благородство панське, претензійне, просвіщенне. Воно ніколи не сягне такої високості, як врожденне благородство простої людини, темної, непросвіщенної, не умудреної всякими позиченими ідеями...

Шевченко розказав Кулішеві про свою сьогоднішню бесіду з Вересаєм.

— Мені соромно за наше панство,— сказав, вислухавши, Куліш.— Виміняти на нещасного сліпця свиняку — це підліше, ніж навіть просто продати людину за гроші.

— А мені соромно, що ми, просвіщенні, можемо робити якісь порівняння — що краще, що гірше,— а не кричимо страшним криком, щоб весь світ почув. А не кричимо ми тому, що у багато кого з нас замість душі пара...

Шевченко не помітив у темноті, як почервонів Куліш. Він не сказав ні слова, і до самого палацу обидва дійшли мовчки.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Ей, мужик-ворона, чи є в тебе оборона?

Минали роки. Скільки їх збігло? Як на чий лік. Спокійно пройшли вони для Вересая та Пріськи. Він знайшов тиху пристань. Часом його тягнуло в мандри, але Пріська не так строгістю, як догідливістю тримала чоловіка дома. Повидавали заміж Прісьчиних дочок — пасербиць Вересайових. Народила Пріська Вересаєві сина Микиту.

Овдовіла Тетяна, зосталася на господарстві з сином Андріяном, який що далі ріс, то більше ставав схожим на свого справжнього батька Галагана.

Щасливим вважав себе Галаган, одружившись з Кочубеївною. Вона, після довгої бездітності, народила йому сина, якого назвали Павлом в пам'ять діда. Малий Павлусь виростав на лоні природи здоровим і обіцяв бути міцним. Схожий на чорняву, повновиду матір, він узяв від батька тільки очі, непокійні і допитливі. Це трохи турбувало його бабусю. На сімейній раді було ухвалено збудувати Павлусеві звичайну селянську хатку в саду, щоб відвернути вплив велетенської кам'яниці на психіку дитини. В тій хатці він жив весну, літо й осінь, зимою ж проводив цілий день, а в палаці тільки спав уночі, і то через те, що батьки боялися, щоб дитина не злякалася виття хуртовини.

В останні дні перебування на волі Шевченко гуляв на весіллі Куліша та Ганни Барвінок, роман яких зав'язався на зелених святах у Галагана.

На тому весіллі Шевченко був у доброму гуморі, не передчуваючи лиха, що вже нависло над ним, танцював, жартував, співав з Кулішевою молодою дует:

Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя.

Вона йому не зійшла, а зовсім закотилася. Він тепер страждав на солдатській каторзі в далекій, дикій пустині. То скільки ж минуло літ? Як на його лік, може й цілий вік...

У Галаганів свято шанувалися традиції. Був такий день щороку, коли чи не від самого першого прилуцького полковника Гната Галагана повелося давати в палаці лицедійство для простого люду. В ті давні часи це робилося для козаків. Таким днем було різдво. До пана полковника приходили колядники із «звіздою». Їх приймали з великою шанобою і частуванням, і вони ставили лицедійство «Вертеп». Настали часи кріпаччини, але звичай колядування у пана Галагана зберігся, збереглася і лицедійна драма «Вертеп», тільки народ поробив у ній зміни, бо змінилося його життя: він став кріпаком.

Так і в це різдво в палаці, у великій залі, де звичайно бенкетувало панство, набилося повно мужиць-

кого люду дивитися «Вертеп». Челядниці і кріпаки з Сокиринець та Лебединця сиділи всуміш з панами і дивилися, як колядники в машкарах являлися то козою, то старцем з торбою, який співав:

Я Савочка нищий, прошу на харч — на горілку.
Хто дасть шаг, а хто руб, прийму і копійку...
На дощечку, на клепало.
Хто що вкине, то пиши — пропало...

Слухали пісню про Ірода преокаянного, який «велів во своїм повіті живушця в нім вся діти ізбіти».

Ось явився і сам преокаянний Ірод і, грізно лупаючи очима, рикнув: «Ей, мужик-ворона, чи є в тебе оборона!», як до зали ввалилася в засніженому кобеняці якась проява. А сталося так тому, що прибулого ні на парадному ході, ні в челядницькій ніхто не зустрів, бо і гайдук і всі слуги дивилися лицедійство. Глянувши на присутніх і поворушивши замерзлими вусами так страшно, як тільки що Ірод, проява крикнула: «Рятуйте!» і безсило хрьопнулася долу. Після неї, за ходом дії, хрьопнувся мертвим Ірод, і це було так дотепно, що глядачі дружно зареготали. Один Галаган стурбувався. Він звелів розсупонити прибулого і впізнав у ньому пана Білозерського, який недавно вивів своїх кріпаків на широкі степи Новоросії. Слуги перенесли непритомного пана до найближчої кімнати. Домашній лікар ткнув йому в самий ніс склянку з нашатирем, опритомнілий пан промовив слабим голосом:

— Вони мене хочуть убити...

Справа виявилася серйозною. Вивівши людей у Новоросію, пан Білозерський не подбав ні про житло для них, ні про харчі; покірливі кріпаки збунтувалися. Його б убили, якби він не скочив на неосідлану сиву кобилу і не втік. За ним гналися, та загубили слід. Пан Білозерський схитрував. Відїхавши якнайдалі, він пустив кобилу, увіткнувши їй під хвіст швайку, що знайшлася в кишені чужого кобеняка. Ошаліла тварина помчала щодуху, переслідувачі гналися по її слідах, а Білозерський лісами та яругами пішки доп'явся до Сокиринець. Але йому всю дорогу здавалося, що

його настигають. Боячись, що знайдуть і тут, Білозерський тремтів, цокочучи зубами, і все просив сховати його в башті. Ця несподіванка зіпсувала рідзвяні свята у Галаганів, але прибулого пана заспокоїли; вдовольнили його бажання сховати в башті. Там Білозерський просидів з тиждень. Переляк його пройшов, і він розміркував, що треба робити.

Що ж діялося у виселку? Позбувшись пана і не маючи ніяких звісток про нього, кріпаки Білозерського дбали про себе самі. Для них несподівано настала воля: ні пана, ні управителя з прикажчиками,— самі люди.

Зібрали сход і почали радитися. Іде весна: треба ладити плуги, рала, борони. Землі — сила, аби лад був. А лад — в руках досвідчених. І тут знадобився безногий ветеран вітчизняної війни 1812-го року Корній Задерживіст.

— Будь над нами старшим, служивий. Порядкуй,— сказала громада.

— Коли хочете, щоб порядкував, то глядіть, слухайтеся команди. У мене мусить бути дисципліна повоєнному,— відповів ветеран.

Незнайоме слово — дисципліна, а всім здалося зрозумілим.

— Я буцімто ротний, а у мене мусять бути зводні й оддельонні — оберіть і їх.

Обрали взводних по одному на куток і «оддельонних» на кожний десяток землянок і почали ладнатися до сівби. Переміряли сажнем землю, полічили робочі душі, зважили збіжжя, виділивши на харч і на наїння.

— От коли заживемо вільно, громадою!

Наївна віра в свободний прадавній громадський устрій, можливий десь в новоросійських степах, зробила чудо. Забували про харчі в сто крот гірші, ніж були недавно ще в панщинному (але рідному) селі на Полтавщині і навіть тут при Білозерському. Бо тепер усе, що є, своє, і що вродить — буде своє. Харчовий фонд навіть урізали, щоб було більше на посів. Не помічалось, що в землянках вогко і холодно. Турбувала тільки худоба. Вона ж не розуміє — їй дай

їсти, хоч умри. Викопували з-під мерзлої землі якісь дикі степові корінняки і годували худобу. На Полтавщині від такої годівлі вона б загинула, а тут — нічого.

Найгірше було все ж з дітьми, їх усіх перекачала якась незнана пошесть, але й діти виявились живучі — померло дуже мало. На Полтавщині половини не стало б і в кращих умовах.

Весна тут настала раніше, ніж звикли. На третьому тижні великого посту вже з-під снігу видлубалися проліски. Весна приносить радість. Лоскотно пульсує кров, і хвильно б'ється серце. Часом на вулиці з потворних землянок, від одної до другої, і перекояться:

Стелись, стелись, барвіночку,
Горіховим листом.
Кличе козак дівчиноньку
Солов'євим свистом...

Будуть шлюби після великодня, — от тільки де по-па взять.

Нешастя, як закон, нагрянуло несподівано. Коли виселчани прокинулися одного ранку, вони побачили, що оточені військом.

— Видати заводіак бунту! — наказав драгунський ротмістр.

«...Заводіяки бунту?! А хіба ж вони були?.. Та чи був же й самий бунт. Люди ж тільки вимагали від пана, щоб він дав їм те, що обіцяв, коли зняв з насиджених дідами-прадідами місць... Одначе бунт все-таки був, і за нього треба розплачуватися. А раз треба — то всім».

— Нема у нас заводіак, — відказали люди.

— Нема? Ждатиму до вечора, не видасте заводіак — перестріляю всіх.

Такий був рішенець.

Похмуро наближався вечір. Драгуни заворушилися.

— От що, люди добрі, — сказав тоді Корній Задерихвіст. — Заводіякою буду я, та воно так і виходить, раз мене настановили головним. Ну, мені вми-

рати не страшно. Я вже сражався за царя-батюшку, смерть в очі бачив, привів господь милосердний пожити після того чималенько літ, хоч і з одною ногою, ну, значить, для того, щоб померти за громаду...

— Та який же ти заводіяка, Корнію? — загомоніли старики. — Ми ж тебе настановили вже після того, як пан Білозерський утік на свій сивій кобилі.

— Так чи так, а померти комусь треба, потому воїнська дисципліна. Простіть, люди добрі, коли кому чим завинив... Прощай, громадо...

Ветеран вклонився усім і пошкутильгав на свій дерев'ящі до війська.

— Я заводіяка бунту, ваше високоблагородіє! — віддав честь по-військовому Задерихвіст, витягнувши ся перед ротмістром.

— Ти? Солдат? Забув присягу царю і отечеству?

— Виноват, ваше високоблагородіє, забув... нечистий попутав...

— І ти один підняв бунт? Без спільників?

— Я один, ваше високоблагородіє...

— Ти важний злочинець і даси одвіт за все перед губернським присутствієм. Взять і закувать його! — наказав ротмістр своїм драгунам. Після того скомандував: — По лінії плі!

Тріснули постріли по люду, що, не сподіваючись такого лиха, згрудився на вулиці, як віддався Корній. Жінки стояли з малечею на руках, ронили сльози по тому, хто пішов за них на смерть, аж тут смерть замахнулася косою на них самих.

У першу хвилину навіть ніхто не тікав, так це було несподівано. Підкошені кулями упали на сніг, зачервонивши його своєю кров'ю. Не встигнувши писнути, віддали богові душу немовлята, прострелені у матерніх грудей. Тільки після другого: «Плі!» — кинулися люди врозтіч. Та куди втечеш, коли з усіх боків драгуни? Позабивалися в землянки і чекали страшного суду.

Суд був скорий і милостивий. Всіх старших десяти літ посікти шпіцрутенами, і хто не сконав — більше не бунтував, хоч став уже цілковитим рабом пана Білозерського. Не п'ять і не шість днів на тиждень,

як було до виселення, а всі сім днів від світання до смеркання працював люд на панщині. І працював покірно, без скарг на харч та вогкість, без бунтів. Тільки одним і помстилися люди своєму панові. Вони склали про нього пісню:

А в нашого Білозера
сивая кобила,
Бодай же його побила
лихая година.

А в нашого Білозера
червона хустка,—
Ой не одна в селі хата
осталася пуста.

Дійшла ця пісня аж до Шевченка на Кос-Арал, і дізнавшись, що її породило, він у своєму щоденнику записав: «Наивное, наивное мщение».

Не такої народної помсти панству він бажав.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Богат и знатен Кочубей...

Мученицький вінок предка, генерального судді Василя Кочубея, зацвів буйним цвітом на головах його потомків. Обласкані царями, вони пожинали багатіючі плоди його мужності. Їхнім маєтностям могли дорівнювати хіба що родові землі корони. Тільки тому, що царі після Петрової епохи не дружилися з родами російської знаті, а брали собі подруг з іноземних, бодай поганеньких, володарських домів, жодній Кочубеївні не довелося бути царицею. Але і жоден рід навіть з найстародавніших князів російських не був таким близьким до трону, як пожалувані Петром I у князівське достоїнство потомки генерального козацького судді. Вони, правда, не бували ніколи «временщиками» чи фаворитами у блудливих цариць та імператриць, подібно до Розумовських або Потьомкіних, бо не відзначалися ні вмінням пролазити, ні

державними талантами, а були собі людьми середніх здібностей і вдовольнялися становищем володарів десятків тисяч кріпосних душ.

Лев Вікторович Кочубей, ровесник і товариш престолонаслідника, жив собі сибаритом у Диканьці, проводячи час в гульні й розвагах і заздрячи тим, у кого було що-небудь таке, чого він не мав, хоч би це і стосувалося дрібниці. Галаганові Кочубей заздрило насамперед на старе венгерське вино, бо у нього такого не було і він мусив в особливих випадках «позичити» у Галагана пару пляшок. Таким був і цей випадок: до нього на полювання прибув наслідник російського престолу, а в його льохах старіших за 100 років він не було, тож довелося кланятися Галагану. Найбільшої прикрасі завдавав Кочубеєві гість, коли він хвалив його диканські дуби, яким минуло понад півтора роки. Таких дубів, високих, могутніх, з розкішними кронами, на всій колишній Гетьманщині не було, але вони ні в яке порівняння з сокириницькими дубами Галагана іти не могли. І, вколотий, Кочубей відповідав звичайно: «Мої дуби? Хіба це дуби? Це звичайнісінький верболіз. Онде у Галагана дуби, так то вже дуби!»

Зате Кочубей міг похвастатись своєю кобзарською капелюю з п'ятдесятьох сліпців, яких він скупив по всіх усюдах. І секретарем своїм Китаєнком хвастався Кочубей. Цей кріпак його мав диплом Паризького університету і, крім того, був прекрасним портретистом.

Але в чому ніхто не міг конкурувати з Кочубеєм, то це в звірині. В хащах Кочубеївських лісів водився і вепр, і ведмідь, і всяке інше звір'я. А птаства була така сила, і болотяного, і лісового, що й не злічити. Цілий штат ловчих, доїжджачих та всяких інших мисливських чинів тільки те і робили, що виховували собак, соколів і двічі-тричі на рік потішали пана та його гостей полюванням.

Галаган приїхав у Диканьку верхи в супроводі свого доїжджачого, який віз повний набір мисливського знаряддя: штуцери, централки, патронташі, шомполи, ножі і таке інше.

Штат диканський вирушив підготувати арену ще звечора. Оточили кільцем заповідні нетрі і стукалками почали зганяти звіра з його логовища до наміченої арени.

На світанку верхи рушили господар, його високий гість і Галаган. Кожного супроводили доїжджачий та два берейтори з запасними скакунами. Цесаревич їхав посередині на білому коні, Кочубей з лівого боку на вороному, а Галаган — з правого на гнідому. Наслідник повинен був приймати першого звіра на себе, а Кочубей та Галаган були наготові, щоб у разі потреби прийти на виручку головному мисливцеві.

Цесаревичеві дуже хотілося вбити (та ще щоб без сторонньої допомоги) «мужика», як він жартома називав дикого кабана. За арену було обрано поросле кущами болотце, розташоване між двома великими лісовими масивами. Сполоханий облавою, звір перебігатиме через це болітце, щоб сховатися в гушавині другого лісового масиву, а мисливці, сховавшись за кущами, лускатимуть вепрів, ведмедів та всяких інших звірюк кожним пострілом.

Першими почали перебігати козулі і лані, за ними, гордо несучи свою увінчану рогатою короною голову, промчав лось. Їх усіх безборонно пропустили мисливці, щоб не налякати головного звіра. Нарешті посунули вепри з велетенськими іклами, їх було двоє — самець і самиця. Ішли вони попереду цілого стада молодих, які кувікали зовсім по-порослячому. Коні захропли, втягнувши носом гострий запах вепрячого барлога. Самець-вепр настовбурчив щетину на карку і зупинився, принюючись. Здавалося, все було спокійно на болітці, через яке раз у раз перебігало всіляке звір'я, проте дикий кабан виявився недовірливим. Він раптом звернув убік, за ним льоха, і все стадо прожогом кинулося навтікача. Стріляти було марно, можна було тільки сполохати тих, що появляться згодом. Мисливці спішилися, і берейтори одвели коней подалі. Цесаревич не приховував своєї досади: «мужик його ошукав». Потім появився ведмідь, і всі мисливці застигли в напруженому чеканні. Престолонаслідник вирішив узяти ведмедя з далекого прицілу і бабахнув

Йому з штуцера в лоб за двісті кроків. Поранений звір заревів і кинувся наосліп до того куща, де була засідка головного мисливця. Тоді разом вистрелили Кочубей і Галаган. Вони влучили звірю в боки, але це ще більше його роз'ярило. Безладно пальнули всі три доїжджачі — ведмідь ревів і перся на куш. Ошалілий звір навалився на нещасливця, і він міг би пожаліти, що вивелися рогатини. В той день Російська імперія могла втратити престолонаслідника, ніщо б його не врятувало, але пролунав раз за разом подвійний постріл — ведмідь раптом знесилів і сів на зад. Це Галаган всадив йому в сонну артерію два заряди з централки. Наслідника престолу, зовсім неушкодженого, тільки переляканого і закаляного ведмежою кров'ю, звільнили з обіймів звіра.

— Ваша високість,— сказав тремтячим голосом Кочубей,— вас урятував сам бог.

— Рукою Григорія Павловича, і цього я ніколи не забуду,— сказав Олександр.

— Друже мій, як ви наслідилися стріляти в такий момент? — спитав з подивом Кочубей Галагана.— Ваші заряди були не менш небезпечні для цесаревича, ніж для ведмедя.

— Це правда, тому я цілком приєднуюсь до вашої думки, Лев Вікторович, що його високість урятував не я, а сам бог,— сказав блідий, як крейда, Галаган.— Проте нічого іншого вдіяти не можна було, а тут все-таки був хоч маленький шанс.

Мисливці розіп'яли намет і почали білувати ведмедя. Престолонаслідник був у піднесеному настрої і весело жартував.

— А «мужик» все-таки одурив панів,— сказав він, згадуючи про маневр вепра.

— Мужик — твар хитрюща,— зауважив Галаган, маючи на увазі кріпаків.

— І зловредна,— додав у тон йому Кочубей.

М'які, соковиті частини ведмежої туші почали смажити на шпичках, розклавши огнище.

Підкрившись і відпочивши, мисливці настріляли по лані на брата і, задоволені, повернулися до Диканьки. Тут уже відбувся справжній бенкет. Він

удався б напрочуд, якби кінець його не зіпсувала звістка про те, що у Милорадовичів селяни вбили управителя Штока. Це навело господаря і гостей на прикру розмову про «мужицьке питання».

— Це питання, я сподіваюся, розв'яжете ви, ваша високість,— зауважив Галаган.— Спокій і процвітання імперії залежатимуть від спокою і процвітання оцього самого сірого мужика, з якого ми деремо три шкури і який нібито покірно ходить у нашому ярмі, але раз у раз проявляє свій справжній характер. Недавно у мене мужики вбили прикажчика, тепер у Милорадовичів вони вбили управителя, а чи впевнений хто-небудь з нас, що коли струна терпіння лопне, то ми не станемо самі жертвами мужицького гніву, замість наших слуг?

— Не слід так похмуро дивитися на справи,— зазначив Кочубей,— а треба міцніше тримати в узді мужика. На місці Милорадовичів я б висік половину кріпаків і давно виявив би злочинців, а вони терплять всілякі витівки мужицькі. Палац їхній мужики спалили, а винуватців не знайдено і не покарано, і тепер вони за свою слабкість платяться і ще поплачуться.

— От що я скажу вам, мої дорогі друзі,— зауважив престолонаслідник.— Мій державний отець, якось заставши нас на бесіді з вельмишановним наставником Василем Андрійовичем Жуковським про вищість вільного труда перед невольним, висловився так: «Схиляючись перед вашим гуманним методом виховання, я прошу не забувати, що цар хоч і отець народу, але передусім він перший поміщик серед поміщиків імперії, і нехай мій престолонаслідник ніколи не забуває, що опорою влади монарха був, є і буде поміщицький клас. Коли знайдеться в моєму потомстві хтось, що про це забуде або віддасться всіляким європейським ідеям, то він тим самим підпише смертний вирок собі самому, як державцеві, і своїм потомкам».

— Його величність сказав суцщу правду,— зауважив Кочубей.— Самобутність Росії дорожча нам всіляких європейських ідей, а приклад Франції учить,

що монарх повинен бути батьком суворим для народу, і чим суворіший він буде, тим міцнішою буде його влада; ослаблення влади — самовбивству подібне. Коли цар, звертаючись до всіх сословій, каже: «Мы, Николай первый...» то цим «ми» він об'єднує всіх нас, володарів, від найвищого, тобто царя, до найнижчого, до найдрібнішого поміщика, який має всього-на-всього п'ять кріпосних душ...

— Думаю, що всякий інструмент влади потребує вдосконалення з часом,— зауважив Галаган; — інакше він застаріє і може виявитися непридатним. Революція у Франції це прекрасно довела. Революція звалила королівську монархію, кріпосницьку, але в революції ж народилася монархія імператорська на вільній економічній основі...

— Яку, до речі, звалила наша монархія російська, кріпосницька,— перебив Кочубей.

— Але яка, заваливши вільнопідприємницьку монархію французьку, не змогла повернути її на стару основу, а сама мусить міняти свою економічну основу — це неминуче,— зазначив Галаган.

— Чому неминуче? — спитав Олександр.

— Щоб уникнути революції.

— Отже, ви вважаєте революцію в Росії неминучою? — спитав Олександр.

— Якщо їй не запобігти, то до того дійде,— сказав Галаган.— Згадайте декабристів і все, що...

— Хай вас бог боронить від такої згадки,— похопився престолонаслідник.— А втім, ви ж, мабуть, знаєте, що коли я був у Сибіру, то саме завдяки мого клопотанню, під впливом, само собою розуміється, мого наставника, імператор дав амністію декабристам, які дожили до наших часів. Але чому? Імператор упевнений, що революції в Росії не може бути, що це все було під іноземним впливом.

— А я, даруйте мені, упевнений, що це було викликано нормальним ходом розвитку нашого суспільства, і тому ми не гарантовані, що це не повториться.

— Поки влада в міцних руках мого державного отця, це не може повторитися.

— Дні монархів так само лічені, як і дні простих смертних. А що ж буде потім?

— Потім я, як престолонаслідник, продовжуватиму твердо політику батька.

— Гм, гм, продовж, господи, дні нашого государя,— сказав Галаган,— бо у мене нема впевненості, що його достойному наслідникові обставини дозволять чинити так, як він. Ми, ваша високість, ходимо по поверхні, під якою бурлить вулкан, і як він, прорвавшись, застане нас неготовими,— горе нам.

— Ну, до сну з такими думками відійти не можна. Приснитися всяка нісенітниця, тому зараз мої кобзарі розвіють веселою піснею весь морок,— сказав Кочубей, і на його знак до вітальні ввели кобзарську капелу.

Вечір закінчився гопаком та метелицею.

Другого дня знов полювали, після чого мав відбутися бенкет численного панства у мисливському лісовому палаці. І тут сталися деякі непередбачені програмою події.

Китаєнко наглядав за підготовкою мисливського палацу. Топилися печі, переглядалися і чистилися меблі, на стільцях робилися наклейки з прізвищами гостей, де кому призначалося сидіти. Під його началом працювало десятків зо два камердинерів, одягнених у кочубеївські лівреї. Один з камердинерів допомагав Китаєнку відсвіжувати потьмянілий портрет «благополучно царствующого» імператора Миколая Павловича, що займав чільну стіну від долу до стелі. Цей камердинер подавав Китаєнку той чи інший пензель, тримав, стоячи на табуреті, відерце з фарбою. Появився він тільки сьогодні, і двірня його не знала. Не впізнав би його, певно, і пан Галаган, хоч був це його кріпак Грицько Паливода. Коли підновлювання портрета було закінчене, Китаєнко відпустив Паливоду, щось йому тихо сказавши, щоб інші не почувли.

— Не турбуйтеся, Іване Корнійовичу, все буде честь честю,— відповів Паливода.

Настав вечір. Мисливський палац засвітився огнями. Здалека тріскали постріли, чулися вигуки: «Ату його!», «Ату його!», «Полкан, куш!», «Аполлон, тубо!»,

«Зевс, ісі!» Гавкіт собак чувся все ближче. Залучили мисливські ріжки. Скоро на галявину висипало з веселим гомоном панство.

Кров'ю народною стівав героїчний Севастополь, обложений англо-французькими арміями, а наслідник імператорського престолу розважався полюванням, безтурботно бенкетував в оточенні панства, п'ючи за здоров'я славного російського воїнства, не передчуваючи, що над ним збирається гроза.

Перечекавши, поки доїжджачі, нагодувавши собак упольованою свіжиною, рушили з ними до псарень, з лісових балок повиходили «розбійники», оточили мисливський палац і розібрали рушниці, поставлені панством під стінами. Паливода, виставивши пости під вікнами, розчинив навстіж двері, і за ним до залу ввійшло з півсотні чоловік, тримаючи перед себе рушниці. Все панство в цей час піднялося з місць, піднісши бокали на оголошений перед тим тост «во славу русского оружия».

— Сідайте, панове! — наказав Паливода.

Брязнули бокали, виронені з рук переляканих панів.

— Всім сісти! — повторив наказ Паливода. — Не чинить опору: палац оточено...

Пани слухняно опустили на свої стільці. Лишилася стояти тільки трійця — Олександр та Кочубей з Галаганом.

— Кочубею і Галагану сісти, імператорському височеству стояти — з ним говоритиме народ, — сказав Паливода.

Сіли після цього і Кочубей з Галаганом.

— Ми хочемо спитати імператорського сина, коли народу буде дано волю?

Олександр розгублено дивився на «розбійників», не можучи прийти до тями.

— Тебе питають, височество, — одвічай! Волю коли даси? — крикнуло кілька голосів.

— Я-я-я імператор, а тільки наслідник... — мовив тремтячим голосом Олександр.

— Волю давай, а то тут тебе рішимо! Давай волю!

— Обіцяю... Як вступаю на престол, дам волю...

— Обіцяєш? Добре,— сказав Паливода.— Присягни на іконі.

— Присягай! — крикнув гурт.

Китаєнко підходить до Кочубея і щось шепче йому. Кочубей пошепки передає ті слова престолонасліднику.

— Ікони тут нема,— каже Олександр.— Я присягну перед портретом імператора.

Порадившись між собою, «розбійники» погоджуються на таку присягу.

— Присягаю,— проказує Олександр, повернувшись до портрета імператора Миколи,— іменем мого августійшого родителя дати волю кріпосному людові, коли вступлю на престол...

— Накажи іменем імператора всьому панству, яке тут зібралося, щоб дали народу послаблення до волі...— говорить Паливода.— Щоб не забивали нас до смерті киями!

Його підтримують інші «розбійники»:

— Щоб ми мали право брати шлюб без панського дозволу, з ким хочемо!

— Щоб наших дівчат не заводили до пана після шлюбу на ніч!

— Щоб нас не продавали нарізно з жінками!

Олександр дивиться на панство, яке злякано киває головами на знак згоди, і говорить:

— Наказую! Наказую!

— Запомни ж цей день, імператорський сину! — каже Паливода.— Нехай і панство запомнить, бо горе вам усім буде!

Люди відходять від палацу і зникають у лісі.

Серед панства переляк поволі проходить. Дехто наслідуються виткнути носа за двері і сповіщає, що «розбійників» уже нема.

Всі полегшено зітхають.

— Містерія скінчилася, ваше імператорське височество,— каже Кочубей.

— Цю містерію забути неможливо, панове...— відповідає Олександр.— Краще дати мужикам волю зверху, ніж діждатися, щоб вони взяли її самі, знизу...

Та несподіване тим не скінчилося. В той же вечір

прибув з Петербурга гінець, який сповістив, що «його імператорська величність государ імператор Миколаї Павлович скоропостижно кончився».

Олександр став на колінах перед портретом усопшого, а за ним спустилося все панство. З колін престолонаслідник уже встав самодержцем всеросійським, імператором Олександром Другим. Всі підходять до нього з поздоровленням і цілують імператорську руку.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Зачинилось на Україні
Покутне віконце,
Поховали в домовину
Українське сонце.

Був мир, була й війна. Настав знову мир, мир ганьби. Війна всім розкрила очі на те, що країна, в якій панує рабство, іде до загину. Кріпак мусив стати вільним. Нова епоха владно стукалася в двері. Вони прочинилися. Не розчинилися навстіж, не зірвалися з петель, не насталеним обухом висадили їх, а прийшла комісія, прочинила їх, відсунувши тихо хазяйською рукою засув. У тій комісії був і Галаган. Не всі пани однаково сприйняли нові часи. Галаган стояв за те, щоб кріпаків відпустили на волю, а старший Милорадович, колишній Вересаїв пан, не міг уявити собі життя, коли не матиме кріпаків, і повісився на шовковому шнурку, почепивши його до крючка в стелі вітальні новозбудованого палацу.

Якось перед вечором Остап сидів на призьбі, гріючись на сонці. Був миронosiцький тиждень. Пріська з дочками порала грядки на городину. Серце Остапове чогось билось тривожно. Цілий місяць снувалися павуки — до якоїсь звістки. От і зараз спіймав одного, що спустився на самий ніс. Покликав Вересай сина і спитав, розтуливши долоню:

— Який павук, чорний чи рудий?

— Чорний, — сказав Микита. — І який же великий...

Старий викинув павука (вбивати гріх) і замислився: «Погана якась звістка буде». Йому стало сумно. Так же хотілося на люди, в світ, до старців, що спі-

вають тепер страсні псалми. Та не пустить Пріська. Зав'язала йому світ. А ходити тепер весело, бо вже читали маніфест царський: «Осіни себе хресним знаменем, православний народе». Про волю маніфест той. Весь люд вольний тепер. І Пріська вольна. Тільки він, Остап Вересай, невольний, бо жінка на прив'язі держить. Йому згадалися колишні великодні походи по селах. Скільки-то бувало крашанок, ковбас, окрайців пасок назбираєш! Правда, Пріська наготовила свого, але своє не таке смачне. А головне ж воля, простори несходимі, новини, казки, байки, пісні. Воно, звісно, жалітися несправедливо: і в чистій сорочці щонеділі, і одежа не пошарпана, і зварити Пріська вміє, але хіба може кобзар сидьма сидіти вдома! Правда, коли до пана приїжджають гості, то його кличуть до палацу пограти. Був тут такий один пан, що намалював його і в книзі видрукував той малюнок. Лев Жемчужников, родич самого міністра. Кажуть, що дуже схожий малюнок. А другий, пан Куліш, думи позаписував деякі і писав навіть, що ще приїде записувати. Але нема в світі, як у ярмарку. Тут люд простий тебе слухає, буває, що й плаче... А де то тепер брат Тарас? Десь запроторили його пани... А який золотий чоловік! Так писати! Ото кобзар, так кобзар — куди нам, сліпцям нещасним... А яку загадку про царів придумав... Накрив шапкою з ячменем та й питає: «Ану, знайдіть, де тепер цар». Що це мені верзеться — адже ж цар-ослободитель людям волю дав... Чого ж так на душі тоскно? О, знов павук... Вересай повів долонею по обличчю.

— Ану, дивись, синку, який павук. Чорний чи рудий?

— Павученя маленьке.

— А яке?

— Чорне.

Знов чорний. Лиха звістка буде, ой, лиха...

— Дядько якийсь до нас іде, тату,— сказав хлопець.

— Добривечір, Микитовичу,— почув він потому.

— Це ти, Йосипе? — пізнав Вересай голос Галанового слуги. — Що там чувати?

— До пані від Григорія Павловича пошта з Петербурга прийшла, і в ній цидула до вас є.

— То ж то коло мене все павуки снуються. А від кого цидула.

— Зараз розпечатаємо.— Слуга розірвав конверт.— Грошей п'ять карбованців ось прислано, підписано: «Панько».

— Велике спасибі добродієві Паньку,—сказав розчулено Вересай, приймаючи асигнацію,— гроші якраз до свят. Що ж пише пан Куліш? Прочитай, Йосипе, будь ласкав.

Куліш сповіщав Вересая про смерть Тараса Шевченка.

— Господи милосердний! — промовив Вересай, наче громом уражений.

Замовк голос слуги. Нерухомо сидів Вересай, втупивши в нього свої незрячі очі. Сльози вільно текли собі по борознах лиця, та він не почував того і все вслухався, хоч читання уже скінчилося.

— Приятелем вашим був небіжчик, Микитовичу?— спитав слуга.

— Братом ми один одного звали,— сказав і додав гірко: — Тільки він у мене і був брат... Тарас... Праведний чоловік був... Бідний наш люд любив, за нього й страждав, муку прийняв, за нього й погіб... А пани його боялися, то й не скажеш! Сам цар його боявся, а царі ж — вони нікого не бояться, бо все в їхніх руках... А перед Тарасом потерпали, за те й на каторгу його запроторили. Страшний для панів чоловік був брат Тарас...

Довго говорив Вересай, раз у раз повертаючись до сумної звістки. Другого дня відправив панахиду, узяв кобзу й сакви та й рушив розносити сумну вість про смерть Шевченка поміж люд.

ЧАСТИНА IV

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Ой воли ж мої,
та ще й круторогії..

І знов ми на ярмарку, тільки вже не в Ромнах, а в Прилуках. І знов ми зустрічаємо на торговиці Вересая, тільки не грає він тут на кобзі, а продає з Приською худобу. По реформі 1861-го року одержав наділ землі. Корова була в господарстві у Приськи. Приводила телят, та йшли вони в розход — на обробіток поля, на се, на те, і не задержувалися в дворі. А тепер викохали телицю. Збиралися хазяйнувати. Та ба! Прийшов позавчора староста Терешко Пугач,

той самий козак Терешко, сина якого Настя покохала ще в кріпаччину, віддалася за нього з ласки Галаганової й сама вольною козачкою стала.

Так-от, прийшов Терешко до Вересаїв. Староста тепер у селі великий чоловік — йому треба годити. Поставила Пріська півкварту, спряжила окату ячню на салі: староста ж дурно не прийде, а, певне, якусь халелу приніс, то треба задобрити.

Терешко випивав чарку за чаркою, закушував малосольними огірками та ячнею з вишкварками, розпитував про се, про те, як у хазяйстві ведеться, та її почав торгувати воли.

— Як це так продати? — здивувався Вересай. — Воли ж самому потрібні. Хазяїни ж ми, дякувати богові й цареві, тепера!

А Терешко:

— Та, звісно, тепереньки кожен хазяїн, а в хазяйстві без воликів, як без рук... Але ж і розходи! От чув я, що сина ти женити збираєшся, Микитовичу, то весілля ж справити треба, а за що? Думаю, продаватимеш волики на весілля — от я й куплю. Чи, може, ти з лірникування грошей наскладав?

— Де там з лірникування наскладаєш! — хитав головою Вересай.

Повагом підходив Терешко до самого головного:

— От тобі і маєш — заговорився та мало не забув, чого прийшов. Ось тобі квитанція на оброк, Микитовичу. — Та й добув з кишені папера.

— Оброк — вразилася Пріська, а Вересай же тільки більмами замигав. — Та ми ж ще весною заплатили — сама ж і носила до розправи. П'ять карбованців і дві копійки з шагом.

Староста лагідненько:

— Ні-ні, про вас я нічогісінько кепського не скажу — вакуратно сплачуєте. Але ж то було за цей рік, а це квиток на недоїмку за п'ять прошлих років.

Не можуть нічого втямити Остап з Пріською:

— Щороку ж платили оброк — звідки ж узялася недоїмка?

У старости на все відповідь готова:

— Платить платили, та не сповна, бо не всі до-

ходи було учитано. Платили тільки за землю, а за прочі доходи не платили.

— Які прочі доходи?

— Звольте! Прочі доходи такі: ти, Присько, тчеш — за це полагается півтора карбованця за рік, то за п'ять років буде сім п'ятдесят. Та з Остапа за лірництво руб двадцять за рік — то ще шість карбованців, а всього тринадцять п'ятдесят. Так у кви-танції й показано.

Напасть звалюється зненацька.

— Господи! — жалівся Вересай.— Лірницького пан Галаган з мене не потребував, як була кріпаччина. Тепер же воля — і потребують, та ще й за п'ять год зразу! Хай би тому очі повилазили, хто на моє лірництво заздирить!

— Не кажи так, Микитовичу, бо як хто вредний почує та донесе, то ще й у кутузці насидишся. Госу-дар потребує, то як ти таке говориш, виходить, що проти самого государя.

— Государ?! Не може того бути, щоб государ на моє лірництво руку простягав. Ой якби побачив я государя та розказав йому, як народ здирництвом дошкуляють, то він би такого прочухана всім кат-нув би, що юшкою повмивалися б.

— Ха-ха-ха! — заллявся сміхом Терешко.— Ну й хитрий же ти, Микитовичу, самого царя бачити захо-тів, а як же ти його побачиш, коли ти і мене, що проти тебе сиджу, не бачиш? Отаке вигдавав! Як роз-кажу на селі, то до тебе, чого доброго, ходаки з свої-ми супліками ходитимуть, щоб ти государеві їх при-поручив та поклопотався.

Приська тільки зітхала: «Матінко пречиста! Де ж та воля, коли за півсотні натканих локот полотна — півтора карбованця платить. Та полотно ж у торгу по два злоти пілка. Це ж, виходить, робити зовсім задурно».

— Ну, то як же волики? — спитав перегодом Те-решко.— Добру ціну дав би.

По лиці Вересая текли сльози мовчазної скарги. Приська ж вийшла надвір, бо їй паморочилась го-лова.

— Дивлюсь я на вас, Остапе Микитовичу,— перейшов на повний титул староста, ще й на «ви»,— та й думаю собі: береться чоловік не за своє діло, коли бог йому такий голос і хист дав. От хоч би й волики. Їх же треба вміти виховати. Як добре виховаєш, то й скотинка буде до тебе добра. А куди ж сліпому воликів виховувати! І не бабське це діло, хоч Пріська у тебе й сама косою водить. Коса, бач, бабської руки ще послухає, а воликів рука бабська ходити в ярмі не привчить. О, зучити до ярма — то не легка річ — майстерної руки треба для цього.

Нічого не казав Вересай: гірко йому на душі, так гірко, що словами не виговориш. А Терешко вів далі:

— Ну, Микита ваш виріс, правда, видюшим, та викохувати воли — не парубоцьке діло. Самого ще струнчити треба... У парубоцьких руках волики зно-рвляться, до них треба рук вправних.— Помовчав трохи та й знов: — А без худобини земля не родитиме, до неї треба гною та обробітку доброго. З половини здаси — на твоєму полі будяки, як гай, шумітимуть, а у твого половинщика жито таке заввишки, як людина, колоситиметься. Не за своє діло чоловік як візьметься, то все у нього прахом піде. От у вас, Остапе Микитовичу, й земельку б я купив. За добру ціну... Мали б ви собі копиталець, та й жили без клопоту...

— Землю не продам! — одрізав Вересай.— Хай син хоч буде хазяїном, як нам неспромога. Скільки ж то тієї землі ждали! А воликів жаль — та вже доведеться продати. На худобу можна сп'ястися, а збудешся землі — то вже крайній край.

— Ну, добре,— погоджувався Терешко,— продай волики за десять карбованців.

— Продаватиму в ярмарку,— відповів Вересай,— ціну люди встановлять.

— Діло хазяїське, звісно, але щоб не жалів потім — приятеля в мені не матимеш,— відказав Пугач.

От так і сталося, що Вересай з Пріською повели своїх воликів на ярмарок у Прилуки. Вони були не одні такі. Багато хазяїнів повиводило худобину на торговицю. Кого оброком, як і Вересая, притиснули,

кого позови до збитків привели, а в іншого нічим було скотиняку перезимувати. Ціни були такі — все одно, що задурно віддай. За Вересайові волики усі, неначе змовились, ціну в дев'ять карбованців установили — хоч бери та плач. Нагодився і Терешко Пугач.

— Ну, то як, Микитовичу, — спитав лагідненько, — будемо сватами чи ні?

— За десять карбованців воликів продати — це ж і на оброк не стане. Дай хоч тринадцять карбованців — змилуйся.

— Не варт було б і десяти дати — за те, що змусив мене день у базарі згаяти, та вже на своїй ціні стою: хай мое перейде...

І довелося віддати за десять карбованців, а в другий ярмарок повести ще й телицю.

Сумно стало в хаті Вересайовій, а ще сумніше на серці у Микити — про весілля не могло бути й мови. Вийшов Микита на вулицю, почувши, що дівчата уже затягли вечірніх пісень. Дівчата сиділи на колодках, біля Андріянового дворища. Колодки були Андріянові — хату нову збирався ставити. А тимчасом було де вулиці збиратися. Чи не навмисне й колодки ті під плотом звалив, щоб усіх дівчат переглядіти...

Біля перелазу стоячи, пізнав Микита Марійку. Серце у нього болісно занило — через пліт з свого двору схилився до Марійки Андріян; він щось каже, а вона — господи! — усміхається, та так прихильно, мовби до нього, Микити. А ще й тижня не минуло, як сталося між ними те, що дозволяється першої шлюбної ночі. «Ну, що ж — до того тоді було дуже близько, і вона піддалася коханому, а тепер — ой, як далеко! Ну, що ж — дівчині з такою вадою треба скоріше заміж, поки поговір не покрив її ганьбою. Не за коханого, то за судженого! Не Микиті попрікати Марійку — якби він не поспішав узяти своє щастя, то не було б того лиха — перебули б, поки на гроші роздобулися б, та й побралися б, а тепер пропало... Не простягай, значить, руку на те, що не належить тобі по закону, бо втратиш більше...»

А серце щемить — ой, як щемить!

Марійка глянула в бік Микити і, як йому здалося, знітилася, швиденько попрощалася з Андріяном і пішла вулицею у протилежний від Микити бік. Цього він не міг стерпіти і городами подався навперейми їй. Перейняв біля цвинтаря. Уже стемніло і було страшно на порожній вулиці біля цього місця, де нема вже «ні печалі, ні воздыхання».

— Чого тікаєш, Марійко,— спитав, беручи за руку.

— Прошу тебе, не ставай мені на дорозі, Микито. Андріян сватається за мене, а ти знайдеш собі іншу... чеснішу...

Тихо визволила руку і пішла поважною ходою. А він стояв скам'янілий і спустошений. «Ні краплі жалю до мене у неї не знайшлося...» Хоча, як вона сказала: «Знайнеш собі іншу, чеснішу...» Чеснішу?! Негарне почуття ворухнулося в серці Микити: «Колі б тільки захотів, то розбити це Андріянове сватання — раз плюнути. Сказати, що порчена — і край!»

Як розшолопав, що це він намислив, то і самому спротивився. Але іспитанням тільки початок був.

Андріян часу не гаяв і в неділю заслав старостів до Марійки. Вона подала рушники. Другої неділі в церкві вже було оглашення про те, що Андріян Фесенко бажає вступити в «законний брак» з Марією Хомутенковою, чи не знає, мовляв, хто яких-небудь «препятствій»... Тричі «оглашали» про це, але «препятствій» ніхто не заявив.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

А вже з тої криниченьки
орли воду п'ють.

А вже ж тую дівчиньку
до шлюбу ведуть...

Андріян запросив Микиту як найближчого сусіда і приятеля старшим боярином. Отаке лихо впало на його голову: мало того, що кохану втратив, так ще й вінця мусить над нею держати, віддаючи іншому.

Відмовитись — не тільки розкрити своє серце, а й датись на здогад людям, на поговір. Скорився долі.

Напекли шишок матері — і пішла Марійка з старшою дружкою, а Андріян з старшим боярином ті шишки розносити та кликати людей на весілля. Заходили в кожную хату на кутку і казали: «Просили батько і мати, прошу і я, щоб прийшли на весілля». Тричі падала навколішки молода, тричі земно кланялася і просила прийняти шишку. А Андріян, не маючи батька, казав: «Просили мати і сват, прошу і я». Несподівано у нього знайшовся батько. Хоча панщини вже й не було і не доводилося просити у пана дозволу на одруження, але звичай кланятися панові так укоренився, що ніхто порушити його не наслідювався. Направду кажучи, то кожен, запрошуючи панів на весілля, сподівався, що вони — будуть там чи не будуть, — а гостинця дадуть не менше срібного карбованця. Це на два з половиною відра горілки стане. А на весілля — скільки б не напасав срібних карбованців — не напасешся. На самі могоричі парубкам скільки то треба! А мусимо сказати, що Андріян був парубок ощадливий (у батька вдався) і мав з нього вийти хазяїн міцний. Звісно, якби він порадився з матір'ю, вона б його до Галагана не пустила б, а втім — хто знає таємні порухи жіночого серця?!

Пішов Андріян з Микитою до пана, а Марійка з дружкою до пані (Андріян же й намовив — упевнений, що вона на посаг щось одержить). У Марійки все обійшлося просто, а в Андріяна от що було.

Дворецький впустив молодого з боярином у палац, а лакей провів до панського кабінету. Тричі упав молодий перед паном навколішки, тричі земно вклонився і, подаючи шишку, промовив: «Просили мати й сват, і я прошу, щоб прийшли на весілля, коли панська ласка».

Галаган, приймаючи шишку, спитав:

— А ти ж що — безбатченко?

— Ні, син я отецький, тільки батько померли,— відказав Андріян.

— Коли так, то я буду твоїм весільним батьком, — сказав Галаган, який любив подібні великодушні ролі при врочистих подіях в селянському житті.

Андріян від радості, що сам пан Галаган буде у нього за батька весільного, ще раз віддав йому низький уклін.

— Та ти ж чий будеш? — спитав Галаган, придивляючись до парубка уважніше.

— Фесенків Андріянів, — відповів той.

Одначе Андріян міг би і не відповідати, — Галаган пізнав свого сина й так, бо це ж був він сам у молодості, тільки не такий кволий, а рум'яний, здоровий здоров'ям простого життя. Може б, Галаган і не напросився за весільного батька до свого сина, який живе з прізвиськом мужика Фесенка і ні сном, ні духом, як кажуть, не відає про своє походження, — коли б освідчився раніше. Напевне, не напросився б, але він був не з тих людей, що беруть своє слово назад. Галаган хотів був спитати, чи з дозволу матері Андріян запрошує його на весілля, та не спитав, розміркувавши, що, видно, такий припис долі. Хоч він уже і не був давнім сентиментальним, правда, з природженими деспотичними нахилами, паничем, який плакав пам'ятної ночі від Шевченкових слів, що здався йому пророчим прокльоном, а був літнім чоловіком, мудрим у своїх вчинках і стриманим у почуттях, але в долю вірив, наперекір їй не йшов. Побачення з сином, що волею цієї самої долі мусив бути мужиком, розхвилювало Галаганову душу. І від цього моменту незаконний син, дитина першого кохання, уже ніколи не виходив з його пам'яті.

Напередодні вінчання, в суботу, зібралися Марійчині подружки на дівич-вечір. Сьогодні Марійка ще дівка, а завтра вже буде молодиця. На дівич-вечері молода прощається з своїм дівуванням, і навіть як воно було гірке, дівчина, виходячи заміж, плаче, бо вступає в нове життя, а що там у тому новому житті її спіткає — хто може знати? Посідавши круг столу, дівчата співали прощальної пісні, а Марійка, на покусі ~~сидячи~~, стрічками уквітчана, лила, втираючи хусточкою, сльози. Це не були сльози для годиться,

так би мовити, звичаєві, щоб не позаздрили люди на радість, а щирі, бо не за коханого виходила, і хоча віддавалася не за нелюба осоружного, а парубка гожого, що міг би її висватати і без тієї притичини, яка розбила їх шлюб з Микитою, та гризло сумління, що стає до вінця нечесною. Бувавши в дружках, Марійка знала, що піп на вінчанні питає у молодой (і у молодого), чи не обіщалася вона іншому, і тієї хвилини боялася, як страшного суду, боялася, що не здержиться і признається, а признатися — то всьому край: тоді тільки прожогом, чимдуж кинутися з церкви, добігти, так щоб не догнали, до панського ставу і шубовснути під прірву...

Під вікнами товпилася дівтора, заглядаючи на молоду і передаючи: «Плаче, ой, як плаче». Старі баби, чуючи про це, головами похитували і шамотіли: «З чого б то? Жених же, як орел!» А інші зауважували розсудливо: «Щасливу долю собі в заміжжі виплакати хоче». Справді, повір'я стверджувало, що коли молода сильно плаче, то в подружньому житті не знатиме сліз.

На вулиці тимчасом парубки, зібравшись біля воріт, пили перший могорич від молодого за те, що відступають йому дівчину. З парубками могоричив, як старший боярин, Микита Вересай. А сам молодий у цей час не мав права навіть близько до хати молодой підійти. За звичаєм, він міг побачити свою майбутню дружину лише на вінчанні.

До пізньої ночі співали дівчата. Потім старша дружка уклала Марійку спати у ванькирчику, а сама сіла на дзиглику з мискою свяченої води та солом'яним кропилом — стерегти молоду до третіх півнів, коли, за повір'ям, всяка нечиста сила зникає і попортити дівчину вже не може.

Весело зійшло сонце в неділю. Ударив дзвін до церкви. Почали сходитися люди помолитися, а після служби подивитися на те вінчання, якого і старі люди не пам'ятали. Де ж таки — пан аж двадцятєро баских-пребаских стаєнних коней для почту молодого, свого весільного сина, дав!

Прийнявши від батька й матері благословення,

Марійка в супроводі дружок вирушила до церкви. Та ось на перехресті доріг звідусіль повискакували на уквітчаних стрічками конях бояри на чолі з князем—Андріяном. Нагнувшись з коня, князь вихопив з кола дружок молоду і, посадовивши перед себе на сідло, помчав щодуху до церкви. Старший боярин Микита підхопив старшу дружку Глікеру і пустив коня навздогін. Кожен з бояр облюбував собі дружку, і незабаром весь кортеж вишикувався біля церковної огради. Весільні спішилися. Андріян, зсадивши Марійку, узяв її за руку і повів у церкву. За молодю парою ішло двадцять пар бояр і дружок, і, коли вони вступили в бабинець, стукаючи підківками об кахльову підлогу, весь люд розступився на дві сторони. Так вони й стали шерогою в потилицю одно одному — з лівого боку молода з своїм почтом, з правого боку молодий з своїм почтом.

Чинно простояли службу, а коли почалося вінчання — всі бояри, крім старшого, який тримав вінець над молодим, вийшли надвір і зарядили самопали. Марійка стояла зціпивши зуби, щоб — не дай бог — не вимовити те жажливе слово правди, яке могло погубити її, і на запитання попа, «чи не обіщалася іншому» — нічого не відповіла. Та він, власне, відповіді і не вимагав, бо слова ті читалися просто по канону, і значення їм сам священнослужитель ніякого не надавав.

І ось, нарешті, він з'єднав руки молодим і повів нове подружжя круг аналоя. З хор грянуло гомове: «Ісаїя, ликуй!» Бояри надворі тричі пальнули з рушниць. Процедура «введення в закон» скінчилася. Священик поздоровив і поблагословив молоду пару.

До тещиної хати молодий вів молоду пішки, за ними йшли гуртом дружки, по боках на конях їхали бояри, раз у раз стріляючи вгору з самопалів, діти забігали наперед, а позаду валом валив народ.

Як тільки молоді підійшли до воріт, різонула троїста музика, ворота розчинилися навстіж. Молоді увійшли в хату і впали навколішки перед батьком і

матір'ю молоді. Їх поблагословили на нове життя образами. Потім посадили в чолі столу. По обидва боки розсілися бояри й дружки. Сват, пов'язаний рушником, налив повну чарку і, піднісши вгору, проказав:

— Як міцна ця горілка, так міцна нехай буде ваша спілка!

Випивши, він крякнув, підкинувши рештки горілки під стелю «на щастя», утер вуса кінцем рушника і налив по повній чарці молодим. Андріян устав і, звернувшись до тестя й тещі, сказав:

— Спасибі батькові й матері за те, що вихохали в здоров'ї і виховали в чесноті дочку — мені вірну дружину, собі втіху на старість.

А мати відповіла:

— Була ти, доню, нам слухняною дитиною, будь же чоловікові вірною дружиною, а свекрусі слухняною невісткою. Щастя тобі доле, доню!

Музики грали, гості частувалися, дружки й бояри співали, сват, мати, Андріян промовляли, а Марійка все бачила, все чула байдуже — одна думка загноздила в її голові: «А що, як виявиться гріх?» На вигуки «гірко!» Андріян її вперше цілував у губи, а вона наче і не помітила того. Всі веселилися, кричали, пили, закушували — і їм було байдуже до того, як почуває себе молода. Стежив за нею тільки Микита, але він уже, здається, знайшов собі нову пасію і раз у раз перемигувався з старшою дружкою Глікерією.

Коротке дівування у гарної дівчини, а ще коротше перебування молоді після вінця в рідній хаті. Ще закушують гості, ще доспівують весільної дівчата, а вже мати ладить скриню, коні запряжені стоять у дворі, бо свекруха жде і «ремствує», що невістка не поспішає в її сім'ю.

Та ось винесли вже скриню і поставили на віз. Ось прощається вже з батьком-матір'ю молода і, не соромлячись, ридає уголос, бо їй таки страшно переступити поріг нового, незнайомого життя. Ось уже молодий узяв молоду за руку, щоб вести з хати, але тут йому ослоном перегороджують, — посідавши на

ньому, дорогу «брати» * молоді і вимагають плати за вивід. Розшморгує молодий капшук і платить «братам», щоб випустили молоду з хати. Дає по одній монеті — вони кажуть: «Мало». Дає по другій — мало. Аж після третьої монети «брати» одсовують лавку вбік і дозволяють молодому вивести молоду. Ось уже молодята й на возі, «брати» посідали верхи на скрині, молодий узяв віжки в руки і чмокнув на коней. З двору виїхав повагом, а за ворітьми ударив по конях. Вони рвонули, як вітер, а за ними навздогін увесь обоз з музикантами, друзками, боярами.

Щпарко мчав весільний поїзд. Сподіваючись проскочити, Андріян струнив коней. Та дарма! При спуску з гори поперек дороги раптом перекинулася, наче шлагбаум на заставі, довга тонка тичка від одного дерева до другого. Можна б її й переломити, пустивши коні прудко з гори, та це небезпечно і, до того ж — хто зна, скільки тичок або й колод зустрінесться ще на дорозі... Не встиг ще князь обміркувати, як вчинити, а парубки, повискакувавши із заїдки, уже схопили коней за вудила.

— Давай могорича! — вигукнуло кілька голосів.

— Та я ж уже так намогоричив, наче найбільший у Сокиринцях багатир, — спробував відкрутитися Андріян.

— Перекидай воза в канаву, хлопці, — чого там з ним просторікувати!

— Навіщо перекидати? Скільки ви хочете могорича?

— Дві відри горілки.

— Йй же богу, нема таких грошей, хлопці. Пропустіть за відро, — просився Андріян.

— Торгуешся? В канаву його з княгинею, хлопці! Хай викупаються у барлозі! — почувлися сердиті вигуки.

Андріян висипав з капшука все, що було при ньому. Вистачило тільки на півтора відра.

* У «братах» бували не тільки дійсно брати, а взагалі нежонаті кровні родичі молоді до сьомого коліна: звідси вираз: «гуляти в братах на весіллі».

— Гаразд! — порішили парубки.— Пропустимо, але борг віддаси з процентом замість піввідра — ціле відро.

Весільний поїзд рушив далі. Без ніяких перешкод прибули молоді до Фесенкового дворища. Та не скінчилися ще викупи. Позлазили молодята з воза. За звичаєм, Андріян повинен був під музику врочисто ввести Марійку до своєї хати, де їх зустрінуть батько й мати і поблагословлять на шлюбне життя. За молодим подружжям у хату повинні були внести скриню «брати» молодої, і горе було тому, щиро казавши, хто висватав собі дівчину, у якої багато «братів». Деякі з цих «братів» до весілля ніколи і в очі не бачили «сестри», але молодий усім їм мусив заплатити за вивід з її хати грішми, а за ввід до своєї хати, тобто за викуп скрині, горілкою. Причому кожний «брат» мав право випити скільки хотів, і молодий мусив частувати кожного, поки він не скаже «годі!» і не передасть чарки іншому. Так від першого до останнього. І як попадуться «брати» з лудженим горлом та чавунною головою, то можуть і відро горілки випити. Тільки той-таки звичай, що дає право «братам» при викупі скрині пити досхочу, забороняє кожному закушувати, поки не передасть чарку іншому, а, закусивши, назад чарки вже брати не можна. У Марійки «в братах» гуляло шестеро парубків. Півтори сулії видудлили вони, поки уконтентувалися так, що, коли несли за молодими в хату скриню, то ледве держалися на ногах.

Задьористо грала троїста музика, до якої, не догадуючись, що гратиме втраченій невістці, прилучився по-сусідськи з своєю кобзою ще й Вересай, коли Андріян з Марійкою вступили до хати, де їх благословили Тетяна з Галаганом.

До пізнього вечора ішла звичайна весільна гуляня з вигуками «гірко», з музиками й танцями; на ніч молодих завели під музику в комору і замкнули колодкою. Так велів давній звичай вольних людей. За панщини він у кріпаків вивівся, його додержувалися тільки люди козацького стану, заховуючи моральну основу для майбутніх поколінь. Після скасування крі-

пацтва звичай заводити молодих у комору обійняв усю сільську людність як суворий і непреложний закон. І держався він міцно.

Як весільний батько, Григорій Галаган другого дня вранці мусив бути присутнім при виводі молодих з комори. Дружина його, що ніколи не бачила, як виводять молодих після першої шлюбної ночі, упросилася піти з ним. Ідучи з нею, Галаган розповідав:

— Якщо молода була чесною, то ти побачиш, голубко, найрозгульніше закінчення весілля: вестимуть тещу, запалюватимуть на її дорозі огнища з соломи, біля кожного огнища танцюватимуть старі — все село танцюватиме, а теща виступатиме, наче цариця, гордо і пишно; всі їй кланятимуться, а сват із свахою зустрінуть при воротах і земним поклоном дякуватимуть за те, що в чесноті передала їм свою дитину. Коли ж молода виявиться нечесною, тещі не вестимуть, а через усе село на ганьбу поведуть молоду, накриту рядном.

— А як же виявляють — чесна чи не чесна була молода? — спитала Галагана дружина.

— Насамперед, може виявити сам молодий, і коли він сміливий і гордий, то перша шлюбна ніч може бути трагічною, тобто закінчиться смертю молодої. І звичай дає на це право, через те молоде подружжя в коморі замикають, щоб ні втекти від мужньої кари жінка не могла, ні щоб порятунку ніхто подати не міг. За моєї пам'яті був випадок, коли молодий уночі задушив молоду її косами за те, що вона втратила чесність до шлюбу.

— По чому ж він пізнав це?

— В тому випадку вона сама призналася. Одружено було її силоміць, вона кохала іншого і не хотіла жити з нелюбом. А завжди виявляють, коли вранці довірені баби заходять до комори і знімають з молодої шлюбну сорочку...

— Який жах! — здригнулася Галаганова дружина. — Це ж дикунство!

— Так, це звичай епохи дикунства, але ж взагалі народні звичаї зародилися в ту епоху, а живучість їх уже свідчить про велике значення їх в житті на-

роду. Характерно, що суворий цей звичай однаково карає навіть і тоді, коли в чесноті молодої винен сам молодий.

— Обох карає?

— Ні, тільки молоду.

— У мене відпала охота бачити вивід молодої,— сказала Галаганова дружина. — Раптом виявиться, що молода нечесна, і тоді ми муситимемо бути присутніми при дикунській сцені.

— Сцена може бути не з приемних, але я впевнений, що тут пройде все гаразд,— відповів Галаган.

Галагани приспіли саме на той момент, коли довірені баби, ці суворі судді щастя дівочого, одмикали комору, коло якої стовпився весільний люд. Батьки молодого, за звичаєм, повинні були чекати вироку суддів у хаті, після чого вони або радісно вийдуть назустріч тещі, або перші плюнуть услід згнєбленій невістці, а як чоловік од неї не одкинеться, незважаючи на наругу, то все ж молода до хати зайти права не матиме, і молоде подружжя виселяється до кого-небудь в сусіди, поки поставить собі хату.

Пані Галаганова зосталася надворі разом з людьми, Григорій Павлович зайшов у хату, де була сама Тетяна. Вони уже все обговорили попереду (Галаган обіцяв велику підтримку молодому господареві у заведенні культурного господарства і, щоб вивести його з ряду звичайних мужиків, проектував поставити директором сокиринського селянського банку, який він тільки що заснував і в якому головував),— тому, привітавшись як люди близькі і зацікавлені в спільній справі, стали з вікна дивитися, що відбувається надворі. Баби-судді тимчасом, відімкнувши колодку, увійшли до комори і, випхнувши звідти молодого, одягненого в кожух вовною догори, зачинилися. Чекування ставало напруженим, бо баби-судді щось довго не виходили. Та ось нарешті повільно прочинилися двері комори, повагом вийшли довірені баби, ведучи біду, як полотно, молоду. Серця всіх затремтіли: «Що скаже старша судія» — «Надівайте княгині очіпок, молодички» чи «Подайте ряднину»?.. І стара-престара баба сказала деренчливим голосом:

— Подайте, молодиці, ряднину...

Всіма опанував жах. Марійка не впала, бо її тримали за руки. В німотній тиші верескнув істеричний голос пані Галаганової:

— Гриша, уйдем отсюда!

До Марійки підступив, прийшовши до тям, Андріян.

— З ким гуляла, повія? Кажи, бо вб'ю!

— Не руш! — заступили йому дорогу баби.— Там, у коморі, ти міг її вбити, тепер вона наша.

— Беріть баняки і сковороди, молодиці, накривайте разом блудницю!— розпоряджалася старша судія.

Марійка тільки тоді отямила все лихо, що сталося.

— Матусю, рідненька! Де ти? — жалібно скрикнула вона.

Цей благаючий крик опритомив Тетяну. Вона вибігла з хати і кинулася до невістки, розпихаючи бабів та молодиць.

— Не руште її! Вона моя дитина!

Пані Галаганова в істериці повторювала: «Уйдем, уйдем отсюда»,— але Галаган, усадовивши її на ослоні і дарши понюхати з флакончика, який вона носила в ридикюлі, сказав, що, як батько, він мусить лишитись тут до кінця. «Батько? Який батько?» не зрозуміла Галаганова. «Весільний батько», пояснив Галаган.

Втручання Тетяни змінило всю ситуацію. Баби й молодиці відступилися від молодої, яку несподівано взяла під свій захист свекруха, і Марійка зайшла слізьми у неї на грудях.

— Надіньте моїй невістці очіпок, молодички,— сказала Тетяна, голублячи Марійку,— і йдіть по тещу.

Андріяна поведінка матері не менш приголомшила, як повідомлення бабів-суддів. Збагнувши за хвилинку, що діється, він вирік:

— То живіть з нею самі, а мене більше не побачите!

І, накинувши кожуха, хоч була спека, пішов до воріт.

— Андріяне! Андріяне! — кликала Тетяна. — Вернись, Андріяне, бо прокляну!

— Проклинайте, коли вам ця шльондра дорожча за рідного сина.

— Стій, парубче! — зупинив Андріяна Галаган. — Як батько, велю тобі зостатися.

— Батько? Який батько? — здивувався Андріян. — Мій батько помер...

— Як весільний батько, — поправився Галаган, — що тебе благословив на шлюб.

— Весільний батько має силу на весіллі, а весілля кінчилося.

— Всипав би я тобі, парубче, з двадцять п'ять гарячих, то ти зробив би те, що я велю, — сказав сердито Галаган. — Сверблять у мене руки.

— Атож, так, бачите, тепер у вас, пане, вони короткі, — одрізав Андріян і вийшов з двору на вулицю.

По тещу не ходили, Галаган з дружиною і весь весільний люд пішли додому, і zostалися в Фесенковому дворіщі свекруха з невісткою, яких поріднила нещаслива жіноча доля. Так скінчилося це весілля, в міркуваннях про яке Григорій Галаган у своєму щоденнику записав: «Милостивий боже! Що було б з нами (тобто з ним і з Тетяною), якби при її одруженні існував у кріпосних вивід з комори?.. Подумай страшно...»

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Лиха не проси. — воно само напроситься.

Заплатив Вересай оброк і заспокоївся трохи. Зосталася корова, на весну приведе телятко (от коли б дав бог бичка!), на другу весну ще приведе телятко. Як обидва будуть бички, то викохають з них через якусь там часину воликів — і знов ліде хазяйство до пуття. Так міркував Вересай. Покликав Вересай сина

і спитав, кого він хоче сватати. Микита сказав, що Глікеру Пархомівну.

— Ну, то от що, сину, я чув, що панові Галагану потрібні робітники на цегельні. Дуже вигідні умови дає пан — по карбованцю на місяць на його харчах. Наймайся з своєю молодогою в строкові на цегельню, поробите до весни, а там і одружимо вас.

Сім місяців працювали Микита з Глікерою на Галагановій цегельні, принесли чистоганом чотирнадцять карбованців. Перед самою петрівкою справили весілля, і в господу сліпця ввійшла здоровенна, дебели невістка. Корова привела-таки бичка. Та на цьому фортуна вирішила припинити свої щедроти до сокиринського кобзаря. Крім чергового річного оброку, обклали його подушною податтю. А у Вересая — слава тобі господи, чотирнадцять душ! Довелося продати корову з бичком. Зосталася на хазяйстві одним одна худобина — кішка, та й ту годувати було нічим.

А Терешко знов про землю слівце ввернув. Та ні — тепер не могло бути про це і мови. Землю збувати не можна — хазяйнувати ж є кому: одна невістка гору перевернути може! Одначе що з нею робити без худоби? Порішили на сімейній раді таке: озимину засіяти, здавши з половини, а щоб на весну купити воли, грошей заробити, для чого — Микиті з Глікерою знов найнятися на Галаганову цегельню. Остапові (з напівсліпим Прісьчиним зятем Хомаю — за поводатаря) іти лірникувати по ярмарках, а Прісьці з дочками прясти та ткати.

Іде старий Вересай полтавськими шляхами-дорогами, тримаючись за Хомину свитку; спіткнеться, зарие носом у землю і лається:

— Чого ти, шибенику, по груддю ведеш, хіба нема стежки понад дорогою?

Хома — злий, що його в мандри вирядили, — виводить сліпця на стежку понад шляхом, не попереджає, що збоку канава: Вересай і перекинувся сторч головою, мало кобзу не поламав, а Хома регоче, дурнуватий. Витяг старого, ухопивши за бороду. Криком кричав від болю Вересай, при дорозі сівши, гіркими

сльозами умився. Наплакався всмак, а тоді й каже Хоми:

— Іди собі до стобіса, іроде! Мандрував я колись у молодості по ярмарках без поводитаря, обідуся і тепер без тебе.

Але Хома відстати не хоче, бо без Остапа не напросить і на прохарчування, та й додому вернутись не можна, бо теща прибіє або ще й з хати зовсім прожене. Учепився, як той кліщ, і всюди за Вересаєм тягнеться, а як кобзареві наскидають мідяків у шапку добросерді люди, одбере усе до полушки, мов би на схов, а горілчаний дух од нього такий, що памороки забиває.

Утік Вересай від Хоми, як той заснув, напившись, та й подався до лісу — переховатися. З тиждень ховався, живлячись дикими опалими грушами і жолудями. Коли вирішив, що пора вибиратися, щоб не пропасти, то куди не поткнеться — скрізь дерева... Ніяк виплутатись з тих дерев не може. «Отут мені й могила...» подумав і ліг помирати. Почав проказувати «Со святими упокой, господи, душу раба твого Євстафія» і, знесилений, заснув. Прокинувся серед ночі (хоч сліпцеві і день, як ніч, темний) від якихось криків.

— Братіки, голубчики! — волав хтось. — Побійтесь бога, не вбивайте! Все заберіть, тільки відпустіть душу на покаяння.

— А ти, пане, відпустив душі людей на покаяння, як загнав їх на Херсонщину? Ось послухайте, братця, як було діло. Оцей пан Білозерський ще перед волею вивів наш люд у Новоросію, обіцяв усякі добра, а там голодом нас морив. Ну, народ збунтувався, нам'яти боки трохи цьому панові хотів, та він утік і напустив на нас драгунів. Драгуни обложили виселок і потребували видати зачинщиків. Таких у нас не було, але драгуни грозили, що всіх до ноги винищать, як не видамо. Ну, я, як каліка, взявся бути за зачинщика, щоб людей порятувати. Думав — один загину. Мене закували і на допит узяли, а після того стрельнули по беззахисних довірливих людях — чоловіках і жінках з малечою на руках — і перебили.

Люди плакали, що я за них на смерть віддався, а смерть на них грянула небесним громом. А я зостався живий, нікому не потрібний каліка самотній, одбув каторгу і помсту в своєму серці поклав на цього пана. Бога молив, щоб не посилав мені смерті, поки я панові Білозерському не віддячу за всіх, безневинно погублених. І бог почув мої молитви. Тепер цей пан мусить заплатити своєю грішною душею за душі праведні немовляток і матерів.

Слухаючи, Вересай пригадав ту оказію, як пан Білозерський на різдво колись приперся до пана Галагана та й гримнувся долу разом з іродом вертепним. І голос того, хто виказував панові Білозерському гріхи, був йому по знаку. Хоча Вересай зрозумів, що сусідами його є розбійники, але зрадів, бо розбсю йому боятися нічого, а порятунок від них буде. Він устав і гукнув:

— Агей, люди!

Луною підхоплений, його голос, наче грім, проgrimів. І сталося несподіване. Всі сипнули врозтіч, а найпершим пан Білозерський. Тільки той, хто назвався калікою, утікати не міг і стояв на місці, наче вкопаний. А Вересай повторив свій зойк:

— Порятуйте сліпого! Не можу сам вибратися з лісу!

Очутившись від несподіванки, до нього пришкандибав Корній Задерихвіст:

— А бодай би тебе лиха година побила, окаяний! Убить тебе мало за те, що ти зробив.

— Чого ти лаєшся, чоловіче добрий,— казав Вересай,— я ж тебе, здається, знаю, тільки не можу пригадати, де зустрічав.

Придивився до нього Задерихвіст і сказав лагідніше:

— Авжеж, зустрічав. Це ж ти колись, старче, про буслів розказував?

— Так, так,— пригадав Вересай, обмацавши його лице.— ти теж тоді щось розказував, служивий. Виведи мене, прошу тебе, на дорогу, бо я мало не пропав у цьому лісі, та може кусник хлібця маєш, то не пошкодуй, бо я зовсім охляв.

— Ну, така, значить, воля божа, старче, не мені, видно, над паном суд вчинити покладено, і ти своїм криком одвів мою руку, урятувавши од гріха. Ходімо до нашого куреня, я тебе нагодую, а тоді й везеду на дорогу.

Курінь був у глибокій балці. До нього посходилися розбійники ділити здобич, що дісталася від Білозерського. Привів туди Задерихвіст і Вересая. Його нагодували і перед виводом на дорогу скинули по монеті в шапку. Лапнув Вересай — самі срібняки. Не лічили, гризнув в умі, що, мабуть, не менше десяти карбованців буде, і попросив направити його назад на Прилуки.

Задерихвіст, виводячи, казав:

— Ти не думай, старче, що розбійники лихі люди. Не від добра йде чоловік на розбій. Надіявся народ, що як дасть цар землю і волю, то покращає життя. А що вийшло? Життя таки покращало, та тільки для панів, бо пани збулися клопоту і нажили грошей. А народ не має ні землі, ні волі. Десятка год не пройшло від ослободження, а вже наділи поділилися на такі клаптики, що повернутися плугом ніде, а що ж буде через п'ятдесят літ? Того мало, то ще плати чинші й податі, а з чого ж їх виколупати? Чим жити, як не розбоєм? Казна дере з нас за землю чинші для панів, а нам застається одвертати ті чинші з панів, перестрічаючи на дорозі, та замолювати гріхи пудовими свічками. Скоро весь народ у розбійники піде, зостануться самі мирські павуки, які бідняцьку землю прибирають до своїх рук.

— Можеш не розказувати мені, чоловіче, — відповів Вересай, — я сам з таких.

— А цар — його величність — сидить собі в столиці і думає, що народ благоденствує з його ласки і возносить до неба молитви за нього. От коли б знайшовся чоловік такий, щоб достукався до самого царя та розказав йому, що з того ослободження получилось, то з царських очей пелена спала б.

— Е-е, як ти до нього достукаєшся? Недарма ж кажуть: «До бога височенько, а до царя далеченько».

Однаке ця думка запала в голову Вересаєві:

«А що, коли б і справді дійти до самого царя та розказать, як бідує народ!»

Нараз Задерживіст сіпнув його за руку і впав на землю.

— Лягай!

— Що таке? — спитав Вересай, присівши.

— Біда! Військо оточує ліс. Ми в пастці.

— Мені нема чого боятися війська — я сліпець, — сказав Вересай.

— Все одно заберуть і, поки розберуться, посадять у кутузку. Хіба от що, старче, підсади мене, бо я з милицею на дерево не виберусь, і сам зостанься внизу і кричи: «Гвалт, рятуйте!» Голосище у тебе наче труба ієрихонська — товариші в балці почують і догадаються, що треба тікати. Солдати розсіплються по лісу за ними, а як тебе питатимуть — скажеш, що на тебе й на твого поводитаря напали розбійники і хотіли вбити, то поводитар сховався на дерево. Тоді я злізу і нас випустять на дорогу, та й з товаришів хто-небудь устигне врятуватися.

— А що як військо зустріло пана Білозерського?

— Тоді я пропав. Як при війську є Білозерський — про мене нічого не кажи, може я пересиджу на дубі і цю халепу. А як треба буде казати, то я кину на тебе жолудем.

Задерживіст вибрався Вересаєві на плечі і, вчепившись за гілля, виліз на дерево, а Вересай одійшов трохи і закричав: «Гвалт, рятуйте!» Від його крику аж листя на деревах залопотіло, немов силенний вітер дунув.

Солдати кинулися на той крик до Вересая.

— Чого кричиш? — визвірився на нього офіцер.

— Мене розбійники хотіли пограбувати і вбити.

— А де ж вони поділися?

— Мабуть, повтікали...

— Куди?

— Не знаю, я ж сліпий.

— Як же ти, сліпий, сам ходиш? — допитувався офіцер.

— Я був з поводитарем, та він утік.

— А хіба у тебе є що грабувати?

— Милостину, яку мені дають добрі люди, розбійники хотіли пограбувати.

Поки офіцер допитував Вересая, солдати нишпорили по лісу, але він був порожній.

— Покажи свою милостину, старче,— звелів офіцер.— Ого-го! — вигукнув він здивовано.— Самі срібняки... А чи не платять тобі часом розбійники за те, що ти стоїш на варті, старче? Щось не схожі ці гроші на милостину... Новісінькі срібнячки... Хіба ж такі монети кидають старцеві в шапку?

— Кожен дає од щедрот своїх — хто мідяка, хто срібняка,— відказав потерпаючи Вересай.

— Щось не так ти баїш, старче. Краще викажи нам розбійників, то ми відпустимо тебе з миром, а як не викажеш, то посидиш у кутузці, поки вяснимо твою персону.

— Садити мене — ваша воля, пане, тільки гріх вам буде, коли скривдите сліпця.

Офіцер замислився. Перегодом спитав:

— Ну, а як відпушу тебе, то куди ти підеш?

— На Прилуки піду, бо я з тих місць і мене всі там знають.

— Як же ти, сліпий, без поводитаря підеш? Хіба ти втрапиш сам? Чи, може, ти тільки прикидаєшся сліпим? Бувають і такі.

Вересай поміркував, що час покликати Задержоста, і гукнув:

— Агов, Корнію!

— Хто це Корній? — зацікавився офіцер.

— Та поводитар же.

— А він хіба тут? Ти ж казав, що він утік?

— Та втік же на дуба. Корнію, злазь уже!

Але Корній не злавив і сидів мовчки, кленучи в душі Вересая.

Офіцер звелів обшукати дуби, і як не ховався Корній за листям, його назорили і звеліли злазити. Він знехотя виконав наказ. Вчепившись за останню гіллячку, попросив, щоб його зняли, бо впаде і звихне єдину ногу.

— Як же ти з одною ногою на дуба виліз, коли не можеш злізти? — дивувався офіцер.

— Від страху і на небо вилізеш,— пояснив Задерихвіст.

Хоча не було нічого неймовірного в тому, що у сліпця поводитар — безногий каліка, у офіцера виникло підозріння, і він звелів обшукати Задерихвоста. Солдати обшукали, а офіцер пильно стежив.

— Еге-ге, та ти мічений! — вигукнув він, коли з Задерихвоста знімали шапку і нависле на лоб волосся задерлося вгору, відкривши випечений каторжанський знак.— Потрусіть, потрусіть його, братці!

Незабаром солдати намацали під одежею черес, наповнений грішми.

— От який у тебе поводитар, старче,— сказав глузливо офіцер.

Вересай почав був розказувати, як він опинився в лісі та як натрапив на нього Задерихвіст, але того ніхто слухати не став. Обоє оточили і, як розбійників, з барабанним боєм повели до Прилук. І в тому було щастя Вересайове, що не до губернії, бо в Прилуках у той час відбувалося дворянське зібрання і туди прибув з Сокиринець предводитель Григорій Галаган. Зачувши в перерві між засіданнями звук барабанний на вулиці, Галаган виглянув у вікно і, на своє здивування, побачив, що під вартою ведуть Остапа Вересая ще з якимсь старим калікою. Втручання Галагана визволило Вересая з-під арешту, а Корнія Задерихвоста знов посадили в тюрму.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Земле, наша годувальнице!

Розхворівся після цих пригод Вересай, цілу зиму провалявся. Приходячи до пам'яті, плів усяку нісенітницю, що й купи не держалася. То йому здавалося, що падає манна небесна, і він наказував: «Роззявляйте роти, хапайте, ковтайте, наїдайтеся, бо буде голод!» То кликав Хому і казав: «Бог тебе покарає, що ти оддав мене в тюрюгу». То йому здавалося, що він у царя, і тоді починав говорити, що його послав

народ, щоб розказати помазаникові про лихе життя... Приська боялася, що помре або збожеволіє. Але нічого — вижив і в весняний день видавав на призьбу — погрітися на сонці, а розігрівшись, попросив кобзу, та Приська не дала, бо в піст грати гріх — хай уже, мовляв, потерпить до великодня.

Міркував Вересай про землю. Микита з Глікерою ще добували строку на цегельні, принесуть зароблені гроші. Приська з дочками на пряжі та тканні теж дещо заробили; срібняки, подаровані розбійниками, у нього під час арешту відібрали, але пара все-таки завалилася якось ненароком з кишені у полу жупана... «Купимо воли, самі обробимо земельку, вона нас нагодує, одягне й обує», потішав себе.

У страсний четвер привезли з цегельні Микиту, ледве живого. Його придавило брилою, як обвалилася підкопана глиняна гора. Помер Микита на великдень, і, за повір'ям, душа його потрапила прямо в рай, але для кого ж тепер потрібна земля? Хто її оброблятиме? Невістка? Вона після похорону зразу ж сказала, що хоче вернутися до матері, та й справді — яка їй вигода робити на чужу сім'ю?

Вересай з Приською відпустили невістку і віддали їй посаг.

Згадав Вересай про Терешкову раду, що земля для нього тільки зайвий клопіт. Пішов до Пугача та й каже:

— Ти хотів, Терешку, землю купити, то скільки даєш?

Але Терешко уже співав зовсім іншої.

— Гай-гай, Микитовичу, було б продавати, як я купував, — і видобув папера — Струкція така ось прийшла. Воспрешаїця мужикові землю продавати, аж поки не виплатить усього чиншу. А як неспроможен — хай оддасть наділ громаді, а громада рішить, кому тією землею користуватися.

— Оце тобі земля й воля! — сплеснув руками Вересай. — Ну, коли так, то нехай земля вакується.

— Ні, старче божий, земля вакуватися не може. Ось послухай, що пишеться в структурі: «А ежели кто либо из мирян приведет оный надел в запустение, того

по приговору сільського схода виключать із общества и высылать за Урал с отобранием надела и имущества на уплату долга по повинностям».

Довго сидів Вересай мовчки, втупивши повиті біль-мами невидючі очі в одне місце. Але перегодом спитав, зовсім приголомшений:

— То що ж ти порадиш, Терешку?

— Наділ оддай громаді з доброї волі, а чинш сплати, щоб був чистим перед царем-государем, бо інакше громада землі не прийме.

— От, напасть! А скільки ж того чиншу?

Староста кинув на рахівницю і сказав:

— Викуп землі розкладено на п'ятдесят років. Десятина землі оцінена по сімдесят карбованців. У тебе три ризи поля—шість десятин — чотириста двадцять карбованців. Це по вісім карбованців і сорок копійок у рік. А як цей рік беруть уперше від ослободження, то за сім років шістдесят карбованців і дві копійки.

— Господи! То це, щоб оддати землю, треба оддати ще й шістдесят карбованців?

— І дві копійки,— поправив Терешко.

— Та за що ж?

— А за те, що пользувався.

У Вересая голова стала наче макітра: він нічого не розумів. Земля його нібито, але продати її не може. Отже, земля не його, але чинш за неї платити мусиш.

— А воно ж усе понятно,— казав Терешко,— землю дано тобі через общество. Поки ти чиншу не виплатив, ти нею тільки користуєшся, а господар її общество. Як виплатиш весь чинш—земля буде твоя собстенна, тоді продавай, проживай, роби що хочеш.

У Вересая почала прояснюватися голова, але не від того, що сказав Пугач, а від того, що чинш іде панові Галаганові, і він сподівався у нього одпроситись од плати, бо не раз уже зустрічав від нього співчутливе ставлення до своєї долі.

Староста і тут розбив його надії:

— Нічого тобі, Микитовичу, не зарадить і пан Галаган. Він гроші вже одержав від поземельного

банку в кредит, а твої гроші йдуть до банку на покриття того кредиту, позики тобто.

— Скільки горя! Тут син наглою смертю помер, а тут у землю так угруз, що й не виборсаєшся — хай би вона, та земля, каменем стала або під воду сховалася! Чи ж знає цар, що воно робиться!

— А ви б йому розказали, Остапе Микитовичу, — з робленою шанобливістю сказав Пугач. — Узяли б собі кобзу та й почимчикували б до царя в гості, до самої столиці. Вам же що? Ні орати, ні сіяти.

— І піду! Хрест святий золотий, піду.

Міцніла у Вересая думка про подорож до «царя-слободителя».

Тимчасом він, дочекавшись повернення Галагана з Києва, куди той їздив на засідання «Югозападного отдела Российского императорского географического общества» як голова того відділу, пішов просити поради в своїй біді.

Григорій Галаган Вересая приймав завжди радо. В цьому старцеві він бачив «перст божий» і, вважаючи себе великим грішником, шукав усякої нагоди, щоб по-панському обласкати цю талановиту, але скривджену долею людину.

Вересай почав жалітися на свої нещастя і просив Галагана допомогти йому звільнитися від землі без виплати чиншу.

— В чинші я не властен, — сказав Галаган, — бо він іде в поземельний банк. Але я чув, що на моїй цегельні придавило землю твого сина, який був опорою твоєї старості. Хоч управитель і пояснював, що це не наша провина, але я гадаю, що смерть твого сина — на моїй грішній душі. Поправити лихо я не можу, проте мій обов'язок перед богом і людьми полегшити твоє горе. Я призначаю тобі, старче, дожиттєву пенсію по двадцять карбованців у рік, а щоб ти міг сплатити свій чинш у поземельний банк і звільнитися від землі, видам пенсію за п'ять років наперед.

Вересай упав навколішки і з вдячності за таку щедроту намагався поцілувати панові руку. Та Галаган підняв його і сказав:

— Я великий грішник, старче божий, і не достойний, щоб цілували мені руку. Я відчуваю удари долі і гнів всевишнього. Молись іноді за мене. Твоя чиста молитва може пом'якшити караючу руку, занесену над моєю головою.

Галаган поцілував його в лице і провів до виходу.

Пішов Вересай додому і дивувався: «Які диваки бувають серед панів. Цілюються з мужиком, та ще й сліпим». Але в душі його зародилося ніжне почуття до Галагана, і він ладен був би свою голову під сокиру за нього підкласти.

Віддавши землю громаді, Вересай став дійсно вільною людиною, а Галаганова пенсія дала його сім'ї велику підтримку. Але невимовний сум обгорнув його душу: він зрозумів, що щастя не в багатстві — коли такий великий пан, як Галаган, жаліється на свою долю. В чому ж тоді щастя?

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Смерть замахнулася на нього косою,
і він поник головою...

Павлусь Галаган ріс хлопчиком нервовим і дуже вразливим. Ні хатка в сокиринському парку, де він проводив більшу частину часу, щоб його не засушила кам'яниця, ні знаменитий «український будинок» в Лебединці, про який Шевченко зазначив: «Барская, но хорошая и достойная подражания затея», ні інші заходи родичи не могли змінити його вдачі, не могли врятувати останнього нащадка Галаганів. Успадкована від батька сухотка тліла в легенях і могла спалахнути щохвилини. Батько впевняв себе, що все може обійтися щасливо: адже ж він і сам в юності помирав і заповіта написав, а відтоді прожив стільки років і почував себе, слава богу, гаразд. Радився з світилами науки про здоров'я сина, виконував їхні приписи, але надію покладав на бога, тому йому і здавалося, що молитва Вересайова більшу силу має, як усі ліки. І взагалі Григорій Галаган здавна вірив у

надприродну силу «добрих діл». І все ж Павлусь помер. 27 квітня 1869-го року, граючи в крокет з своїм тезком і ровесником Павлом Скоропадським, потомок Галаганів раптом упав, заливаючись кров'ю. До вечора його не стало. Невтішні батьки поховали єдиного сина, що ледве дійшов шістнадцяти літ.

Пустота оселилася в душі Григорія Галагана. «Для чого я маю жити?» питав він себе, никаючи по велетенському палацу і допитливо зазираючи в очі предків, що дивилися з портретів на останнього свого нащадка, яким кінчався їхній рід. «Але ж у мене є ще один син!» — ця думка настирливо виникала раз у раз і не давала спокою. Дивився він в очі предків, і кожного поодинці питав: хто і як з них вчинив би на його місці? І дивовижна річ — вони відповідали йому, і він чув їхні голоси, власне, один голос, бо вони всі казали: «У тебе єсть син! Хай він продовжить наш рід!..» І тоді наставали муки душевні: «Як він може оголосити мужика своїм сином? Як він може вчинити так, щоб стати об'єктом смішок для всього великого світу, для царського двору — він, Галаган, ошасливлений дружбою її височества великої княгині Олени Павлівни, тітки царя, він, Галаган, якому по-приятельському руку подає сам Олександр-Освободитель, він, Галаган, який не вершить яким-небудь міністерством імперії тільки через небажання втратити найдорожчу йому свободу дій і вчинків! На цьому і спіймав себе Галаган: «Де ж та свобода дій і вчинків, коли — от він не може вчинити, як хотів би? Ні, свободи ніякої нема, а є умовність, кожен з нас раб умовності».

Галаган розвідував про Андріяна Фесенка. Але він як зник у день виводу з комори, так і не повертався більше додому.

«Мужик... — думав собі Галаган. — З нього, по-ложим, можна зробити культурну людину — адже йому тільки двадцять літ минуло. Але де ж він? Може, не переживши ганьби, вкоротив собі віку?» А предки з портретів говорили: «У тебе є син... Не дай загинути родові...» Довідався в поліції, що чоловік з таким ім'ям не попадався і мертвого тіла його також

не знаходили. В провінціальних газетах стали то тут, то там появлятися об'яви одного змісту: «Розшукується Андріян Андріанович Фесенко, родом з с. Сокириниць, Прилуцького повіту, Полтавської губернії. Просять про його місцеперебування сповістити на адресу: Київ, поштова скринька № 7. Особи, що допоможуть розшукувати, дістануть грошову нагороду».

Сокиринці після смерті Павлуся втратили для Галагана всю принаду. Він часто, щоб звільнитись від причепних дум, почав виїжджати з дружиною до Києва, де перебував Південно-західний відділ географічного товариства, до Петербурга, на засідання Державної ради імперії, до Москви, де жили Гудовичі — материні родичі. До Сокириниць же приїздили на весняні місяці. Тоді тут правили панахиду в день смерті Павлуся, а потім відбувалися прийоми гостей, здебільшого вчених та різних митців. Григорій Галаган намислив, щоб увічнити пам'ять сина, збудувати учбовий заклад його імені, і ця школа мала бути відмінною від усіх шкіл країни і складом своїх вихованців, і складом педагогів, і характером виховання. З неї повинні були виходити кадри «національної» інтелігенції. А в душі своїй Галаган поклав: якщо Андріян Фесенко знайдеться — дати йому потай найкращу освіту і, коли виявиться достойним, усиновити, передавши в спадщину все своє багатство, крім тієї пайки, що на школу. Одначе доля не була ласкавою до нього, і, незважаючи на газетні публікації, жодної звістки на поштову скриньку № 7 не приходило.

У Києві на вулиці Фундукля, губернатора, з ім'ям якого зв'язане докорінне перепланування міста, споруджувався будинок «Колегії Павла Галагана» на два поверхи над цоколем для малозаможних дітей дворянського та громадянського «сословія» (дрібних чиновників, духовенства). Восени 1871 року колегію з пансіоном, створену в пам'ять померлого сина, було урочисто відкрито. Педагогів Галаган набрав з складу університетської професури прогресивного напрямку. Коли колегіанти проходили усну пісенну творчість

українського народу, Галаган привіз із Сокириніць Остапа Вересая.

Микола Віталійович Лисенко забрав кобзаря до себе, щоб списати всі його пісні та вивчити співацькі прийоми. До композитора зібралися: Михайло Драгоманов, Петро Косач, письменниця Олена Пчілка (Драгоманова-Косач) з трилітньою донькою Ларисою (майбутньою поетесою Лесею Українкою), Тадей Рильський, Михайло Старицький, Володимир Антонович, Павло Житецький, Павло Чубинський, Кость Михальчук та інші культурні діячі, які належали до нелегального товариства, що мало назву «Українська громада». Третє відділення царської канцелярії, яке розвідувало діяльність «Громади», називало її «Обществом хлопоманов». За десять років до цього вечора «свиты его императорского величества» генерал-майор граф Сіверс писав царю: «Между молодыми людьми Киева, особенно студентами, образовалось общество под названием хлопоманов, они действуют на крестьян, выпущенных из крепостной зависимости, подстрекая их не подписывать уставных грамот и внушая им, что земля составляет их собственность без всякого выкупа за оную. Нисколько не скрывая принадлежности к обществу, молодые эти люди ходят в национальном малорусском платье и разъезжают по деревням. Главными деятелями между ними считаются Антонович и Рыльский». А київський жандармський полковник Грибовский на запит III відділення дописав: «Дошедшие в Петербург слухи, что нынешнее общество хлопоманов стремится будто бы к восстановлению самостоятельности Малороссии, не заслуживают на внимание. Спокон веков Малороссия самостоятельной не была и быть не может. Тут только отчасти подтверждается, что Антонович, Рыльский и еще некоторые из студентов хлопчут о сохранении малороссийской народности в нравах, обычаях, costume и даже хотят возвысить литературу на малорусском языке».

28 вересня 1873 року відбулося екстрене зібрання Південно-західного відділу Російського географічного товариства під головуванням Галагана. На зібрання запрошено було іменитих гостей. Член «Гро-

мади» і член Географічного товариства професор Русов доповів шановному зібранню «Про життя бандуриста Остапа Вересая і твори народної словесності, які він виконує». Член «Громади» і член Географічного товариства Микола Лисенко прочитав реферат «Про особливості української музики, історичних пісень і дум народних». Потім виступив сам «останній кобзар», як назвав Вересая Русов. Можливо, ніколи в своєму житті так не ридали і так не сміялися київські імениті люди, починаючи від генерал-губернатора князя Дондукова. «Це справжній чародій, що захоче — те з тобою і зробить. Звелить плакати — ридатимеш без упину, звелить сміятися — реготатимеш нестерпно до болю в животі», писали другого дня київські газети.

Захопившись мистецтвом талановитого кобзаря, київська адміністрація забула про «блюстительські» свої функції. Але скоро вона отямилася. Через рік у Києві мав відбутися Всеросійський з'їзд археологів та етнографів з участю видатних учених Західної Європи. В програму з'їзду було включено виступи лірників та кобзарів. Найбільше цікавив усіх Остап Вересай. Але київський генерал-губернатор ці виступи заборонив, а про Вересая, зокрема, доносив вищим властям, що це українофіл і дуже небезпечна людина, в піснях якої в непривабному світлі зображаються помішки, дворяни, чиновники і чуються заклики до непокорі.

Через цю заборону лірники і кобзарі на з'їзді не виступали. Проте Микола Лисенко, Михайло Старицький і Тадей Рильський все-таки організували один таємний виступ Вересая. Серед учасників з'їзду, які слухали Вересая, був член Паризької академії наук Альфред Рамбо. Він потім надрукував у французькому журналі статтю «Україна та її історичні пісні».

«Одного чудового літнього вечора зібралися ми в університетському саду, щоб послухати кобзаря,— писав академік Рамбо.— Його посадили на стільчик, і слухачі утворили круг нього коло, що більшало кожної хвилини. Єдиний ліхтар, захований під зеленим віттям, освітлював лице кобзаря, голос якого вночі здавався співом соловейка. Цікаво дивитись на Ос-

тапа, коли він виконує котрись з своїх жартівливих пісень. В цей час він притупує і рухами всього тіла супроводить музику, співаючи і видобуваючи з струн найдивовижніші звуки. Коли мотив танцювальний, він устає і відбиває такт ногою, а то й пускається навприсядки, наче молодий козак... Остап Вересай — найбезпосередніший спадкоємець старих слов'янських співців. Він законний спадкоємець Бояна та інших солов'їв минувшини».

Після такого тріумфу вирішено було через Російське імператорське географічне товариство улаштувати виступ Вересая в Петербурзі, щоб не тільки міністри переконалися, що українську мову не вигадали «хлопомани», а щоб і до самого царя творчість народу українського дійшла. Про це доручено було клопотатися професору Русову через свого приятеля віцепрезидента Російського географічного товариства професора Семенова. Відповідь була позитивна, але віцепрезидент сповіщав, що коштів у товариства на це нема, тому і радив організувати приїзд Вересая приватним порядком. Кияни були здивовані: «Скільки там тих коштів потрібно, щоб про це варто було говорити? Тут щось не теє...»

Справа прояснилася, коли з Петербурга приїхав російський учений статистик і етнограф Василь Осипович Козлов. Зайшовши провідати Галагана, Козлов розповів про столичні новини і пояснив, що заважає приїздові Вересая в столицю.

— Відносно Вересая,— сказав Козлов,— професор Семенов просив мене переказати, що справа, звичайно, не в грошах, а в тому, що президент Географічного товариства великий князь Костянтин настроений проти малоросіян. Тож треба зробити так, щоб Вересай опинився в Петербурзі без виклику, а там уже буде все зроблено. В листі цього написати не можна було. Орест Міллер також просить привезти Вересая, щоб показати його своїм вихованцям — великим князям. Все столичне суспільство заговорить про Малоросію — про міцний дух народу, про його таланти. Так що споряджайте його, а я одвезу, як вертатимусь з експедиції.

— Подорож Вересая обов'язково спорядимо,— сказав Галаган.— Я б міг звернутися і до великого князя Костянтина особисто, але... мені здається, що краще провести цю справу потай...

— Безумовно, краще...

РОЗДІЛ ПОСТИЙ

До париці? А будьте ласкаві, панове, возьміть і мене з собою.

Василь Осипович Козлов приїхав до Сокиринець на масницю.

Вересаєві пошили з високими, за коліна, халявами шакапові чоботи, вовняну чумарку, справили пояс і смушкову шапку. Чутка, що Вересай їде в столицю, миттю поширилась по селу. До нього почав ходити люд. У одного в Петербурзі був далекий родич, у другого свояк, одні просили передати поклін «від сирої землі до високого неба», другі скаргу до вищої судової палати, треті «прошення» на височайше ім'я, а Терешко Пугач застеріг, щоб він, коли доведеться побачитися з царем-освободителем, не сказав чогонебудь лихого на сільську владу.

— Ото нависний,— мовив хитро Вересай,— як у Петербурх, то вже й до царя?!

— Все може бути, Микитовичу; до бога, кажуть, високо, а до царя далеко — то так, але для того, хто в Петербурзі — близько, бо він може царя навіть на прогулянці побачить... А потім, я чув, що ти в самому царському палаці на кобзі гратимеш. Щасливий! Хоча ні — ти і в щасті нещасливий, бо як і сам цар тебе слухатиме, то ти не знатимеш, бо не зможеш побачити його за сліпотою... Так і поїдеш, не знаючи, який цар з себе.

Раптом Пугачеві прийшла в голову чудернацька думка:

— Зажди, Микитовичу,— сказав він,— зараз я тобі іспит устрою.

Побіг Пугач на вулицю, де товпився народ, і звелів покликати Зосима Гайдамаку, солдата російсько-турецької війни.

— Якби ти був видющий,— продовжував після того,— я показав би тобі царський портрет, тоді ти з першого погляду пізнав би царя, а так я тобі іншу ознаку дам.

А коли Зосима Гайдамаку привели, Пугач узяв Вересайову руку і, піднісши до Зосимового лица, сказав:

— Обмацай!

Вересай обмацав, після того Зосима вивели.

— Хто це був, по-твоєму? — спитав Пугач.

— Не знаю, кумедна якась озія: кругом борода, а посередині голе тіло.

— Отакий цар. Підборіддя голе, а на щоках борода.

— Такий цар?! Чудасія! А хто ж це був?

— Це був Зосим Гайдамака. Як повернувся він з війни, то й ходить отак — підборіддя бриє, а на щоках волос залишає і точ-у-точ як цар на портреті. Ну, це я тобі для того показав, щоб ти знав, що розказувати, як повернешся назад. Бачитимеш чи не бачитимеш царя, а говори, що бачив і розкажеш, який він. А питатимуть люди, що цар говорив,— скажеш: «Велів цар безпрекословно слухатись сільської власті, бо вона поставлена від самого царя».

Люди товпився на вулиці, чекаючи нетерпляче, коли Пугач піде, щоб дати своє «напутствіє» Вересаєві, а Пугач усе торочив інструкції, аж стемніло.

— Коли питає цар, як живуть люди, скажеш: «Хвалять бога за царя-освободителя і молять про його здоров'я та довгоденствіє».

Виговорившись, староста нарешті пішов; на вулиці нагримав:

— І чого б ото я товпився? Ну, їде чоловік у столицю — так що тут такого? І я можу поїхати.

— Верхи на ломаці,— кинув хтось з гурту.

— Ану — розходьсь, базікали! — крикнув Пугач.— Положення не знаєте? Раз соцький не кликав— збиратися самовольно воспрещается!

А Вересай думав: «Як це може бути, щоб цар мав таке лице, як у Зосима Гайдамаки. Дурить Терешко. Устругнуть щось лихе хоче. У царя лице повинно сяяти, як сонце, і мацати його не треба, щоб пізнати — адже і не бачачи сонця, я вчуваю його теплоту».

Від зборища в хату зайшло двоє стариків.

— От що просимо тебе, Остапе,— сказали вони,— заший оцю цидулу в шапку і оддаси в Петербурзі самому царю, а що в цидулі пишеться, сам догадуйся — про життя наше...

— Добре,— сказав Вересай,— зашию.

— При нас заший,— попросила депутація, і пішли тільки після того, як Вересай просьбу виконав.

До самого ранку крутився на постелі Вересай, не мігши заснути — все думав про Петербург. Уранці одправили молебень, усадовили Вересая в Галаганові сани і при великому зборищі народу вирядили його в далеку путь. Прощаючись, Пріська плакала по своєму старому, наче по покійникові.

В столиці для зимового концертного сезону 1875 року український кобзар виявився справжньою знахідкою. Учені мужі з насолодою слухали його в засіданні «Российского императорского географического общества», в «Музее этнографии и древностей». На першому ж концерті Костомаров, нагадавши Вересаєві про давню зустріч в Сокиринцях, представив його знайомим, як друга Шевченкового, оспіваного в «Перебенді». Козлов не мав спокою від антрепренерів, які добивалися влаштування платного концерту з участю Вересая.

У величезному залі «Соляного городка» не було де яблукові впасти. Люди платили по двадцять карбованців навіть за те, щоб стояти в проході. В концерті виступала знаменита оперна співачка Марія Каменська, прозвана «петербурзьким соловейком».

Вересай сидів у «райку», оточений акторами й репортерами, і, слухаючи співачку, думав про себе: «Навіщо мене сюди, старого, привезли? На глум?» Важко зітхнувши, він сказав:

— Господи, чого б я тільки не віддав, якби мені такий голос!

Репортери швиденько записали його слова в свої блокноти.

Публіка, не дочекавшись навіть кінця антракту, зібралася в залі і почала викликати Вересая. Співачка з цікавістю оглянула Вересая в мужицькій чумарці і велетенських чоботях з закачаними халявами, коли він ішов нетвердою ходою сліпця за Козловим на сцену.

На розкішній сцені поставили звичайну лаву, а не стільця, щоб Вересай випадково не впав. Грім оплесків зустрів його, як тільки він появився, тримаючись за руку Козлова.

— Шановні панове,— сказав Козлов,— в Малоросії кобзарі зустрічаються на кожному кроці. Це люди сліпі або в кращому разі — напівсліпі. Це люди вбогі, вони випрошують милостиню і тим живуть. Але колись кобзарство в Малоросії було заняттям іншого характеру. Кобзарі склали прекрасні пісні, в яких оспівали життя і боротьбу народу, його радості і печалі. Ці пісні названі думами. Кобзарство в Малоросії вмирає. Остап Вересай — останній яскравий представник народного музичного мистецтва. Шановні панове! Перед вами Остап Микитович Вересай. Живе він у селі Сокиринцях, Прилуцького повіту Полтавської губернії, під покровительством вельмишановного пана Григорія Павловича Галагана, члена Російського імператорського географічного товариства, голови його Південно-західного відділення. Просьба до шановної публіки не робити ніяких вигуків під час виступу Вересая, бо він людина проста, до цього не звикла, і може неправильно зрозуміти ті вигуки. Так, якщо ви кричатимете «біс», то він подумає, що його лають, бо привітних ваших лиць і захоплення через свою сліпоту не бачить, а слово «біс» по-малоросійському означає «бес».

Зал принишк. Вересай попробував струни і почав награвати, похиливши голову на груди. Високий облісений лоб і сива, в кучерях, борода викликала в уяві якийсь стародавній образ.

— Український Гомер,— шепнув хтось у публіці, і це крилате слово миттю облетіло весь зал.

Зненацька зарокотали морські хвилі, заквилила чайка, і тихим голосом почав Вересай думу «Як три брати з Азова втікали». Велич стихії, сила людського духу, боротьба страстей — все це було з такою неповторною природністю відтворено пальцями і голосом виконавця, що коли після закінчення хтось плеснув у долоні — всі подивилися на нього як на хулігана, що випадково затесався в культурне товариство, так не хотілося людям скинути з себе чарів, якими оповила душі стародавня дума. Потім співав Вересай думу про «Соколів», жартівливу пісню «Про вдову». Зал здригнувся у своїй основі, коли вибухнули оплески по закінченні виступу кобзаря, і здавалося, що тріснуло склепіння купола. Репортери швендяли поміж публікою, схоплюючи на лету кинуті фрази, кореспонденти записували в свої блокноти сказані знаменитою співачкою слова: «Я все оддала б, щоб мати хоча б крихту артистичної сили і експресії цього сліпця».

Другого дня в газеті «Новости» про цей концерт писалося: «За відзивами знавців, Вересай як співець володіє величезним талантом, і в його думках, як жива, стоїть Україна, сповнена спогадів про минуле».

Популярність виступів Вересая досягла царського палацу, і, з дозволу Олександра II, Орест Міллер просив свого приятеля Козлова привести Вересая в клас великих князів.

Це було 4 березня 1875 року. Козлов узяв Вересая за руку і повів у царський палац. По дорозі напучував його:

— До класної кімнати може під час занять зайти цариця або і сам імператор. При їх вході треба встати і низько вклонитися. Питати ні про що їх величностей не можна, а треба тільки відповідати на запитання коротко і ясно.

— А як же я взнаю, коли вони зайдуть, я ж не бачу,— сказав Вересай.

— Я дам знак.

У вестибюлі Козлов зняв з Вересая кожуха і чумарку, залишивши його у вишитій сорочці, але шапку Вересай лишити відмовився.

— Навіщо тобі шапка? — здивувався Козлов.

— Коли цар увійде, то я скину шапку, як перед іконою, і впаду навколішки, — пояснив він.

— Навколішки падать не треба, а тільки вклонитися, бо цар — не бог; і в шапці сидіти перед великими князями не годиться.

— Навколішки я все одно стану, а шапку підкладу під коліна, щоб м'якше було...

— Та там же килими...

— Ну, все одно шапки я не оставлю, — уперся старий.

Козлов, неприємно вражений цією упертістю старця, не став сперечатися далі, розміркувавши, що в шапці Вересайовій, мабуть, зашиті гроші, і він боїться, щоб їх не викрали.

В класній кімнаті великих князів Вересая усадили на м'якій софі. Вихователь сказав:

— Ваші високості! Я говорив вам про багатства творчості народів імперії, зокрема про думи малоросів. Перед вами кобзар Остап Вересай виконає ці прекрасні твори народного епосу, акомпануючи на бандурі.

З годину, мабуть, грав і співав Вересай, коли до класної кімнати зайшов Олександр II. Він дав знак не переривати занять і тихо сів у крісло. Так Вересай і не помітив приходу царя. Тільки збираючись уже виходити, Олександр сказав:

— Ты доставил мне истинное наслаждение своим пением и игрой, старик. Я очень люблю малороссийские песни и в молодости слушал их в самой Малороссии в имении князя Кочубея — Диканьке. Знаю я и люблю сокиринецкого пана Галагана. Передай ему от меня привет, а тебе в память о сегодняшнем дне я прикажу дать медаль с моим изображением.

Вересай повалився цареві в ноги і сказав тремтячим голосом:

— Ваше величество, прошу ласки, я сліпий чоловік... і не бачу пресвітлого, як сонце, лица царського

очима... Люди зазидуватимуть мені, що я був у царя, а питають, який він,— то я і сказати не зможу.

— Да, слепота наибольшее несчастье изо всех несчастий.

— Прошу ласки, ваше величество...

— Какой ласки ты просишь, старик? — спитав, нічого не розуміючи, цар.

— Я хочу бачити лице царське...

— Но как же ты можешь бачить, если ты слепой. Мне не дано власти сотворить чудо.

— Слепечь бачить пальцями... Зробіть ласку, ваше величество. Дозвольте побачити царське лице пальцями.

— Пальцями?!

Цар глянув на Козлова, що ладен був провалитися крізь землю, на зблідлого Міллера, на синів, які зацікавили від подиву і під його поглядом опустили очі долу.

— Ласка эта как-будто и небольшая, но необычная. Однако царь обязан быть ласковым и милостивым к народу. Чем выше поставлен богом человек, тем ниже приходится ему склоняться, чтобы не податься власти гордыни. Помните это, дети мои.

Олександр схилився над Вересаєм, що стояв навколішках, і дав йому обмацати своє лице.

— Ты доволен?

Вересай щось прошепотів. Цар не дочув і перепитав. Тоді цілком ясно почувся:

— Настоящий Зосим Гайдамака...

— Гайдамака?! Как это гайдамака?..

Вересай тільки руками розвів.

Цар, ні на кого не глянувши, круто повернувся і вийшов важким кроком з класної кімнати.

Кілька хвилин всі лишалися в зацікавлених позах, не мігши отямити того, що сталося так несподівано. Тільки коли Вересай мовив: «Господи! А де ж шапка? Я ж забув про цидулу...» вихователь великих князів підійшов до нього і сказав:

— Ты розумієш, старик? Ти образив царя, який був до тебе таким милостивим! За що ти назвав його величність гайдамакою?

— Гайдамакою? Так то ж у нас у Сокиринця є солдат Зосим Гайдамака.

Великі князі не здержалися і пирснули. Міллер строго глянув на них.

— То при чому ж тут солдат, якого звать Зосим Гайдамака?

— А у нього так само, як у царя, голе підборіддя, а кругом волос.

Знов пирснули великі князі, але на цей раз не подивився на них строго вихователь, бо не вдержався від усмішки і він сам.

— Ах ти, свята простота,— то ж той твій Гайдамака, мабуть, з лейб-гвардії імператорського полку, а імператорська гвардія має форму і туалет такі, як у царя... Свята простота! Свята простота! Одначе треба роз'яснити його величності це непорозуміння,— заспішив Міллер.

І знов згадав Вересай про шапку.

— У мене в шапці зашита цидула до царя.

— Ну, з цидулою ти тепер не совайся, старик. З «гайдамаки» імператор посміється, як дізнається, в чім річ, а за цидулу після цієї історії може розгніватися. Та й невідомо ще, що там у тій цидулі... Треба її раніш прочитати.

Міллер вийшов дати пояснення царю про «гайдамаку», а Вересай ніяк не міг заспокоїтись, що втратив таку нагоду передати царю листа від селян, коли все так добре складалося.

Тимчасом Козлов уже розпоров Вересайову шапку і пробігав листа сокиринецьких селян. Зацікавлені, до нього підійшли великі князі.

Повернувся Міллер засмучений: цар не розсміявся після його пояснень і в медалі Вересаєві одмовив. А щоб цей день як-небудь відзначити, звелів подарувати кобзареві срібну табакерку з нюхачкою, вирізавши на ній такий напис: «Кобзарю Остапу Вересаю от великих князей Сергея и Павла Александровичей». І ради моралі додав:

— Хай нюхає і чхає — це просвітлює розум.

Козлов показав Міллерові послання сокиринецьких селян. Поміркувавши, обидва вирішили, що вони

не мають права затримати його, але і передавати від імені Вересая не слід, коли цар невдоволений ним. Міллер залишив листа у себе, пообіцявши придумати, в який спосіб вручити його царю.

Тільки відійшовши далеко від палацу, Козлов дав волю своєму сміхові, і сміявся він так з історії з «гайдамакою», що городовий засюрчав на нього свистком, як на порушника громадського порядку.

РОЗДІЛ ОЬОМИЙ

Пани й дуки — на людські муки...

Додому повернувся Вересай з грошима, поставив нову, велику хату під бляхою. Нестатки і злигодні забули до нього дорогу, було тепер у нього й усїєї численної сім'ї що з'їсти-спити і в чому ходити. Не мав він уже потреби жебракувати по ярмарках. Не боявся він і про завтрашній день, бо в сільському банку на книжці лежала сума, яка все росла. Тепер він був відомий на всю Україну. Кожне порядне місто запрошувало його до себе на платні виступи, і він їздив з Прїською, давав концерти в дворянських та купецьких зібраннях, в «народних бібліотеках» і привозив щоразу гроші. Здавалося, чого ще треба старому, неграмотному сліпцеві, який був жебраком і всякого лиха зазнав, а тепер став заможним? Хіба що рожна! А, отже, ніщо його не тішило, і сум не покидав його серця від самого приїзду з столиці. Він раніше сів би серед базару, серед простого люду і заспівав би, як давніше,— то сумної, то веселої.

Терешко Пугач навідався до нього у перший же день.

— Ну, як, Микитовичу, бачив царя? — спитав староста, ледве переступивши поріг.

— Бачив,— відповів Вересай.

— Пальцями?

— Пальцями.

— Ну, і правда, що цар схожий на нашого Зосима Гайдамаку?

— Сам ти, Терешку, гайдамака.

— Ну, раз ти кажеш, що цар на Гайдамаку не схожий, то ти його не бачив.

— А це що? Вобла? — Вересай видобув срібну табакерку.

— Ну, табакерка, та й що?

— А прочитай, що на ній написано, тільки угло-
лос, так щоб і я чув.

— «Кобзарю Остапу Вересаю от великих князей Сергея и Павла Александровичей. Марта 4-го 1875 г.»,— прочитав староста.— Хай і так, але ти лица царського пальцями не обмацував, бо інакше признав би, що схожий він на Зосима.

Вересай розкрив табакерку і сказав:

— Візьми в пучку царської нюхачки, потягни носом, прочхайся — то, може, проясниться твій розум, Терешку. Ти навмисне підстроїв цю штуку з обмацуванням, бо тобі заздрісно було, що я, сліпий і вбогий, буду в столиці у самого царя, а ти далі волості до самої смерті ступити не матимеш права. За того Зосима цар позбавив мене медалі з зображенням власної персони, яку був обіцяв...

А депутатам від громади сказав:

— Получилось так, що цидулу цареві я вручити не міг, хоч царя бачив і говорив з ним. Обіцяли йому передати вірні люди.

На розпитування про царя повідав:

— Чоловік, як ми всі, грішний. Може ні за що ні про що іншого чоловіка осудити.

Це й було дивно, що цар виявився такою самою людиною, як усі. Через те і заліг смуток у душі Вересайовій.

До таких наслідків привела подорож Вересая до столиці, але тим вона не кінчилася.

Саме перед роковинами смерті сина гінець привіз з Прилук Галаганові естафету. Його викликала особиста канцелярія Олександра II до Петербурга. Це було прикро: доводилось порушити сімейну традицію. Одначе Галаган поїхав. Незважаючи на

екстрений виклик, аудієнції довелося чекати три дні, і припала вона саме в день смерті сина. Обидві ці обставини ще більше вплинули на його настрої. Цар прийняв Галагана під час сніданку. За столом була вся царська сім'я і нікого з сторонніх. Це означало особливу ласку. Олександр розпитував про його самопочуття і, дізнавшись, що сумний стан Галагана зв'язаний з роковинами смерті сина, висловив йому співчуття. Цариця пожалкувала, що такий славний рід не матиме продовження. Далі цар сказав, що він, сповнений вдячності до вельми корисної діяльності Галагана на ниві громадській і освітній, вирішив нагородити його орденом Володимира Святого і тут же підписав заготовлений зарані рескрипт, доручивши насліднику-цесаревичу провести нагороду указом Сенату. І коли Галаган з подяки хотів поцілувати, за звичаєм, царську руку, Олександр не дозволив цього, а по-братському обійняв його і розцілував, сказавши: «Вас цілує не імператор і самодержець всеросійський, а гайдамака». На здивування Галагана цар з сміхом розказав, що так його охрестив сокиринецький кобзар Вересаєй.

Перейшли до кабінету. Цар ще кілька хвилин з смішками передавав подробиці свого побачення з Вересаєм.

— Старець цей простодушний, і я вже жалкую, що, розгнівавшись за «гайдамаку», не дав йому медалі, але справжніх гайдамаків, яких годилося б вішати, у ваших Сокиринцях багато. Ось почитайте, що вони пишуть.

Цар вийняв з шухляди папера і передав Галаганові. Це була та цидула, яку Вересаєй привіз зашитою в шапці. Вона таки потрапила, хоч і з запізненням, до царя. А в ній Галаган прочитав: «Всемилостви́йшому государю імператору самодержцю Всеросійському Олександру Освободителю. 19-го февраля 1861-го року весь християнський народ благословляв і прославляв свого царя-батька за даровану землю і волю. А нині ми проклинаємо свою долю — така вона гірка вдалася. Землі хрестьянські й угіддя прибрали до рук два десятки глитаїв з мироїдом

старостою Терешком Пугачем. Наші сини повиростали, поженилися, і нема вже де на подвір'ї повернутися, не то що хату поставити. Пан Галаган, Григорій Павлович, спасибі йому, одкрив у селі нашому банк, тільки вигода з того банку самому панові Галаганові та тим, у кого і так гроші є, а ми через банк залізли так в кабалу, що вже й носа не видно. Більшість з нас уже мусять заробляти хліб за чотирнадцятий сніп на панських ланах. Так це саме ми мали і при панщині. Пан Галаган настроїв заводів. Йому зиск, а нам здирство. Збиткується над нами він також, збиваючи ціни на ринку і на свиней, і на ложки та миски, і на молочні вироби, і на хліб восени, коли мужик продавати мусить, а весною, коли мужик купувати мусить,— дере шкуру з нас. В часи панщини у пана Галагана в Сокиринцях за знайомство з чаркою били киями, тепера він поставив велику гуральню та броварню і споює народ пивом та горілкою, викачуючи останні копійки і мало не саму душу. Ми міркуємо так, що земля повинна належати тому, хто на ній робить, а пан Галаган сам не робить, тому не має права на землю. А як захоче робити, то дамо йому пайку по кількості душ. Молимо бога і ваше величество зглянутися на нас і не доводити до бунту з чорним переділом землі.

Вірнопіддані Вашого царського величества — жителі села Сокиринці, Прилуцького повіту Полтавської губернії».

— Вам і мені мужики загрожують бунтом,— сказав цар, коли Галаган скінчив.— Це за те добро, що ви і я їм зробили. Це дійсно гайдамаки. Яка чорна невдячність!

Галаган не міг приховати свого обурення.

— Так, це чорна невдячність. Але ми повинні думати не про це, а про інтереси держави. Інтереси ж держави вимагають, ваша величність, щоб опорою влади був міцний масовий господар, фермер. Не поміщицтво з латифундіями, а мужик з господарством на п'ятдесят, сімдесят п'ять, сто десятин. Після реформи у мене, скажімо, зосталося дві тисячі десятин. Ну, що я з ними можу зробити? А якби на

цьому ґрунті сиділо двадцять чи тридцять міцних мужиків, то вони капіталізували б ці землі, і ваша держава багатіла б день у день, а тепер вона убожіє. І далі ще більше убожітиме, бо малоземельні мужики розоряються, міцні господарі—нечисленна верства, а поміщики—люди безталанні й ледачі, щоб давати ріст ініціативи.

— Мені, правду сказати, цей американізм і фермеризм не до вподоби. Не мужик є опорою монаршої влади в Росії, а поміщик-дворянин.

— Це глибока помилка, ваша величність. Підпорки старіють, і їх треба замінити новими.

— Я вже чув про це колись од вас у Диканьці.

— Істина не стає гіршою від повторення. Подумайте, ваша величність, що дала реформа? Дала те, що вже менш як через півтора десятка літ земля, поділена на всіх, зосередилася в руках міцних мужиків з підприємницькою жилкою. Це двинуло розвиток капіталізму вперед. А та земля, що зосталася у нас, за рідкими винятками, зберігає ще характер пережитків кріпосницької системи, тобто оплати натурою, без грошового обміну. Побачите, ваша величність, що через п'ятнадцять-двадцять років ті, хто зараз вимагають переділу, або їх діти, в більшості своїй знов нічого не матимуть, знов захочуть переділяти землю, і так буде без кінця. Вічно над Росією тяжітиме аграрне питання. А розв'язати його можна б одним розрубом: скасувати латифундії. Тоді народиться і зміцніє численний клас сільських капіталістів-підприємців, він і стане твердою опорою державно-господарської системи.

— Ах, ці мені капіталістичні ідеї! Вони для Росії не підходять. Росія — держава не така, як інші, вона тримається не на безрідних вискокках-спекулянтах, а на потомствених, вічних поміщиках. А коли ваші сокиринецькі мужики бунтуватимуть, ми їх, як і всяких інших бунтарів, усмирятимемо кулями. Я дуже радий, що ми так широко й одверто поговорили.

На прощання цар міцно обома руками потиснув руку Галагана.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

— Пред'явіть ваш паспорт!
— Пачпорт? Будь ласка...

Настали чорні дні 1876 року; на курорті в Емсі Олександр-Освободитель підписав так званий «Емський акт» — іменний указ про заборону українського слова. Це вже не був циркуляр міністра поліції, так би мовити, для внутрішнього вжитку, який можна було демонстративно ігнорувати або обходити всякими шляхами, коли автор його був «у діл», і забути про нього, коли став новий міністр внутрішніх справ. Тепер це був закон, порушення якого вважалося зрадою «престолу и отечеству». Південно-західне відділення географічного товариства було закрито. «Українська громада» опублікувала декларацію про саморозпуск. Всякі виступи хорів, кобзарів у концертах стали вважатися політичним злочином. Осівся Вересай у своїй новій хаті на безділлі, а що байдикувати не любив, то взявся сукати вірьовки. Але довго не міг він усидіти, хоч літа й хилили на спокій і жив у достатку. Взяв він свою кобзу і знов пішов по ярмарках, як давніше, коли був злидарем. І знов залунав його голос серед простого люду:

Нема в світі правди, правди не зіскати,
Що вже тепер правда стала неправдою жити.
Що вже тепер правда у панів у темниці,
А щира неправда з панями в світлиці...

Купчився коло кобзаря народ на ярмарку, слухав, тяжко зітхав. У саму душу заринав голос співця, у декого з молодших стискалися кулаки.

— А що це ти співаєш, діду? — почувся зненацька голос.

Всі побачили молодого панича з хвацько закрученими білявими вусиками і зі стеком в руках.

— Зараз же забирайся звідси, коли не хочеш, щоб я посадив тебе в кутузку.

Камердинер, що супроводжував панича, смикнув його за руку і сказав по-німецькому:

— Як вам не сором, гер Пауль?

А Вересай собі співає, наче і не чув.

— До кого я говорю? — крикнув ображено панич, замахнувшись стеком.— Ей, поліція, сюди!

— Не руште, паничу, божого чоловіка! — загукали з гурту.— Гріх вам буде!

— Гріх? Ану, геть звідси, бидло! — закричав панич.— Чого стовпилися?

— Хто ви, паничу, ми не знаємо,— сказав чоловік років під тридцять, одягнений матросом,— але радимо паличкою не махати, бо як кого ненароком зачепите, то ми спорtimo вам костюмчик.

— Хам! — крикнув панич.— Як ти смієш? Ти знаєш, що я Скоропадський?!

— Потомок гетьмана дурного?..

Тільки вимовив ці слова невідомий оборонець Вересая, як стек Павла Скоропадського з свистом хльоснув його в обличчя. Бризнула кров. У ту ж мить важкий кулак матроса ударив паничеві в груди, і той упав.

— Поліція! Поліція! — закричав камердинер, вивавшись із натовпу.

Засюрчали свистки городових, натовп розсипався. Вересай зостався один, та ще в поросі валявся «потомок гетьмана дурного» — майбутній «гетьман всея України». Матрос також зник. Городові сипнули поміж люди, незабаром спіймали матроса, схопили кількох з гурту, на яких вказав камердинер, взяли «на цугундер» Вересая і замкнули всіх у підвал поліцейського участку; почали виводити по одному на допит.

— Ну, влопалися ми з вами, Остапе Микитовичу,— звернувся, підсідаючи до Вересая, матрос.— Не пізнаєте мене?

— Голос наче трохи знайомий, але ж я не бачу.

— Та звісно. А ми ж з вами земляки і навіть сусіди. Андріяна Фесенка пам'ятаєте?

— Андріян?! Оце так зустріч бог послав А Микита помер,— сказав сумно Вересай.

— Помер? З чого?

— Землею привалило на цегельні невдовзі після весілля.

— Бідний Микита.

— Бідний... Оженився на Глікері після того, як ти кудись подівся, та жити не довелось. А мені, старому, бог смерті не дає,— і заплакав Вересай.

— А мати ще живі? — спитав перегодом Андріян.

— Жива ще Тетяна.

— А Марійка?

— І Марійка при ній живе.

— А-а...— почав був Андріян, та й не договорив.

— І синок твій живе,— сказав, догадавшись, Вересай.

— Не мій то синок, та бог з ним. Простив я Марійку. Довго не міг простити, та як поблукав по світах — простив. Оце думав додому повернутися, та й попався. Кривдно мені стало, що цей гетьманчук сопливий сусіда мого зобиждає.

— Охо-хо-хо! Господи, твоя воля! — зітхнув Вересай.— А я був у самого царя.

— У самого царя?! Ну? По газетах я читав, що ви були в Петербурзі, а про царя не знав. І що ж цар?

— Сердитий. Обіщав медаль дати, та й не дав, а царевичі добрі — дали гостинця на пам'ять. Ось,— показав Вересай табакерку, вийнявши з кишені.

— Отаке! — вигукнув здивовано Андріян, підійшовши до заграбованого віконця, що пропускало трохи світла.— З написом! Ну, то вас випустять.

— Та хто зна, тепер такий світ настав, що до всього присікуються. Год із п'ятдесят співаю я цю пісню, і панам самим співав,— і нічого, тільки носом бувало крутять, а щоб чіпати — то ні. А цей панич, бач, причепився...

— Випустять, головою ручусь, ця табакерка — краще всякого паспорта. А мене засадять, бо я без паспорта... Сховайте ось ці бомажки в торбу та дасте там у Сокиринцях прочитати, тільки обережно — ні панові Галаганові, ні Терешкові Пугачу, а

біднякам... Тут пишеться про землю — від партії «Народна воля».

— Писали наші сокиринчани щидулу до царя про землю...

— Писали?.. То й добре.

— Я її й одвіз, та тільки оддати не зумів. Взяли у мене її пани і обіщали передати царю. Та, мабуть, не передали, бо одвіту не було...

— Жди у моря погоди...

— Ото зрадіє Тетяна, як дізнається про тебе.

— Боже борони! Матері нічого не кажіть. Вони, мабуть, думають, що мене й на світі нема, а як дізнаються, що живий та в тюрмі, то ще помруть з горя. І нікому не кажіть — ні панові Галаганові, ні сусідам — нікому. Як вирвусь, то явлюсь, а доти — хай нічого не знають.

— Слідуючий! — гукав раз у раз вартовий, починаючи двері, і хто-небудь виходив з підвалу.

Всіх, кого кликали на допит, повипускали. Зосталися в підвалі тільки Андріян та Вересай. Покликали Вересая.

— Як тільки питають паспорт — тикайте зразу табакерку, то не обшукуватимуть, а як усе-таки обшукають, то не крийте, що бомажки дав я, — все одно мені не вирватись, — сказав пошепки Андріян.

У начальника поліції сидів, тримаючись за груди, Павло Скоропадський, а камердинер раз у раз обмахував йому лице напахченою хусточкою.

— Паспорт є? — спитав для проформи начальник поліції, хоч і знав, що у такої людини паспорта бути не може.

— Є, — сказав Вересай, простягаючи руку з табакеркою.

— Це що іще за номер? — вигукнув начальник. — Ти даєш мені викуп? Не турбуйся, ми самі одберемо у тебе всі речі при обшуку. Хто такий?

— Тут усе написано. Це мій паспорт, — відказав Вересай.

Начальник узяв табакерку і з подивом прочитав: «Кобзарю Остапу Вересаю от великих князей Сергея и Павла Александровичей. Марта 4-го 1875 г.».

— Гляньте! Це дійсно паспорт,— простягнув він Скоропадському табакерку.

— Коли ти бачив їх височества великих князів, старичок? — спитав начальник Вересая.

— Того числа, як написано, і самого імператора я тоді бачив,— відповів Вересай.

— Імператора?! — начальник поліції став струнко, скосивши очі на портрет Олександра, що висів на стіні.— А що тобі сказав імператор?

— Сказав, що дуже любить наші малоруські пісні.

— Гм, імператор так і сказав?

— Так самісінько.

— Гм,— ще раз мугикнув начальник.— Ну, так знай, що імператор розлюбив малоруські пісні. Є наказ, щоб тих, хто їх співатиме, арештовують. Ти цього не знав, старичок?

— Не знав,— відповів, прикинувшись, Вересай.

— Ну, то тепер знаєш — більше не порушуй правил. А того, хто підняв руку на пана Скоропадського, знаєш?

На хвильку Вересай завагався, але, згадавши напучування Андріяна, відказав:

— Не знаю.

— Ну, візьми свій «паспорт» та йди з богом, старичок.

— Інтересний випадок в моїй практиці,— зауважив він, коли Вересай вийшов.— Давай слідуючого! — наказав вартовому.

Ввели Андріяна Фесенка. Лице Скоропадського налилося кров'ю, він підняв стек, та, схопившись за груди, безсило опустився.

— Не хвилюйтесь,— заспокійливо сказав начальник поліції,— цей від нас не втече. Покажи паспорт!

— Паспорта не маю,— відповів Андріян.

— Я так і знав. Прізвище, ім'я, по батькові?

— Варламов Іван Сидорович.

— Скільки років? Звідки родом?

— Тридцять, а родом з Херсона.

— Як і чого попав до нас, у Миргород?

— Шукаю роботи.

— На кораблях, що плавають у нашій калюжі?

— Я майстровий, а не матрос.

— Майстровий? Чудесно. А ці бумажки ти змайстрував і розкидав по базару? — начальник поліції ткнув до рук Андріяна червоненький папірець з видруктованим текстом.

Андріян узяв, подивився і вернув:

— Уперше бачу.

— Уперше? — начальник поліції підійшов ближче і з розмаху вдарив його кулаком у підборіддя.— Уперше?

— Бити не маєте права,— сказав Андріян, виплюнувши разом з кров'ю зуба.

— Грамотний?! Образований! Знаєш права? Я тобі покажу права! Обшукати!

Андріяна обшукали, але нічого не знайшли.

«Препровождається під вартою в губернську тюрму безпаспортного Варламова Івана Сидоровича, майстрового, тридцяти років, родом з Херсона, по обвинуваченню в посяганні на життя пана Павла Григоровича Скоропадського і по підозрінню в розкиданні політичних прокламацій, які до цього додаються», написав начальник поліції і наказав:

— Узять під варту, надіть ручні та ножні кайдани!

А Вересай, упевнившись у всемогутній силі свого «пачпорта», пішов по селах, містечках і містах Полтавщини, всюди залишаючи «бомажки», на яких був підпис: «Партия «Народная воля». А коли попадався в облавах, то скрізь визволяв його магічний «пачпорт».

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

У кожного своя доля
І свій шлях широкий...

Чутка про те, що Вересай був у царя, поширилася по всіх селах, де знаходилися маєтності Галагана, а від них і по навколишніх. До Вересая почали

забиватися ходаки здалека, щоб розпитати, що ка-
зав цар і що воно буде.

І Терешко Пугач не обходив своєю увагою коб-
заря. Від Галагана він дізнався про скаргу сокирин-
чан, передану царю через Вересая, і хоча прямого
доручення наглядати не мав, але вважав це своєю
службовою справою. Він і спостеріг, що до Вересая
зимою, коли він не мандрував, а вигрівався до-
ма, раз у раз приходять якісь люди, зупиняються,
заночують і тільки на другий день ідуть собі. Це
було вже після того, як померла Пріська і Остап
зостався сам, бо дочка жила окремо, тільки прино-
сила йому їжу. Терешко зайшов до Вересая в хату,
непроханий, саме в той момент, коли там були хо-
даки. Не сказавши «добридень», Пугач усівся собі
на краєчку лави. Ходаки, думаючи, що це людина
своя, хатня, продовжували почату бесіду. Їх було
двоє — старий, з довгою сивою бородою, і молодий,
чорнявий. Розмову вів молодий.

— У нас, у Великій Бурімці, паном князь Кан-
такузен-Сперанський. Це зять і наслідник покійного
міністра графа Сперанського. У нього стайні для ко-
ней строять з зеленого заморського каменю — мар-
муру. Возять його аж з Італії... А ми живемо в ха-
тах з свиньми... У князя обабіч Сули п'ять тисяч де-
сятин — лугів, а наші хати кроквами, наче ребрами,
світять, бо стріхи голодній худобі згодували... Діти
наші з голоду пухнуть, а в князя Кантакузена щодня
вбивають на бойні бика для псарні. Коли худобина
зайде води в річку напиться, то панські лакузи так
уже й зорять — а може, хоч хвостом перемахне гра-
ницю водопою, щоб загнати її в панську загороду.
А як туди потрапить, то можеш щитати, що вже не
твоя — шкуру злуплять з живої, поки випустять... То
що ж його в світі божому робити? Повісився б, та
дітей жаль...

— Одна надія на господа бога,— сказав старий,
важко зітхнувши.

Вересай також важко зітхнув.

— На бога надійся, а сам не плошай — кажуть,—
відповів молодий.— Бог з неба все бачить, а манни

не силе. Богові, може, і вигідно, щоб праведників більше мати, бо нужденний люд — праведний люд. За свої муки в рай попаде... Та нам же нестерпність... Несила терпіти...

— Ох, несила,— підтвердив старий.

— Є серед нас такі,— продовжував молодий,— що кажуть — вбити князя з усім кодром, а вгіддя всі поділити між собою... А другі кажуть, щоб послати ходаків до царя... Як виходу не знайдемо, то може дійти і до вбивства...

— Охо-хо! — зітхнув старий.— Послідні дні настали на землі... Мусить скоро кінець світа бути...

— Чутка у нас є, що ви, діду, були в Петербурзі у самого царя,— продовжував молодий.— Чи правда це?

— Правда,— сказав Вересай.

— Отже, можна-таки дійти до самого царя простому чоловікові?

— Можна,— підтвердив Вересай.

— Так і я кажу громаді,— зрадив молодий.— Не повірю, щоб доступитись до царя не можна було. Пошлемо ходаків! Як ви радите, діду?

— Е, що радить, чоловіче,— зітхнув Вересай.— Ходаків послати можна, цар доступний... Мені даже лице своє дозволив пальцями обмацати, щоб знав я, який він є, бо я ж сліпий і не бачу...

— Лице дозволив обмацати?! — висловили подив обоє, старий і молодий.

— Да, дозволив... — сказав Вересай, — знов зітхнувши.— Та... Та не раджу я ходаків посилати до царя. Потратитесь тільки, а толку не буде ніякого... Скажу вам по секрету. Коли я їхав у столицю, то наші сокиринчани передали зо мною бомагу до царя...

— Передали? — перепитали обоє.

— Еге ж, передали. Ну, правда, я самому царю її не вручив, бо голова в ту мить замакітрилась... Але zostавив царським сиnam, ось цим, що табакерку мені дали...— Вересай показав табакерку.

Молодий узяв її і по складах почав читати напис.

— Дарунок від самих царських синів? — промовив він здивовано.— А я, правду казавши, не вірив чуткам, що ви були, діду, в царя. Через те і прибився аж сюди, щоб пересвідчитись.

— Еге ж, вручив я ту скаргу царським синам і довго не знав, що з нею. Думав, що великі князі забули передати імператорові, бо ніяких наслідків не було...

— А може, й не передали? — зауважив молодий.

— Передали. В цьому я уже впевнився. Тут у нас в селі є староста... Терешко Пугач зветься. Поганий чоловік... Стережіться його, бо ще донос у поліцію напише...

Обидва ходаки зиркнули з опаскою на невідомого їм чоловіка, що сидів тихо на краєчку лави. Терешко вдав, що це мова не про нього, і навіть на підтвердження того, що про себе почув, хитнув двічі головою: так, так, мовляв. Ходаки заспокоїлись, а Вересай продовжував:

— То цей самий Терешко Пугач зачастив до мене оце і все розпитує про Петербурх... Як мене цар приймав, у чому я був зодягнутий, навіщо взяв з собою шапку та чи не було у мене чого-небудь зашито в шапці. Тож я і втямив, до чого йдеться... Значить, та бомага до царя в руки таки попала, а тепер хочуть вивідати — хто ж її склав... Зачинщиків... Ось як ще раз прийде Терешко, то, мабуть, почне пригадувати, хто у мене тоді, як я мав їхати, був... Та я не пригадаю... Навіщо мені пригадувати... А ви стережіться з цим ділом, щоб не попали в халепу...

— Що ж його діяти? — безнадійно мовив молодий.

— Живими у землю закопуватись,— сказав старий.

— Ні, треба-таки вбити пана з його кодлом, а вгіддя розділити,— зазначив похмуро молодий.

— Вбивати — гріх,— зауважив Вересай.— Та то і не допоможе... Набіжать козаки, виріжуть село, та й по всьому...

— А що ж робити? — вигукнув розпачливо молодий.— Хай виріжуть, хоч не мучитимемось...

— Якби знав, що вам порадити, то порадив би... Та й сам не знаю... Невчений я чоловік... А був от один чоловік з наших, учений... Коли б жив зостався, то порадив би... Та замучили його пани з покійним царем...

— Хто такий? — спитали ходаки.

— Теж кобзар, тільки не такий, як я — сліпий і темний... А такий, що книги писав... Тарас Шевченко...

— Чули про Шевченка, — сказав молодий.

— Він би порадив. От я розкажу вам одну загадку, що чув од нього... Було це давно. Літ більше з тридцять... Узяв він жменю зерна. Вибрав найбільшу зернину, поклав і каже: «Це цар». Кругом тієї зернини поклав ще зернят. «Це, — каже, — царенята, міністри, князі, графи». А далі ще поклав кружок зернят. «Це, — мовив, — пани». Тоді й насипав збоку велику купу зерна «Це, — говорить, — народ». Потому згріб ту велику купу і сипнув нею на малу, та й питає: «Скажіть, люди добрі, а де тепер цар і панство? Нема!»

Настало мовчання. Потім сказав старий:

— Мудряча загадка... А як її розгадати?

— То вже я не знаю, — усміхнувся в бороду Вересай. — Розгадуйте самі. Якби розгадав народ цю загадку, полегшало б життя... А не розгадає — тяжко житиме і мучитиметься.

— Розгадать, то я б розгадав, — сказав молодий. — Та що з того, коли я один розгадаю... Немає ж такої сили, щоб усьому народові розкрила правду та щоб народ сипнув великою купою на малу купу...

— Повинна така сила коли-небудь явитися, — промовив Вересай, — бо не може ж люд погинути... Скільки тієї волі люд ждав, — не було її та й не було, а вірив...

— Ну, і що з цієї волі, — буркнув молодий. — Вільно можна тепер з голоду пухнути — це не заперещено, а все інше строго воспрещається.

— Не та воля получилась, — зазначив старий. — Не та...

— Получилась панська воля, бо пани її дали, — сказав Вересай, — а якби сам народ узяв, то була б

воля народна... Чув я, що є вже такі люди, які доби-
ваються волі народної.

— Д-да, — протягнув задумливо молодий, — ве-
ликою купою на малу... Понятно... Так наважитись,
щоб і розібрать не можна було — де пани, де цар...
Щоб і дихнути не встигли... Трудна справа, трудна.
Та спасібі за загадку, діду... Пора нам у дорогу зби-
ратися...

— Чого поспішати? У мене люди й заночовують...
Я людям радий. Не так сумно без покійниці моєї
Пріськи.

— Воно й поспішати нікуди після такої балачки,
та все ж треба братися додому... світ не близький,—
відповів молодий.

Підвівся, покректуючи, і старий.

— А може б, хоч підкрепилися у мене,— запро-
понував Вересай.

— Харчів у дорогу громада нам дала, та тут ми
так бесідою нагодувалися, що кус в горлі застря-
не. Бувайте здорові, діду. Розкажіть людям Шев-
ченкову загадку.— Молодий поцілував Вересая в
руку.

— Та розкажую потроху,— усміхнувся Вересай.—
Щасти вам доля, люди добрі.

Ходаки пішли. За одним рипом вийшов з ними за
двері і Терешко Пугач. Дививсь услід, аж поки не
зникли за цариною їх постаті. Тоді пішов до Галага-
на і розказав про все, що чув.

— Мушу заявити в поліцію,— сказав наостанці.—
Великобурімські ходаки будуть свідками — я хоч і
не дізнався, як їх звать, та в очі пізнаю.

— Не треба заявляти в поліцію,— сказав, гидли-
во скривившись, Галаган.— Я вживу інших заходів.

Того ж дня увечері Галаган відвідав Вересая в
його хаті і почав тепло розпитувати, як йому живеть-
ся удівцем. Остап пожалівся на сум.

— Так, так, самому сумно,— підтвердив співчут-
ливо Галаган і, помовчавши, додав: — А знаєте що,
Остапе Микитовичу, переходьте до мене. Мені теж
сумно. Хоч і жива жінка, так і вона сумує за Павлу-
сем... То ми й розвіюватимемо один одному тугу. Ви

мені заграєте, я вам розкажу що-небудь цікаве — так і доживатимемо віку разом.

Вересай з подякою згодився. Галаган же його і одвів до палацу.

— У цім покої, що буде тепер ваш, Остапе Микитовичу, жив колись Тарас Григорович Шевченко. Хай і це втішає вас, згадуючи про нього,— сказав Галаган.

До Вересая приставили спеціального слугу, годували його тими стравами, що їли самі Галагани. Григорій Павлович часто розмовляв з ним і слухав його дум та пісень. Це бувало і в кабінеті, і в челядницькій, і в саду. Спокій, повний спокій на старості літ. Та не поменшав од того сум на душі у Вересая. Не усвідомлюючи, що з ним діється, Вересай цілими ночами не спав. Часом, щоб розвіяти незрозумілу тугу, йому хотілося вночі заграти сумної, брався за кобзу і відкладав, боячись розбудити кого-небудь з панів. Хоча, правду кажучи, побоювання його були даремні, бо крізь мури Галаганового палацу, з одного до другого покою, і одчайдушний крик не пройшов би, не то що тиха гра на кобзі, але почуття того, що він «в гостях» у пана Галагана, зв'язувало Вересая. Та він, певно, примирився б з цим, якби не один випадок. Сидячи якось теплого осіннього дня на лавці в парку, втішаючись гомоном опадаючого листя, він почув розмову Галагана з управителем, які йшли алеєю.

— Ніяких ходаків ні сокиринецьких відвідувачів не пускати. Строго-настрога приказати воротарям,— сказав Галаган.

— Мені донесено, що люди говорять: «Запросив пан нашого кобзаря в гості та й посадив на замок, щоб з народом не знався...» — повідомив управитель.

— Мені байдуже, що там говорять, я знаю, що...

Кінця фрази Вересай не чув, бо Галаган з управителем віддалилися. І він збагнув, чого йому було так тоскно. Адже з тих пір, як перейшов він у палац, жодної людини не знав, крім пана, пані, управителя, дворецького, челяді двірської і панських гостей. Нікуди за браму не виходив і жив, наче в монастирі.

І надумав Вересай покинути палац. Йому чогось

здалося, що його затримають у брамі, коли він проходитиме. Тому для виходу вибрав неділю, коли і двірню пускали до церкви. Разом з двірнею і пішов, та більше й не вернувся.

Зник Вересай з Сокиринець, як камінь, кинутий у воду. Скільки його не розшукували слуги Галаганові по ярмарках, не знайшли.

Чимало літ пройшло з того часу. Якось Ромодановським шляхом у хуртовину йшов високий і худий чоловік. Одягнений він був у благенький, вітром підбитий балахон з каптуром, на ногах личаки і обмотки з ряднини. Чоловік мав довгу сиву бороду і висохле лице. Йшов, хитаючись од вітру, і напружував останні сили, щоб добитися до Прилук. При околиці чоловік спіткнувся об щось і упав. Підводячись, наткнувся руками на тіло. Хоч який був знесилений подорожній, він почав одгрібати занесену снігом людину — в надії, що вона, можливо, ще жива. Спочатку натрапив на кобзу і торбу. Одгрібши од лица сніг, подорожній упізнав кобзаря Остапа Вересая, свого земляка. Був це Андріян Фесенко — останній потомок роду Галаганів. Повертався він з каторги, після відбуття кари за «посягання на життя» Павла Скоропадського.

Остапові Вересаєві, кобзареві, який топтав своїми мужицькими чобітьми килими царських чертогів, судилася така сама смерть, як його дідові — кобзареві Грицькові Вересаєві.

ЕПІЛОГ

Минули роки. Революція змела з лица землі милорадовичів, скоропадських, кочубеїв, всіх великих і малих панів і найбільшого поміщика — російського царя. Народ узяв у свої руки власну долю. Не забув український вільний народ свого славного співця. Не заростає до нього народна тропа. На його могилі не в'януть квіти. До Сокиринець щороку, як і до Канева на могилу великого Кобзаря, прибуває люд з усіх усюд віддати шану народному співцеві,— і з суворої

Півночі, і з сонячного Півдня, і з країн народної демократії. В сокириньцькому парку, де гуляло панство, гуляють на відпочинку вільні потомки колишніх кріпаків. В Галагановому палаці, де бенкетували владики-дармоїди, відбуваються наукові сесії та урочисті ювілейні збори, присвячені Остапу Вересаю, концерти бандуристів, самодіяльні театральні вистави.

Ще за життя Остап Вересай був оголошений «останнім українським кобзарем». Так про нього писалося і в некрологах, бо, гнане царями, панами, поліцейськими, кобзарство вимирало.

І вимерло б до останку.

Та прийшов кінець катам народу, душителю народної творчості.

Буйним цвітом розквітло пісенне і музичне мистецтво на Радянській Україні, усіяній народними хорами і державними капелами. Поети-піснярі і композитори черпають творче натхнення в волелюбних героїчних традиціях минулого і в героїчних ділах сучасного, оспівують боротьбу народну, славлять труд будівників комунізму, Ленінську партію — натхненницю всіх подвигів, ратних і трудових.

ЗМІСТ

	Стор.
ЧАСТИНА I	3
ЧАСТИНА II	47
ЧАСТИНА III	111
ЧАСТИНА IV	163

Федор Николаевич Бурлака

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

Повість

(На українском языке)

*

Редактор *П. Т. Ромаков*

Художник *В. С. Кравченко*

Художній редактор *К. К. Калугін*

Технічний редактор *К. Г. Личаковський*

Коректор *І. Г. Адамець*

*

БФ 11441. Здано на виробництво 20.IX 1958 р.
Підписано до друку 9.XII 1958 р.
Формат паперу 84 × 108¹/₂. Папер. арк. 3,5.
Друк. арк. 11,48. Обліково-видавн. арк. 11,192.
Замовлення 2445. Тираж 15000.
Ціна 4 крб. 85 коп.

*

Держлітвидав України, Київ, Володимирська, 42.

*

Книжкова ф-ка „Жовтень“
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Київ, Артема, 23.

49